

ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Богдан Зек

**ЛУЦЬК У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941–1944)**

Монографія

Луцьк 2017

VOLYN REGIONAL MUZEUM

Bohdan Zek

**LUTSK IN THE PERIOD OF THE NAZI OCCUPATION
(1941–1944)**

Monograph

Lutsk 2017

УДК 94(447.82-2)“1941/1944”
ББК 63.3(4УКР-4ВОЛ-2ЛУЦ)624
3-47

Рецензенти

Сорока Ю. М. – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Трофимович В. В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

Зек Б. М.

3-47 Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944): монографія / Богдан Миколайович Зек. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – 421 с.

ISBN 978-966-940-125-4

У монографії висвітлено період нацистської окупації в Луцьку, який тривав з 25 червня 1941 р. до 2 лютого 1944 р. Робота складається із чотирьох розділів. У першому висвітлено історіографію, джерельну базу та методологію дослідження. Другий розділ присвячений органам влади та нацистським репресіям. Автор характеризує ситуацію перших днів війни, політику Голокосту, порушує теми військовополонених, української допоміжної поліції, руху Опору. У третьому розділі розкрито соціально-економічне становище, висвітлено економічні відносини, діяльність Українського допомогового комітету, повсякдення лучан. Автор також звертає увагу на охорону здоров'я. Четвертий розділ присвячений культурі. У ньому йдеться про становище Церкви, освіти, театральне життя. Окремо звернено увагу на роботу Волинського краєзнавчого музею, охарактеризовано міську періодику того часу, проаналізовано діяльність «Просвіти» і спортивне життя періоду окупації.

УДК 94(447.82-2)“1941/1944”
ББК 63.3(4УКР-4ВОЛ-2ЛУЦ)624

ISBN 978-966-940-125-4

© Зек Б.М., 2017

ЗМІСТ

СЛОВО АВТОРА	6
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	8
ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового вивчення теми	14
1.2. Джерельна база	25
1.3. Методологія дослідження	36
РОЗДІЛ 2. НОВА ВЛАДА І РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА	
2.1. Напередодні приходу вермахту	42
2.2. Органи окупаційної влади	60
2.3. Українська допоміжна поліція і пожежна охорона	75
2.4. Розгортання руху Опору	97
2.5. Голокост – непоправна трагедія міста	124
2.6. Табір військовополонених «Шталаг № 360»	149
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ	
3.1. Міське господарство	164
3.2. Охорона здоров'я.....	185
3.3. Діяльність Українського допомогового комітету	199
3.4. Повсякдення	209

РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ У КУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ

4.1. Церковне життя	232
4.2. Освітній процес	251
4.3. Луцький театр	263
4.4. Волинський краєзнавчий музей	271
4.5. «Просвіта» і спорт	278
4.6. Міські газети	286
ВИСНОВКИ	292
ДОДАТКИ	301
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	359
ABSTRACT	418

СЛОВО АВТОРА

Луцьк часто згадується на сторінках історичних досліджень. Дійсно, місто має багате минуле, яке безумовно претендує на висвітлення у цілій серії історико-краєзнавчих праць. На даний час уже видано кілька монографій, у яких автори розглядають історію Луцька від найдавніших часів до початку 90-х років минулого століття. Ці роботи були актуальними свого часу. Проте історична наука, як і будь-яка інша сфера пізнання продовжує розвиватись, можливо, не настільки впевнено, як би нам цього хотілось, але все ж таки ми рухаємося вперед. З'являються нові факти й імена, розкриваються таємниці минулого. Це дає змогу більше розповісти не лише про історію міста загалом, але й навіть про її окремі періоди. Саме тому наша увага була звернена на час нацистської окупації 1941–1944 рр. про який багато говорять не лише історики, але й політики. У Луцьку цей період тривав упродовж двох років і семи місяців.

Представлене дослідження – результат праці не одного року. Автор поставив завдання відновити перебіг подій, показати широку панораму міста: владу, господарство, культуру, повсякдення жителів і трагізм війни. Чим більше дискусійних моментів у темі, тим більшої кількості джерел вона потребує. Тому автор намагався говорити мовою архівів, можливо, не до кінця висловлюючи власні думки стосовно тих чи інших подій. Однак це дає гарний фундамент для наукових пошуків іншим дослідникам. Інколи порушена тема або випадкова помилка спонукають до нових відкриттів набагато сильніше, аніж завершене дослідження.

Автор не залишався осторонь складних питань, пропонував власні шляхи їхнього розв'язання. Варто визнати, що часто через об'єктивні причини цього не вдавалось зробити як слід. Тому у черговий раз доводилося звертати

увагу на проблемні теми, аби зацікавити істориків та відновити згаслі дискусії заради продовження досліджень. Історія має здатність повторюватись ще й тому, що ми її дуже погано знаємо. Маю надію, що ця праця внесе свою лепту у виправлення цієї ситуації.

Запропонована увазі читачів монографія вимагала від автора чималих зусиль. Пройти увесь шлях вдалось лише завдяки підтримці багатьох людей. Тому висловлюю щирю вдячність своїм батькам Миколі Сафонійовичу і Галині Прокопівні, науковому керівнику професору Барану Володимирі Кіндратовичу, директору Волинського краєзнавчого музею Силюку Анатолію Михайловичу, моїм справжнім учителям, друзям і однодумцям. Частка кожного із Вас є у цій книзі.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова
БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
МДБ – Міністерство державної безпеки
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) – Організація українських націоналістів
(мельниківців)
ПЗП – Польський зв'язок повстанський
ПКБ – Польський комітет безпеки
РВА – Російська визвольна армія
РКУ – Райхскомісаріат «Україна»
СБ – Служба безпеки
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СА – штурмові загони
СД – служба безпеки
СС – охоронні загони
США – Сполучені Штати Америки
ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху
УНКДБ – Управління Народного комісаріату державної
безпеки
УНР – Українська Народна Республіка
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УШПР – Український штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність теми. Тривалий час радянський ідеологічний чинник деструктивно впливав на дослідження історії України періоду нацистської окупації. Тоталітарна система обмежила доступ до джерел, унеможливила використання нової методології. Вітчизняні історики не мали можливості використовувати праці зарубіжних учених. У результаті цього в суспільстві вкорінилось викривлене бачення і тенденційне ставлення до багатьох подій та явищ Другої світової війни. Ці обставини продовжують давати привід для політичних спекуляцій, які породжують гостре протистояння в сучасному українському суспільстві. Шлях вирішення цієї проблеми – незаангажовані історичні студії та популяризація їхніх результатів.

На сучасному етапі комплексне вивчення нацистського окупаційного режиму на території України не може бути здійснене без урахування наукових праць регіонального характеру. Історія Луцька 1941–1944 рр. досі не була об'єктом окремого дослідження, тому матеріали пропонованої праці сприятимуть розвитку історичної науки. Про актуальність дослідження говорить і той факт, що Луцьк у роки нацистської окупації був адміністративним центром округу «Волинь–Поділля» і гебітскомісаріату, де зосереджувались регіональні органи окупаційної влади. Тому дуже важливо показати перебіг подій у місті, де видавалися директиви і розпорядження для інших підзвітних територіальних одиниць.

В умовах конфліктної історичної пам'яті переосмислення подій і явищ, нові дослідження локального виміру можуть стати у пригоді місцевим громадам, органам виконавчої влади і самоврядування під час прийняття рішень щодо вшанування трагічних сторінок Другої світової війни.

Мета роботи полягає в проведенні комплексного дослідження соціально-економічного, політичного і культурного становища Луцька у часи нацистської окупації 1941–1944 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання наступних **завдань**:

- проаналізувати історіографію і джерельну базу дослідження;
- вивчити процес становлення і функціонування органів окупаційної влади в місті;
- на прикладі Луцька висвітлити репресії щодо місцевого населення і військовополонених;
- розкрити зміст і форми руху Опору в місті;
- охарактеризувати рівень соціально-економічних відносин у Луцьку;
- показати становище релігійних громад і центрів культурного життя в місті;
- висвітлити повсякдення лучан в умовах окупації.

Об’єктом дослідження є нацистський окупаційний режим у містах Волині.

Предметом дослідження є суспільно-політичне, соціально-економічне і культурне становище Луцька у 1941–1944 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1941–1944 рр. Нижня межа – 25 червня 1941 р., початок нацистської окупації міста. Верхня межа – 2 лютого 1944 р., час вступу до Луцька підрозділів Червоної армії.

Територіальні межі дослідження охоплюють м. Луцьк в адміністративних межах 40-х рр. ХХ ст.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *уперше*:

- комплексно висвітлено історію Луцька періоду нацистської окупації;

- проаналізовано процес формування органів української допоміжної адміністрації в місті;
- висвітлено політику Голокосту, нацистські репресії в місті щодо радянських військовополонених, інтелігенції;
- охарактеризовано економічну ситуацію в місті;
- показано повсякдення лучан у роки війни;
- висвітлено тему руху Опору і взаємовідносини між його течіями в Луцьку;
- показано становище релігійних громад міста і міжконфесійні контакти;
- з'ясовано особливості функціонування закладів освіти, культури й охорони здоров'я в місті у період окупації;
- розширено джерельну базу теми за рахунок введення до наукового обігу нових документальних матеріалів.

У роботі *уточнено*:

- завдання і методи реалізації політики III Райху на окупованих територіях;
- процес створення, структуру побудови й особливості функціонування органів влади райхскомісаріату «Україна» (РКУ);
- персональні дані німецьких чиновників, службовців української адміністрації, релігійних, культурних діячів і представників руху Опору, які працювали в Луцьку.

У монографії *отримали подальший розвиток* питання щодо:

- функціонування юденрату;
- зміни суспільних настроїв і міжетнічних відносин;
- людських втрат і матеріальних збитків, завданих нацистською окупацією місту.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження сприятимуть розвитку подальших студій, присвячених українському питанню у Другій світовій війні. Робота може бути використана для підготовки лекційних

і семінарських занять з курсів новітньої історії України і Волині. Результати дослідження, що пов'язані з німецькою окупаційною політикою в Східній Європі, стануть у пригоді й під час викладання всесвітньої історії. Робота допоможе вчителям при підготовці уроків на тему «Наш край у роки Другої світової війни», сприятиме подальшому розвитку краєзнавства. Результати дослідження знадобляться працівникам музеїв, науковим співробітникам архівів, спеціалістам управлінь культури, відділів охорони культурної спадщини Луцької міської ради і Волинської обласної державної адміністрації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати роботи обговорювалися на засіданнях кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Окремі положення монографії були викладені у доповідях і повідомленнях на п'яти міжнародних наукових конференціях: «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2014 р.), «Щит і меч землі дубенської: воєнна історія краю» (Дубно, 2014 р.), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014 р.), «Німці в історії Волині» (Луцьк, 2015 р.), «Забутий континент. Штетли Волині. Історія, культура, особистості, перспективи розвитку туризму» (Рівне, 2015 р.). Матеріали дослідження були представлені на навчально-методичному семінарі з історії Другої світової війни та історії Голокосту в Європі (Берлін, 2015 р.), а також на 10 всеукраїнських і регіональних конференціях, круглих столах: «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» (Ковель, 2013 р.), всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 70-річчю вигнання німецьких загарбників із західних областей України (Острог, 2014 р.), V Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 24-й

річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею (Луцьк, 2014 р.), III Всеукраїнській конференції «Науковий діалог "Схід–Захід"» (Кам'янець-Подільський, 2014 р.), всеукраїнській конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся», присвяченій 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (Луцьк, 2014 р.), I волинських обласних краєзнавчих читаннях, присвячених 90-річчю від дня народження Г. Гуртового (сmt Торчин, 2014 р.), XI науковій конференції «Любартівські читання», присвяченій 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (Луцьк, 2015 р.), регіональній конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся», присвяченій 75-річчю від дня заснування Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки (Луцьк, 2015 р.), 54-й Всеукраїнській конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії» (Володимир-Волинський, 2015 р.), круглому столі «Волинь у Другій світовій війні», присвяченому 70-річчю завершення Другої світової війни.

Публікації. Основні положення роботи викладено у 20 публікаціях, із яких п'ять уміщено у провідних фахових виданнях України, одна – у зарубіжному виданні, 14 – у матеріалах наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

Історії України часів німецької окупації присвячений величезний масив наукових досліджень. Існують різні принципи класифікації та хронологічного поділу історіографії вказаної теми. Новий поштовх до її вивчення зумовили розпад СРСР, розсекречення архівів, відсутність ідеологічного контролю, можливість налагодження співпраці з європейськими та американськими істориками. Вітчизняні дослідники почали розробляти власну концепцію історії України, послуговуючись новими методологічними підходами. Завдяки цьому з'явилися альтернативні оцінки подій та явищ Другої світової війни.

Луцьк періоду нацистської окупації ще не став об'єктом окремого дослідження. Проте місто часто фігурує на сторінках наукових праць, присвячених Другій світовій війні. Історіографію обраної нами теми доцільно поділити на три групи: радянську, сучасну українську та зарубіжну.

У радянський період одна із перших спроб комплексно висвітлити історію міста означеного періоду була зроблена у 1959 р. в монографії «Луцьк – нарис історії міста» [356]. Вказана праця стала результатом роботи авторського колективу, до якого увійшли О. Михайлюк, Р. Оксенюк, В. Замлинський і П. Кашевський. У своїй роботі період окупації міста дослідники виділили в окремому розділі. Попри це науковці приділяють значну увагу створенню і діяльності загонів радянських партизан на всій території Волинської області. Луцьк показаний лише на прикладі завданих людських і матеріальних втрат. Про організацію підпілля в місті є лише

окремі згадки. У розділі відсутні будь-які відомості стосовно таких відомих учасників радянського підпілля в Луцьку, як П. Савельєва і В. Ізмайлов. Проте у 1960 р. в «Літературній газеті» була опублікована стаття О. Лукіна і М. Мара під назвою «Спалена на багатті» [381]. У ній автори подали історію луцького підпілля та описали епізод страти П. Савельєвої. Не посилаючись на будь-які джерела, вони стверджували, що комсомолка була спалена живцем на багатті. У героїчному контексті, який повністю відповідав ідеологічним канонам, О. Лукін і Т. Гладков у 1974 р. видали документальну повість «Дівчина з Ржева» [109]. У цій книзі автори описали біографію П. Савельєвої, приділивши значну увагу луцькому підпіллю. Як не парадоксально це звучить, але в подальшому радянські історики у своїх наукових роботах використовували в якості джерел згадані видання. Серед них – В. Замлинський у роботі «Караюча земля» [302], автори колективних праць «Говорять полегли герої» [112], «Нариси історії Волинської обласної партійної організації» [413], «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область» [327] та інші. У результаті цього про ключову роль П. Савельєвої у луцькому підпіллі та її героїчну загибель виник історичний міф, який продовжує сприяти збереженню стереотипів у середовищі міського соціуму і перешкоджає об'єктивному баченню історії.

Чергова спроба висвітлити історію Луцька була зроблена у 24-х томній «Історії міст і сіл УРСР. Волинська область» (Київ, 1970) [327]. У ній дослідники коротко зупинились на бойових діях у перші дні війни, акцентували увагу на репресіях німецької влади, розстрілах радянських військовополонених і євреїв. Особливе місце було відведено діяльності луцького підпілля, організаторами і керівниками якого стали комуніст В. Ізмайлов і комсомолка П. Савельєва. Автори докладно висвітлили перебіг Луцько-Рівненської наступальної операції, в результаті якої 2 лютого 1944 р. до міста увійшли підрозділи Червоної

армії. У праці йдеться про людські й матеріальні втрати, завдані місту в результаті німецької окупації.

Аналогічною за змістом і концепцією стала робота «Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис» (Львів, 1974 р.) [385]. У ній автори не ставили завдання детально висвітлити історію міста у період окупації, а тому використали загальновідомі факти. Робота відзначається науково-популярним викладом матеріалу, в ній відсутні посилання на джерела та літературу. У цей час була видана робота В. Замлинського «Тавровані презирством народу» [303], яку можна віднести до розряду пропагандистської літератури. На прикладі Луцька автор підкреслював антигуманну політику окупаційної влади щодо місцевого населення. Тема радянського підпілля в місті була порушена у колективних працях «Історія УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)» [332], «Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» [31]. Однак вказана тема розглядалася лише в контексті формування підпілля на території Волинської області.

У роботі «Історія Волині» (Львів, 1988 р.) [325] радянські історики на прикладі Луцька піддали критиці «український буржуазний націоналізм», звернувши особливу увагу на постать А. Дублянського. Його звинуватили у тому, що він працював редактором газети «Український голос» і начебто видавав гестапо радянських активістів. Гострої критики зазнали також Українська автокефальна православна церква і архієпископ Полікарп. Окрім співробітництва із окупаційною владою, владику звинувачували у тому, що він благословляв відкриття семінарій «по підготовці священників для банд УПА». Автори також звертали увагу на радянське підпілля в Луцьку і бої на підступах до міста в лютому 1944 р.

Спробу відійти від офіційної радянської версії війни в

«Історії Луцька» (Львів, 1991 р.) зробили О. Михайлюк та І. Кічий [397]. Вони звернули увагу на розстріл в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 р. Однак загалом дослідники спиралися на загальновідомі факти, які стосуються бойових дій, знищення військовополонених і євреїв. Автори підкреслювали значення комуністичної партії у боротьбі із «фашистським терором», а тому значну увагу приділили діяльності радянського підпілля в Луцьку.

Після розпаду СРСР з'явилося багато узагальнюючих і спеціалізованих досліджень, автори яких по-новому підходять до висвітлення історії України у Другій світовій війні. У цих роботах також використано матеріали, пов'язані з Волинською областю і Луцьком зокрема. Передусім варто звернути увагу на монографію М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах» [343]. У ній на прикладі Волині автор торкається тем українського визвольного руху, економічної політики нацистської влади, Голокосту. Концептуальне бачення цього періоду представлено у роботах В. Трофимовича [549], П. Брицького [32], В. Кучера і П. Чернеги [362], В. Литвина [371], І. Патриляка та М. Боровика [462], Ф. Левітаса [366]. Окремо варто відзначити збірники наукових статей «Архіви окупації» [8], двотомне фундаментальне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» [555–556]. Дослідники охопили широкий спектр проблем, проаналізували величезний фактичний матеріал, у тому числі і з історії Волині.

Проблеми колабораціонізму і повсякденного життя в роки окупації у своїх роботах аналізувала В. Шайкан [600–601]. При цьому вона наводила окремі факти з діяльності міської управи Луцька. Систему органів окупаційної влади, правові аспекти їхнього функціонування вивчали О. Лисенко, О. Гончаренко, М. Куницький, Т. Першина [113–115]. Характеризуючи механізми управління, науковці

використовували фактичний матеріал, що стосувався Луцька. Культурне життя міста, стан науки і спорту відображено в роботах Б. Єржбакової [290] і В. Гінди [108]. Вивчаючи соціально-правовий статус населення РКУ, М. Куницький звертав увагу на Луцький гебітскомісаріат і міську управу [358]. Німецьку фінансово-економічну політику на окупованих землях досліджували І. Ветров [36] та інші історики. Демографічну ситуацію на території західних областей УРСР у період Другої світової війни і міжетнічні відносини на Волині у роки нацистської окупації вивчали І. Ільюшин [324], М. Кучерепа [363], Ю. Сорока [534–536], В. Баран, В. Токарський [22–23], В. В'ятрович [98] та ін.

Із здобуттям Україною незалежності науковці змогли порушувати дискусійні й досі заборонені теми, які були пов'язані з історією міста періоду Другої світової війни. Зокрема, розстріл в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 р. співробітниками НКДБ і НКВС вивчав М. Кучерепа [363]. Цієї теми торкався Ю. Мазурик, який проводив археологічні розкопки місць розстрілу в'язнів і військовополонених [389–392]. Варто також зауважити, що про знищення в'язнів у тюрмах Волині видавались публікації і в українській діаспорі [319].

Після розсекречення архівів історики почали активно цікавитись українським визвольним рухом. Об'єктом дослідження С. Музичука та І. Марчука [408] став «Відділ окремого призначення ім. Є. Коновальця», створений у Луцьку за сприяння ОУН. Інтерес істориків було спрямовано на постаті керівників куреню, їхній вишкіл, правові аспекти діяльності. У роботі дослідники звернули окрему увагу на однострої та відзнаки членів відділу.

Українські допоміжні військові й поліцейські формування, які дислокувалися в Луцьку, цікавили І. Дерейка [124–125], О. Клименка і С. Ткачова [337]. Багато матеріалів про бойові

дії УПА в околицях Луцька зібрав О. Денищук [123]. У складеній хронології зіткнень автор послуговувався не лише архівними даними, але й спогадами очевидців. Постаті керівників ОУН і УПА – вихідців із Луцька та навколишніх сіл вивчав Я. Антонюк [3–7]. Значення міста у процесі розгортання українського визвольного руху у своїх роботах підкреслювали В. Ковальчук [344], В. Дмитрук [273], О. Ленартович [368], В. Трофимович [550], І. Патриляк [461–463] та ін.

Об'єктом зацікавлень українських істориків стала Православна церква. Варто зазначити, що в 1975 р. у США член Луцької православної духовної консисторії І. Власовський видав другий том «Нарису історії Української Православної Церкви», у якому присвятив окремий розділ періоду Другої світової війни [54]. Після здобуття Україною незалежності, досліджуючи становище церкви в умовах німецької окупації, на релігійні процеси в місті звертали увагу О. Лисенко [370], Н. Стоколос [541], В. Борщевич [30], В. Рожко [510–511], Я. Антонюк [6] та ін.

Серед тематичних досліджень, в яких фігурує Луцьк, варто виділити роботи з історії Голокосту. Прослідкувати перебіг подій у місті допомагають роботи О. Круглова [353–354]. Детально вивчав історію єврейської громади на Волині В. Наконечний [410–411]. У своїх роботах на прикладі Луцька він підкреслював антигуманний характер німецького окупаційного режиму. Однак автор тенденційно підходив до вирішення ряду дискусійних питань, що позначилося на результатах дослідження. Темі луцького гетто присвячена стаття О. Жук [292]; у ній дослідниця на основі різних видів джерел характеризує повсякдення євреїв міста. Антиєврейську пропаганду, яку німецька влада поширювала на сторінках волинської преси, характеризували В. Надольська і Ф. Рябчикова [409]. На маловивчене повстання єврейського

трудового табору в Луцьку звернув увагу Г. Бондаренко [28]. Питання розстрілу євреїв у перші дні німецької окупації стало предметом зацікавлення Ю. Мазурика [391]. Окрім архівних матеріалів, автор використав також результати ексгумаційних досліджень.

Значний внесок у вивчення становища закладів культури в місті зробили С. Кот і О. Ошуркевич [278]. У своєму дослідженні, присвяченому Волинському краєзнавчому музею, вони не тільки охарактеризували найважливіші події, але й розглянули проблему втрат культурних та історичних цінностей. Заслуга авторів насамперед у тому, що вони використали у своїй роботі архівні матеріали. На період німецької окупації в історії Волинського краєзнавчого музею звертали увагу у своїх джерелознавчих статтях В. Гика [107], Н. Пушкар та І. Несторук [496].

Окремо варто зупинитись на працях місцевих дослідників, які характеризують німецький окупаційний режим на території Волині. Передусім це дисертація К. Сміяна [529], колективна монографія «Західне Полісся: історія та культура» [307], науково-краєзнавчі нариси В. Наконечного [412]. Генеральному округу «Волинь-Поділля» присвячене дослідження Ю. Олійника та О. Завальнюка [442]. Німецький окупаційний режим і рух Опору в Тернопільській області у своїй дисертації розглядав Ф. Полянський [487]. Автори цих робіт показували не лише загальний контекст нацистського режиму, але і його регіональні особливості.

Бойові дії на території Волині і безпосередньо в районі Луцька досліджував В. Кудь [356–357]. Історик встановив маршрути просування німецьких військ у напрямку міста, їхній чисельний склад, озброєння. У своїх статтях він аналізував оборонні бої Червоної армії у червні 1941 р. в районі Луцька, звернув увагу на розташування військових частин, особливості тактики радянського командування. Автор зробив значний

внесок і у вивчення бойових дій поблизу міста, які активно велися в лютому 1944 р.

Поза увагою не можна лишити численні краєзнавчі публікації, в тому числі і на сторінках місцевої преси. Їх автори часто збирали свідчення очевидців, які були невідомі широкому загалу. Історії міста, його будівлям і вулицям присвятив багато книг і статей В. Пясецький [498–500]. Біографії відомих лучан часів окупації, польсько-українське протистояння у своїх публікаціях висвітлювали П. Оксенюк, В. Данилюк [121; 441], І. Друль [283], В. Гаврилюк [99], С. Новак [417] та ін.

Новою темою зацікавлень сучасних українських істориків стало функціонування місцевих органів управління, дослідження регіональних особливостей і специфіки німецького окупаційного режиму в різних регіонах України [394, с. 105–106]. У цьому напрямку варто виділити дослідження, присвячені історії міст та їхньому соціуму. Зокрема, використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у роки окупації вивчав Ю. Олійник [443]. Систему освіти в Одесі під час румунської окупації 1941–1944 рр. у кандидатській дисертації охарактеризувала В. Остащук [447]. Харкову у період німецької окупації присвячена докторська дисертація А. Скоробогатова [528]. У ній дослідник розглядає становище міського населення, функціонування органів влади, діяльність радянського підпілля. Повсякденне життя киян у роки окупації стало об'єктом дослідження Т. Заболотної [294]. Особливу увагу вона звернула на потреби місцевого населення і шляхи їх вирішення, медичну і культурно-освітню сфери. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 р. вивчав А. Боляновський [27]. Становище інтелігенції Львова, її повсякденне життя в умовах Другої світової війни розглядає у своїй праці О. Гнатюк [110].

Волинь у період Другої світової війни стала об'єктом зацікавлень зарубіжних істориків. Передусім варто звернути

увагу на роботу нідерландського історика К. Беркгофа «Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою» [24], яка побачила світ у 2004 р. Авторизований переклад українською було видано у 2011 р. Вказана праця помітно відрізняється від досліджень української історіографії. Автор використав нові методологічні підходи і запропонував своє вирішення широкого кола проблем. Так, історик проаналізував окремі події, які відбувалися в Луцьку у період окупації, зокрема розстріл в'язнів 23 червня 1941 р., церковне життя і Голокост. Становище Православної церкви в умовах німецької окупації вивчав російський дослідник М. Шкаровский [602]. Він часто звертає увагу на Волинську область і безпосередньо на конфесійні відносини в місті. Білоруський історик Є. Гребень [118] у своїй статті розглядає джерельну базу з історії округу «Волинь-Поділля», яка міститься в Державному архіві Брестської області. Автор наводить назви німецьких компаній, фірм, їхніх центральних офісів та філіалів, які діяли в Луцьку.

Значна частина досліджень стосується Голокосту. У 1990 р. в Єрусалимі побачила світ робота Ш. Спектора [616], присвячена Голокосту волинських євреїв. На сторінках свого дослідження автор наводить багато прикладів з історії єврейської громади Луцька. Російський історик О. Єрмаков [289] порушив тему причетності вермахту до знищення євреїв. У його роботі публікуються свідчення німецького офіцера, який брав участь у розстрілі євреїв у Луцьку в липні 1941 р. Історії гетто присвячена стаття Т. Снайдера і М. Діна в «Енциклопедії таборів і гетто» [617], яка була видана у США в 2011 р. На основі різних джерел автори описують не лише гетто, але й оцінюють становище єврейської громади міста в умовах німецької окупації. На розстріли євреїв Луцька у перші дні липня 1941 р. звертала увагу В. Лауер [364].

Іншим об'єктом зацікавлень європейської історіографії стала тема польсько-українського конфлікту на Волині у 1943 р.

Значна кількість робіт була опублікована польськими дослідниками. Зокрема, Ю. Туровський і В. Семашко [618] висвітлювали цю тему тенденційно, акцентуючи увагу лише на антипольських акціях українських націоналістів. Більш зважено вказане питання висвітлює Г. Мотика [405–613]. Автор звертає увагу на події, які відбувалися в околицях Луцька, наводить відомості про чисельність жертв. Польському підпіллю на Волині у роки німецької окупації присвячені роботи Є. Рафальського [615] та А. Перетятковича [614]. Останній у своєму дослідженні детально характеризує польське підпілля в Луцьку, його структуру, діяльність і чисельний склад. Становище римо-католицького духовенства Луцької дієцезії у період Другої світової війни висвітлюється в роботах М. Дембовської і Л. Попека [609–610]. Подаючи біографії духовенства, дослідники звертають головну увагу на радянські репресії 1939–1941 рр. і післявоєнного періоду. Значно ширше коло проблем порушує у своїй праці, яка присвячена Волині 1939–1944 рр. В. Філяр [611]. Дослідник торкається питань радянсько-польських боїв 1939 р., процесу створення УПА, відділів АК і взаємин між обома арміями.

Одним із останніх досліджень, присвячених Волині періоду німецької окупації, є дисертація Д. Макбрайда [612], яка була захищена у Каліфорнійському університеті в 2014 р. Автор на основі архівних даних і свідчень очевидців характеризує рух Опору на Волині, нацистську політику щодо місцевого населення. Дослідник звертає увагу на взаємини УПА з радянськими партизанами і АК. Він також характеризує органи місцевої влади, польсько-український конфлікт і події Голокосту.

Значний внесок у вивчення подій Другої світової війни на Волині зробили українські історики в діаспорі. Передусім це В. Косик [350], який на базі досі невідомих джерел охарактеризував українське питання в міжнародній політиці

Німеччини. У 1986 р. у Франції була опублікована стаття А. Жуковського [291], присвячена постаті О. Штуля в українському визвольному русі. У роки німецької окупації О. Штуль деякий час перебував у Луцьку і виконував завдання ОУН(м). Після війни він емігрував до Франції, де став редактором газети «Українське слово», а у 1964–1977 рр. очолював Провід ОУН після смерті А. Мельника.

Підсумовуючи історіографічний доробок, бачимо, що згадані роботи лише частково розкривають обрану нами тему. У радянський період ключова увага приділялася нацистським репресіям і діяльності підпільних організацій, очолюваних комуністами. Перебіг подій трактувався відповідно до пануючої ідеології. Після розпаду СРСР зникла цензура, відкрилося чимало нових джерел, дослідники отримали змогу об'єктивно розглядати історію України періоду Другої світової війни. Унаслідок цього з'явилося багато наукових праць, у яких вчені звертали увагу на Луцьк в умовах німецької окупації. Значна частина цих робіт була присвячена розстрілу в'язнів луцької тюрми 23 червня 1941 р., Голокосту і подіям польсько-українського протистояння. Авторами праць були як вітчизняні, так і зарубіжні історики. Що стосується інших аспектів теми, то вони розглядалися дотично і переважно лише на окремих прикладах. Унаслідок вибіркового використання джерел згадані дослідники нерідко допускали помилки фактологічного характеру, що було встановлено у ході вивчення обраної теми.

1.2. Джерельна база

Предмет дослідження зумовив використання різних історичних джерел, які варто поділити на писемні і зображувальні. До першої групи увійшли документальні і наративні джерела, значна кількість яких вперше уводиться до наукового обігу. Передусім це діловодна документація органів влади, статистичні дані, листи, спогади. Зображувальні джерела представлені фотографіями Луцька, які були виготовлені у період окупації.

Основу дослідження становлять архівні матеріали. Значний комплекс джерел з історії Луцька вказаного періоду зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Передусім це матеріали ф. 3206 «Райхскомісаріат "Україна"», який складається із 1204 справ. У законодавчих, директивних документах фонду відображено всі напрями окупаційної політики, шляхи її втілення, розкрито методи економічного визиску, міститься інформація щодо різних проявів каральних функцій режиму проти особистості. Привертають увагу відомості про адміністративний поділ райхскомісаріату, національний склад населення, корисні копалини України. Зібрання документів фонду містить списки керівників генеральних комісаріатів і гебітскомісаріатів, особові анкети службовців, закони, накази і розпорядження того часу.

У зібранні ф. 2077 «Генерал-комісар Волині і Поділля» вміщено постанови генерального комісара щодо повноважень обласних комісарів, порядку ввезення та вивезення товарів з України, мобілізації населення на роботу, земельного податку. У фонді збережене листування з німецькими фірмами про проведення будівельних робіт на загарбаних територіях. Офіційні видання окупаційної влади у фонді представлено збірниками розпоряджень райхскомісара України за 1941–1943 рр.,

бюлетнями генерального комісара Волині і Поділля в Луцьку: «Центральний листок» та «Службовий листок». Інформацію щодо особового складу генерального комісаріату надають анкети, посвідчення, заяви, списки службовців.

На окрему увагу також заслуговує ф. КМФ–8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях». Фонд об'єднує в собі директивно-розпорядчі документи, звіти, донесення, матеріали нарад, листування нацистських адміністративних установ. Документи фонду допомагають визначити структуру органів окупаційної влади, розкривають форми і методи економічного визиску окупованих територій, відображають політику в галузі освіти, культури та релігії. Архівні справи ф. 4397 «Командир поліції порядку при командувачу СС і поліції Волині та Поділля» містять щомісячні відомості про витрати господарської частини за 1942 р., а також особові справи службовців – колишніх радянських громадян. Привертають увагу документи про загиблих поліцейських і виплату пенсій їхнім родинам.

Нацистський окупаційний режим допомагають охарактеризувати радянські джерела, які зберігаються у фондах Державного архіву громадських об'єднань України. У процесі підготовки монографії було використано зібрання ф. 57 «Колекція документів по історії Комуністичної партії України». Четвертий опис цього фонду присвячений подіям Другої світової війни. У 388 справах об'єднано донесення, телеграми, розпорядження німецької окупаційної влади про політико-економічний стан в Україні, її діяльність щодо впровадження так званого «нового порядку». Окрім того, тут зберігаються відомості про кількість спалених населених пунктів, втрати серед цивільного населення, чисельність вивезених на примусові роботи до Німеччини, становище окремих регіонів

України після вигнання нацистських окупантів.

Під час підготовки дослідження було використано документи з ф. 62 «Український штаб партизанського руху». Він об'єднує 4720 справ Українського штабу партизанського руху та його відділів. Документи фонду вміщують доповідні записки, довідки ЦШПР, УШПР, НКВС УРСР про окупаційний режим на тимчасово окупованій території України, зокрема роботу промисловості, грошову систему, релігійні рухи, становище у великих містах. Колекція документів містить рапорти, протоколи допитів, повідомлення партизанів, які вийшли з тилу ворога, інших осіб про партизанський рух і становище на підконтрольних територіях ворога. У фонді зберігається алфавітний список командирів партизанських загонів, сформованих обкомами КП(б)У та органами НКВС УРСР і залишених на тимчасово окупованій території у 1941–1942 рр. Ці матеріали доповнюються дислокаційними списками загонів, списками агентурних працівників, текстами статей партизан, надісланих для публікації в періодичній пресі.

З огляду на територіальні межі дослідження і поставлені завдання, головна увага була приділена вивченню фондів Державного архіву Волинської області. Найбільший масив документів, які стосуються теми дослідження, зберігається у ф. р–1 «Луцька міська управа». Він об'єднує 2289 справ, у яких знаходяться документи, що стосуються суспільно-політичного, культурного і соціально-економічного життя міста періоду німецької окупації. Передусім це постанови органів влади, внутрішнє листування міської управи, статистичні дані, звернення лучан. Значний інтерес становить ф. р–2 «Луцький окружний комісаріат», який складається з 922 справ. У них знаходиться чимало наказів гебітскомісара, що регламентували життя в місті. Значний відсоток справ складає службова документація відділів управління гебітскомісаріату, в якій нерідко йде мова про Луцьк.

Порівняно менший масив справ знаходиться у тематичних фондах р–68 «Луцька окружна біржа праці», р–70 «Луцький відділ центрального товариства “Українфільм”», р–71 «Луцький мировий суд», р–74 «Луцька районна управа», р–83 «Луцька оберфельдкомендатура», р–87 «Волинська обласна управа», р–164 «Волинська обласна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню». Загалом період німецької окупації в Державному архіві Волинської області відображено у 58 фондах. Мова переважної більшості документів німецька, українська, польська і російська.

Коротко характеризуючи згадані архівні колекції, варто сказати, що інформативно насиченим є ф. р–68 «Луцька окружна біржа праці». У 558 справах цього фонду зосереджено документи за 1941–1944 рр., що висвітлюють різні аспекти використання людських і природних ресурсів Волині. Серед них щоденні зведення про мобілізацію робочої сили, фінансові звіти, списки жителів міст і сіл області, установ та їх працівників, фахівців різних спеціальностей.

Матеріали ф. р–70 «Луцький відділ центрального товариства “Українфільм”» становлять 324 справи, у яких містяться директивні вказівки та розпорядження щодо демонстрування фільмів, плани роботи кінотеатрів, розрахункові відомості, описи будівель кінотеатрів, інвентаризаційні списки, звіти про стан кінопрокату та фінансові звіти відділу й кінотеатрів, перелік фільмів та інше.

Серед документів ф. р–71 «Луцький мировий суд» – циркуляри генерального комісаріату, накази посадника Луцька, листування з окружним комісаром, поліцією, іншими установами з основної діяльності. Окрім того, тут вміщено статистичні дані по судових справах, протоколи засідань, касову книгу, список службовців кримінально-слідчого відділу, алфавітний покажчик та реєстри судових справ.

У ф. р–74 «Луцька районна управа» можна знайти відомості, які стосуються обліку робочої сили, кількості населення, медичних працівників, учителів, дітей шкільного віку, громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини, установ та організацій, надходження податків та інше.

Цікаві документи німецьких військово-адміністративних структур зберігаються у ф. р–83 «Луцька оберфельдкомендатура». Він містить накази та розпорядження начальника штабу Верховного головнокомандувача збройних сил в Україні, генерального комісара Волині і Поділля, оберфельдкомендатури, інструкції комендатурам верховного командування вермахту, листування з військово-будівельним управлінням про розташування військових частин, оперативні зведення.

Колекція ф. р–87 «Волинська обласна управа» привертає увагу розпорядженнями гебітскомісара щодо організації районних управ, листуванням між ними, внутрішньою кореспонденцією відділів. Фонд також містить списки вихованців дитячих будинків, анкети працівників підприємств і установ Луцька, списки полонених і репресованих радянською владою.

У документах ф. р–164 «Волинська обласна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню» знаходимо доповіді про підсумки обліку збитків і розслідування злочинів, вчинених нацистськими окупантами. Серед архівних справ знаходяться акти і реєстри актів збитків, містяться відомості про кількість загиблих і вивезених до Німеччини по районах області, списки населених пунктів, знищених нацистськими окупантами.

У Державному архіві Волинської області привертає до себе увагу і фонд наукової бібліотеки. Він об'єднує значну кількість розпоряджень генерального та окружного комісарів,

посадників Луцька. Переважна більшість джерел стосується санітарно-епідеміологічного стану в місті, господарства, повсякденного життя. За своїм характером згадані директиви регламентують, а подекуди обмежують права лучан.

Джерельну базу дослідження склали також періодичні видання. Насамперед це газета «Український голос», яка видавалася в Луцьку. У Державному архіві Волинської області збереглась значна кількість номерів від 17 вересня 1941 р. до 30 січня 1944 р. Редактором газети спочатку був В. Постригач, а згодом – А. Дублянський. Попри те, що переважну більшість шпальт займали німецькі пропагандистські матеріали, газета є дуже цінним джерелом. Завдяки їй можна поетапно прослідкувати перебіг подій в окупованому місті. На її сторінках друкувались розпорядження як центральних, так і місцевих органів влади. Окрім інформації про найважливіші події, газета друкувала значну кількість різних оголошень. Вони дають змогу визначити стан міського господарства, зайнятість населення, показують нагальні проблеми лучан.

Окрім «Українського голосу», з 29 червня 1943 р. почала видаватися газета «Клич». За своїм характером вона нагадувала «Український голос». На її сторінках друкувалось багато пропагандистських матеріалів, які засуджували євреїв, комунізм, український визвольний рух. Її редактором був С. Коваль. Частково про події, які відбувалися в Луцьку, можна почерпнути інформацію із газет «Ковельські вісті» й «Горохівські вісті», які редагував А. Дублянський.

У Державному архіві Рівненської області об'єктом вивчення стала газета «Волинь». У номерах за 1941–1943 рр. вміщено значну кількість інформаційних повідомлень про Луцьк. Насамперед це стосується культурно-освітньої і церковно-релігійної сфер, спортивного життя. Редакція «Волині» також публікувала матеріали про роботу органів німецької влади і міської управи Луцька, про економічні

відносини і потреби тодішнього суспільства.

Специфічним джерелом є слідчо-кримінальні справи архіву Управління Служби безпеки України у Волинській області. Вони головним чином розкривають діяльність українського визвольного руху в місті. Лучани, які стали фігурантами цих справ, звинувачувались у колабораціонізмі. Матеріали слідства певною мірою розкривають повсякденне життя міщан під час німецької окупації. Варто зауважити, що радянські спецслужби часто вдавалися до різноманітних фальсифікацій доказової бази, тому такий вид джерел вимагає критичного ставлення.

Джерельна база дослідження включає також фонди Волинського краєзнавчого музею. Попередні дослідники залишали їх поза увагою. Частину матеріалів періоду німецької окупації представлено в експозиції, більшість є складовою частиною груп зберігання «Книги, документи, фото» і «Допоміжні матеріали». Значний інтерес становлять 78 оголошень, розпоряджень і наказів гебітскомісара та посадника Луцька. Вони стосуються фактично усіх аспектів життя міста періоду окупації. Окрім того, у фондах музею зберігаються матеріали про радянське підпілля, свідчення очевидців, фотографії. У процесі дослідження було опрацьовано альбом-каталог В. Лігевчука «Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії» [374], де вміщено значну кількість світлин окупаційного періоду. Вони дають змогу визначити масштаби руйнувань міста внаслідок бойових дій, розташування об'єктів інфраструктури. На фотографіях зображено військово-службовців німецької армії, військовополонених червоноармійців, цивільних жителів Луцька.

Окрім архівних і музейних фондів, важливе значення мають опубліковані джерела. Це, насамперед, збірники документів і матеріалів, а також спогади очевидців. Серед опублікованих збірників документів, які були використані у

роботі, видання «Луцьку 900 років» [387] і «Волинь радянська» [94]. Вони були чи не першими документальними виданнями з новітньої історії Волині. Однак через ідеологічний чинник до них увійшли документи і партійні матеріали, які робили акцент на героїзмі радянських підпільників і дискредитували український визвольний рух. Багато документів узагальнюючого характеру увійшло до збірників «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [416]; «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [532]; «Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» [326]; «Літо 1941. Україна: документи і матеріали. Хроніка подій» [369] та багато інших. До вказаних видань увійшли радянські документи, які повідомляють про перебіг бойових дій, нацистську економічну та національну політику.

У період незалежності значний масив нових німецьких документів для вітчизняних істориків відкрив В. Косик [553–554]. Частина з них стосується Волині періоду німецької окупації, однак переважно це короткі повідомлення. Про долі волинян у період Другої світової війни розповідають документи, особові справи, статистичні дані про втрати, які вміщено у «Книзі скорботи України: Волинська область» [340], виданні «Реабілітовані історією: Волинська область» [502].

Періоду Другої світової війни присвячено окремі розділи у «Хрестоматії з історії України» О. Уривалкіна [580], фундаментальних виданнях «Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів» за загальною редакцією А. Коцура і Н. Терес [329], «Історія України: Хрестоматія», упорядником якої став В. Литвин [330]. Перебіг подій німецько-радянської війни допомагає прослідкувати видання Інституту історії України НАН України

«Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1941–1943» [557]. Укладачі вказаних збірників підбрали численні документи, які розкривають геополітичні плани воюючих сторін стосовно України.

Суттєво допомагає роботі дослідників видання «Архіви окупації» [8], де, окрім наукових статей, вміщено анований перелік архівних фондів періоду 1941–1944 рр. Збірник об'єднує інформацію центральних та обласних архівів України. Перелік фондів кожного архівосховища супроводжується характеристикою колекції матеріалів про воєнний період, анотацією описів, довідкою про стан збереження документів. Детальний опис архівосховищ дає змогу історикові швидко визначити, де зосереджено матеріали, які стосуються його теми дослідження.

Значна кількість повідомлень про Луцьк знаходиться на сторінках звітів, опублікованих у багатотомному «Літописі УПА» [375–380]. Згадані матеріали відображають не лише проблематику українського визвольного руху, але й інші аспекти окупаційного життя. У цьому плані заслуговують на увагу також хрестоматії і збірники документів, видані в Україні: «ОУН в 1941 р.» [448–449]; «Віхи історії України в документах і матеріалах (1939–1991 рр.)» [52]; у Білорусі – «ОУН-УПА в Білорусі. 1939–1953 рр.: документи і матеріали» [450]; Росії – «Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни» [551–552]. До останнього двотомника увійшли документи, які доволі тенденційно характеризують ОУН і УПА.

Матеріали, які стосуються розгортання українського визвольного руху і подій польсько-українського протистояння в районі Луцька, опубліковані у збірниках документів, упорядкованих В. Сергійчуком. Насамперед це видання «ОУН-УПА в роки війни» [524] і «Український здвиг: Волинь. 1939–1955» [525]. Ряд джерел, які розповідають про міжетнічний конфлікт на Волині в роки німецької окупації, опубліковано у

часописі «Волинь 1943. Боротьба за землю» [304], збірнику «Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.» [93]. Історик В. В'ятрович підготував двотомник матеріалів, які висвітлюють польсько-українські стосунки у 1942–1947 рр. у документах ОУН та УПА [486]. Результатом українсько-польської співпраці став збірник документів і статей «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» [485]. До вказаного видання увійшла низка спогадів, зокрема про те, як українці і поляки рятували одні одних в умовах двостороннього конфлікту. У виданому в Росії збірнику «Забутий геноцид: “Волинська різанина” 1943–1944 років. Збірник документів і досліджень» [293] вміщено спеціально підібрані документи, які звинувачують ОУН і УПА у проведенні каральних акцій щодо польського населення.

Детальний опис подій Другої світової війни у Луцькому районі зробив священик с. Романів М. Федорчук [122]. У своєму щоденнику він зафіксував найхарактерніші явища і найважливіші події періоду німецької окупації, в тому числі у Луцьку. Значний комплекс свідчень про польсько-українське протистояння зібрав І. Пушук [497]. Матеріали, які стосуються Луцька і Луцького району, дослідник об'єднав в одному томі. Окрім згаданої теми, зібрані свідчення очевидців характеризують політику окупаційної влади і повсякдення лучан означеного періоду.

Допомагають відтворити перебіг подій спогади А. Дублянського [508–509]. Він працював в органах окупаційної влади і володів малодоступною інформацією. Численні мемуари очевидців про німецьку окупацію періодично публікувалися на сторінках часопису «Літопис Волині» [277; 494], який видавався Інститутом дослідів Волині у Вінніпезі й товариством «Волинь» у Нью-Йорку.

Значний інтерес становить збірник спогадів «Париж – Олегові Штулеві» [458], виданий коштом української діаспори.

Ці спогади дозволяють охарактеризувати Луцьк періоду німецької окупації, а також розповідають про українських націоналістів мельниківської течії. Заслужують на увагу мемуари М. Каркоця-Вовка «Від Вороніжа до Українського легіону самооборони» [335], у яких автор описує перебування згаданого підрозділу в Луцьку. Про акції УПА і діяльність ОУН(б) у Луцьку знаходимо відомості у мемуарах С. Мазурця «Повстанськими стежками: розповіді очевидця» [388], М. Климишина «В поході до волі» [338] та ін.

Використана джерельна база дала змогу розкрити проблемні питання теми дослідження, провести комплексний аналіз подій та явищ, які відбувалися в Луцьку у період нацистської окупації. Впроваджені до наукового обігу архівні документи та музейні фонди стануть у нагоді іншим дослідникам під час вивчення нацистського окупаційного режиму на території України, Волині зокрема.

1.3. Методологія дослідження

Процес дослідження подій Другої світової війни має специфічний характер. Ця тема надто заполітизована, вона сприймається в українському суспільстві дуже емоційно. З огляду на цей спектр проблем історики мають використовувати різноманітні методи і прийоми пізнання, які сприятимуть неупередженому вирішенню поставлених завдань.

Представлена праця побудована на принципах історизму, об'єктивності і науковості. На прикладі Луцька автор характеризує німецький окупаційний режим на території України у 1941–1944 рр. Різні види джерел і завдання дослідження зумовили використання як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів. Серед загальнонаукових використовувалися методи аналізу і синтезу, узагальнення, абстракції, індукції, дедукції, аналогії, конфліктний, математичний.

Застосування методів аналізу і синтезу дозволило визначити стан історіографічної розробки теми, показати напрямки наукових пошуків попередніх дослідників і результати їхніх напрацювань. Аналіз дав можливість вивчити окремі складові частини об'єкта, зробити низку наукових абстракцій, визначити понятійний апарат. Подальше їх поєднання привело до виявлення глибшої сутності нацистського окупаційного режиму як цілісного явища. Системний підхід неможливий без органічної єдності аналізу та синтезу. Вказані методи сприяли визначенню змісту кожної частини роботи і викладу матеріалу.

Метод узагальнення дав змогу охарактеризувати нацистську політику, а також сформулювати висновки до розділів роботи. Під час з'ясування розвитку закономірностей суспільних процесів періоду Другої світової війни автор

застосовував альтернативний метод. Він допоміг визначити ступінь вірогідності тієї чи іншої події та явища на основі аналізу тодішніх об'єктивних реалій. У запропонованому дослідженні вказаний метод дав змогу розглядати час нацистської окупації з різних точок зору і завдяки цьому давати різнобічну характеристику вказаного явища.

У роботі застосовувався метод наукової абстракції, який дозволив зосередитися на найсуттєвіших особливостях процесу і відповідно виділити другорядні, випадкові сторони. Використання цього методу пов'язано із визначенням загальної характеристики явища і притаманних йому суперечностей та специфічних проявів. У результаті було отримано не випадкове нагромадження фактів, а цілісну картину суспільно-політичного життя. Використання методу абстракції дало змогу показати рівень впливу німецьких чиновників на службовців української адміністрації і рядових лучан. Окрім того, вказаний спосіб пізнання дозволив прослідкувати характерні риси окупаційного режиму, особливості його функціонування в місті.

Концептуальні положення монографії було сформовано шляхом застосування прийомів індукції та дедукції. Суть індукції як методу полягає в отриманні висновку на базі часткового, одиничного. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу суспільних настроїв представників різних народностей, які мешкали в Луцьку. Це дало змогу скласти більш конкретне уявлення про громадсько-політичне життя міста та вплив німецької влади на його становище. Метод став актуальним для характеристики окремих аспектів економічного життя міста та визначення рівня його розвитку в цій сфері. Дедукція передбачає рух думки від загального до одиничного. Згаданий метод було використано при висвітленні міжетнічних відносин та особливостей культурно-освітнього життя в Луцьку у 1941–1944 рр.

Метод аналогії дозволив визначити спільні риси явища, причини його виникнення та можливі наслідки. Цей шлях пізнання використовувався під час побудови доказової бази концептуальних положень роботи. Шляхом порівняння із результатами інших досліджень вдалося визначити повноваження органів влади, їхній юридичний статус, права і обов'язки місцевого населення.

Враховуючи поліетнічність населення міста, існування різних культур, у ході дослідження знайшов своє застосування конфліктний метод. Його використання дало змогу визначити причини розбіжностей у ставленні різних груп населення до нацистської політики. Вказаний напрям пізнання дозволив показати суперечності між представниками української допоміжної адміністрації і німецькими чиновниками. Окрім того, конфліктний метод було використано під час вивчення польсько-українського протистояння і розгортання руху Опору.

Під час роботи було проаналізовано чимало даних із числовими значеннями. Насамперед це стосується соціально-економічної сфери Луцька. У ході дослідження окресленої тематики суттєво допоміг математичний метод або ж метод квантитативного аналізу. Принцип єдності якісного і кількісного аналізу передбачав чітке виявлення якісної визначеності процесу та виділення тих сторін, елементів, які піддавалися кількісному виміру.

Вирішення поставлених завдань авторові вдалося досягти завдяки використанню низки історичних методів. Враховуючи, що період німецької окупації малодосліджений і ряд аспектів теми потребував специфічної уваги, слід було відновити перебіг подій у місті. Вирішення цієї проблеми здійснювалось через застосування історико-реконструктивного методу.

Предмет дослідження включив вивчення механізму роботи найважливіших інституцій міста. З огляду на те, що

частина будівель, в яких вони розташовувались, збереглася, у нагоді став ретроспективний метод. Він дав змогу визначити окупаційне районування міста, зосередження органів влади і т. п.

Історико-ситуаційний метод дозволив визначити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності політики нацистської Німеччини та наслідки її реалізації на прикладі міста. Застосування історико-порівняльного методу дало змогу побачити відмінності між функціями та повноваженнями органів влади, показати різницю в повсякденному житті різних груп населення, працівників німецьких та українських адміністративних органів. Вказаний метод був актуальний під час вирішення фактично усіх завдань дослідження. Проаналізувати події і явища, які відбувалися в місті, вдалося завдяки історико-типологічному методу. Його використання було доцільним у ході вивчення німецької окупаційної політики, соціальних та етнічних взаємин, економічних процесів.

Шляхом використання проблемно-хронологічного та історико-описового методів вдалося прослідкувати специфіку і комплексні характеристики явищ, які виникли внаслідок реалізації нацистської окупаційної політики в місті. Використання цих способів пізнання дало змогу сформуванню необхідної бази для методу статистичного моделювання, який допоміг визначити межі повноважень інститутів влади, показати вплив осередків культурного життя на повсякдення лучан.

У монографії розглянуто сукупність і визначено періодизацію процесів, які відбувалися в місті. Завдяки хронологічному, синхронному і діахронному методам вдалося показати спільні й відмінні ознаки подій та явищ на окремій території у визначений час. Спираючись на згадані шляхи пізнання, визначено етапи становлення і розвитку інституцій

влади, руху Опору, репресивної політики нацистів, соціально-економічного і культурно-освітнього життя міста.

У матеріалах дослідження розглянуто персоналії багатьох відомих лучан, подано їх короткі біографічні дані. Застосування просопографічного методу дозволило показати, яким чином окупаційний режим впливав на зміни в житті рядових громадян і чиновників Луцька. Вдалося прослідкувати подальший життєвий шлях окремих посадовців і громадських діячів міста.

Робота над монографією включала опрацювання музейних фондів. Вивчення вказаних джерел вимагало застосування спеціальних методик роботи з музейними експонатами. До цих джерел увійшли не лише писемні пам'ятки, але й фотографії, які були зроблені в Луцьку під час німецької окупації. Використовуючи відповідну методику для їхнього опрацювання, вдалося почерпнути цінну інформацію з історії міста.

Складовою джерельної бази дослідження стали свідчення очевидців. Опрацювання цих матеріалів проводилось із застосуванням методу усної історії. Використані в роботі спогади потребували відповідного аналізу і систематизації. У значній кількості свідчень виявлено фактологічні помилки, неточності в хронології. Окреслені проблеми доводилося вирішувати шляхом використання альтернативних джерел та інших методів історичного пізнання.

Складовою частиною теоретично-методологічних засад дослідження є відповідна термінологія, властива для означення складових частин і характерних явищ періоду Другої світової війни. До найбільш уживаних в монографії відносяться терміни: нацистська окупація, генеральний округ, фельдкомендатура, гебітскомісаріат, Голокост, гетто, юденрат, міська управа, посадник, українська допоміжна поліція, рух Опору.

Вивчаючи повсякдення лучан в умовах німецької окупації, з'явилась потреба запозичити методи дослідження інших гуманітарних наук. Враховуючи, що ця тема охоплює багато аспектів людського життя, у дослідженні було використано ряд теоретичних схем і категорій із суспільних наук – соціології, демографії, антропології, культурології, психології. Це дало можливість виразніше показати рівень життя в місті, проблеми і першочергові потреби лучан.

Результати наукового пошуку, висновки і концептуальні положення роботи побудовано на принципах наукового плюралізму, цілісності й всебічності оцінок подій та явищ. Обрані методи дослідження було використано відповідно до поставленої мети і завдань роботи. Автор прагнув дати комплексну характеристику Луцька у період німецької окупації, використовуючи як загальні, так і спеціальні історичні методи пізнання. Предмет дослідження зумовив застосування методології суміжних гуманітарних наук. Опрацювання різних видів джерел вимагало орієнтації на спеціальні історичні дисципліни та методику роботи з архівними документами.

РОЗДІЛ 2.

НОВА ВЛАДА І РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА

2.1. Напередодні приходу вермахту

Події перших днів війни в Луцьку, які відбулися ще до приходу німецької армії, мали вплив на подальший період окупації. Через це варто звернути увагу на бойові дії і те, як вони позначились на ситуації в місті. Розташовуючись на західному кордоні СРСР з III Райхом, Волинська область однією з перших прийняла на себе удари військ вермахту. Її західні рубежі охороняли застави 90-го Володимир-Волинського і 98-го Любомльського прикордонних загонів. На території області розташовувались також частини 5-ї армії під командуванням генерал-майора танкових військ М. Потапова [307, с. 458]. Угруповання у своєму складі мало 15-й і 27-й стрілецькі, 22-й механізований корпуси, 14-ту змішану і 62-гу бомбардувальну авіаційні дивізії, 1-шу протитанкову артилерійську бригаду, 589-й гаубичний артилерійський полк, 87-й, 295-й, 374-й окремі зенітні артилерійські дивізіони протиповітряної оборони, 22-й окремий батальйон протиповітряного спостереження, повідомлення і зв'язку, 2-й Володимир-Волинський, 9-й Ковельський укріплені райони і два вузли оборони 4-го Струмилівського укріпрайону. Завданням армії М. Потапова була оборона 174 км ділянки кордону від Влодави до Червонограду [342, с. 27].

Бойові дії на Волині розпочались 22 червня 1941 р. вже о 03.00 ранку, коли німецька артилерія обстріляла окремі ділянки кордону. Ще через годину війська вермахту перейшли в наступ. Місця дислокації частин Червоної армії були піддані бомбардуванню з повітря вже у перші години війни. Авіаударів зазнали частини 45-ї стрілецької дивізії в Піщі, Шацьку,

Любомлі, 87-а і 41-а танкові дивізії у Володимирі-Волинському і Когильному, 124-а стрілецька дивізія у Павлівці, Тартакові, Горохові. У цей день перші німецькі авіабомби було скинуто і на Луцьк [307, с. 458–459].

За словами генерал-майора артилерії В. Петрова у перші дні війни не вистачало зенітної артилерії. Все, що було в наявності, використовувалось лише для прикриття штабів і деяких важливих тилових об'єктів [466, с. 139]. Ці слова підтверджує звіт командира 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону, у якому йдеться про те, що зенітна артилерія не виконала своїх завдань. На напрямку Володимир – Луцьк було збито лише 8–10 літаків противника [593, арк. 5]. Вогневі розрахунки протиповітряної оборони обласного центру відчували нестачу боєприпасів [541, с. 11].

Паралізувати життєдіяльність міста німецька армія намагалася з огляду на те, що Луцьк був адміністративним центром, у якому знаходились керівні органи радянської влади. У такій ситуації порушувалась робота управлінського апарату області, від якого очікували швидкого плану дій. Удари німецької авіації по Луцьку пояснюються розташуванням тут військових об'єктів. Передусім це штаб 5-ї армії генерал-майора М. Потапова, який знаходився у нинішньому приміщені Волинського краєзнавчого музею [345, с. 11] і 14-ої змішаної авіаційної дивізії полковника І. Зиканова. З військових частин у Луцьку дислокувалися 374-й зенітно-артилерійський дивізіон протиповітряної оборони, 22-й окремих батальйон протиповітряного спостереження, повідомлення і зв'язку [357, с. 110], стаціонарний госпіталь № 2348, армійські бази [53, с. 48]. Поблизу міста знаходився і військовий аеродром, який у перший день війни зазнав авіаудару близько 30 німецьких бомбардувальників. Переважна більшість радянських літаків не встигла підняти у повітря, частина з них згоріла на землі [357, с. 110]. Це яскраво демонструє і фотографія з альбому

В. Літевчука (див. додаток № 1) [374, с. 274]. Таким чином, німецька авіація майже без перешкод діяла у небі над Луцьком.

Упродовж дня 22 червня літаки люфтваффе декілька разів бомбардували аеродром і саме місто [594, арк. 10]. Певну хроніку подій дозволяють відтворити документи Київського особливого військового округу. Так, близько 9 год. 25 хв. радянським винищувачам у небі над Луцьком вдалося збити один літак противника. Черговий авіаналіт було здійснено близько 16 год. 52 хв. У цей час в районі міста радянські винищувачі вступили в бій із 18 німецькими бомбардувальниками [369, с. 115–117].

У місті спалахнули пожежі, найбільших руйнувань зазнала центральна частина. З ладу були виведені системи зв'язку, водопостачання, електроосвітлення. Місцеві радянські і партійні органи не встигли провести евакуацію [397, с. 125]. Бомбардування міста авіацією систематично продовжувалось і 23 червня. Удари були направлені на аеродроми 14-ї змішаної авіаційної дивізії. Так, з 5 год. 45 хв. до 6 год. 20 хв. на аеродром і саме місто налетів 21 літак До-17, 7 Ме-110 і один Ю-89. Бомбардування здійснювалось з висоти 250–300 м [369, с. 127]. За свідченнями очевидців, у місті найзначніших руйнувань зазнали вул. Болеслава Хороброго і Ягеллонська (нині просп. Волі і вул. Винниченка) [497, с. 381; 499, с. 63].

Опис цих подій у своєму щоденнику робить і священник с. Романів Луцького району М. Федорчук. Він згадує, що 24 червня по радіо німці повідомили, що о 4 ранку буде здійснено бомбардування Луцька. Усім цивільним було віддано наказ відійти від шосе на 3 км. У вказаний час близько 8 німецьких бомбардувальників вийшли на свої позиції. Хмари диму і вибухи, що лунали у місті, доносились аж до його с. Романів, що в 30 км від Луцька [122, с. 84–85].

Протоієрей Л. Долинський стверджує, що у перші дні приходу німців усюди на вулицях можна було побачити тіла

людей, а ще більше їх було під завалами будинків. Навпроти Братської церкви стояла радянська техніка, а в ній тіла тих, хто не встиг вискочити під час авіанальоту. Населення, намагаючись врятуватись від хвороб, закопувало трупи в неглибоких ямах на подвір'ях, площах і понад шляхами. За спогадами Долинського, Червона армія після свого відходу ще впродовж 10 днів обстрілювала Луцьк ночами з ківерцівських лісів. Тоді було пошкоджено дзвіницю собору, куди в підвальну церкву німці зігнали полонених [277, с. 72]. Як бачимо, місто зазнало руйнувань не лише від німецької авіації, але й радянської артилерії.

Подібним чином описує ситуацію в місті і М. Федорчук: «10 липня 1941 р. Був у Луцьку. Порожнеча, руїни на цілій головній вулиці. Сморід неможливий, кілька тисяч трупів під руїнами будівель. Німецька армія заповнила всі вулиці, маршируючи на фронт. Євреїв на вулицях не видно, всі мусять ходити на працю по ремонту вулиць міста. Можна зустріти тільки селянських жінок, котрі зі страхом зазирають крізь дірки у вцілілі будинки. Майно в Луцьку розтягується ким попало. Багато є сміливців, які фірманками возять з міста що попало. Прикро дивитися на таку картину! Наш нарід научений так зле, що соромно буде в майбутньому глянути німцям в очі. Я особисто не дивуюся цій звичці. Від кого нарід український мав навчитися, чого має шкодувати працю тих, хто пив українську кров і піт?» [122, с. 97].

Слова очевидців підтверджуються рапортом начальника технічного відділу міської управи Забродського від 25 серпня 1941 р. Згідно з документом у результаті військових дій знищено близько 60 % міста (див. додаток № 2). За період 5 липня – 25 серпня було розчищено дороги і тротуари на 21 вулиці. Окрім того слід було провести розчищення у спалених районах міста і розібрати будівлі, які загрожували заваленню на вул. Закоп'янській, Шопена, Коперника, Сталіна, Червоної

армії, Костюшка (див. додаток № 3 – таблиця перейменування вулиць). Для цього було необхідно щоденно 10 автомобілів або 30 парокінних підвід. Потрібно було залучити до роботи 500 полонених або 1000 євреїв. Технічний відділ просив також ще 500 візників, 500 лопат, 150 кирок, 200 шуфель, 50 грабель і 50 ломів. За надані транспортні послуги і працю людей управи необхідно було сплатити аванс і виділити кошти на закупівлю вищезгаданих знарядь праці [147, арк. 29].

Руйнування і загибель місцевих жителів від німецьких авіабомб у перші дні війни були лише частиною страждань міста. Ще одна трагедія в історії Луцька сталася 23 червня 1941 р., коли співробітники НКВС і НКДБ влаштували криваву розправу над бранцями місцевої в'язниці. На цю подію неодноразово звертали увагу дослідники, висловлювалися різні версії, причому часто навіть діаметрально протилежні. Комплекс опублікованих матеріалів із цієї проблеми уже сміливо може претендувати на власну історіографію, однак попри це тема містить більше питань, аніж відповідей на них.

На початку війни луцька в'язниця була переповнена людьми, репресованими радянською владою. Замість максимально допустимого числа у 640 в'язнів, станом на 10 червня 1941 р. у ній утримувалося 2055 осіб [502, с. 28]. Будівля, яка слугувала пенітенціарним закладом ще у довоєнний період, мала 34 камери, 6 із яких призначались для тюремного шпиталю [501, с. 189]. Як свідчать очевидці, приміщення в'язниці були настільки переповнені, що доводилося спати сидячи. Зі слів М. Куделі, у камері № 34 перебувало 238 арештантів [355, с. 45], камері № 19 – 40 осіб [355, с. 31]; С. Каленкович свідчить, що у його камері № 22 перебувало 50 чоловік [21, с. 153]; у камері № 8 Т. Присяжного розміром 11 на 13 м знаходилося 198 осіб [494, с. 65]; камера № 7 У. Гуменюка налічувала 60 бранців [13, арк. 28 зв.]. На сьогоднішній день встановлено імена майже 1 тис. загиблих [86].

У планах евакуації в'язнів із тюрем західних областей УРСР зазначено, що з Луцька необхідно вивезти 2052 особи [25, с. 265], для цього було потрібно 75 залізничних вагонів [25, с. 224]. Однак відомо, що ніхто з цих бранців так і не був евакуйований. З огляду на такі точні дані, питання кількості жертв, принаймні їх найбільшого числа, мало б бути закритим, проте поза увагою не можна лишати джерела, які повідомляють про значно більше число бранців, які на день розстрілу утримувалися в тюрмі. Це не можна пояснювати лише німецькою пропагандою, або ж навмисним збільшенням кількості загиблих, щоб у такий спосіб виразніше показати злочини радянської влади. Тому варто ще раз відновити перебіг подій у луцькій в'язниці 23 червня, хоча б з метою запрошення до дискусії на рахунок тих питань, відповідей на які вже давно чекають від істориків.

Чи не найважливішими документальними джерелами, які дозволяють зробити реконструкцію подій 23 червня у місцевій в'язниці, є архівні матеріали, опубліковані І. Біласом. Тут насамперед варто звернути увагу на рапорт начальника тюремного відділення УНКВС по Волинській області сержанта держбезпеки Стана, який був безпосереднім учасником тих подій. Згідно з його рапортом у результаті німецького бомбардування луцька тюрма зазнала руйнувань, її співробітники і конвойна рота почали нести тільки зовнішню охорону. У частини камер та адміністративних приміщень повилітали двері, деякі з них виламали самі засуджені, отримавши доступ до аптеки тюремної лікарні, складів із продуктами, особистими речами, серед яких були колючі й ріжучі предмети. За наказом сержанта Стана було звільнено близько 70 неповнолітніх, а також затриманих за дрібні побутові порушення.

Подальші події розгорталися наступним чином. Об 11 год. 30 хв. 23 червня до в'язниці прибула оперативна група

співробітників УНКДБ та УНКВС Волинської області на чолі з капітаном держбезпеки Розовим. Начальник УНКДБ капітан Білоцерківський наказав видати опергрупу для розстрілу всіх засуджених і навіть тих, хто тільки звинувачувався за статтями 54, пункт 2, 11 Кримінального кодексу УРСР, а особливо членів ОУН. Підготовка до страти мала зайняти 20 хв., оскільки було повідомлено, що німці знаходяться в 7 км від Луцька.

За вказаними статтями було відібрано близько 800 осіб, яких розстріляли на господарчому дворі в'язниці члени згаданої опергрупи за участю бійців конвойної роти НКВС, керівного складу в'язниці і її охорони. Через 20 хв. після розстрілу надійшла інформація, що ворог знаходиться не в 7, а в 25 км. Тіла понад 70 осіб засуджених до вищої міри покарання та інших близько 800 страчених вже були захоронені. Місця поховання полили гасом і випалили, після чого присипали вапном. Охороною в'язниці і військовими неподалік в'язниці також було вбито тих, хто намагався втекти. Щоб зібрати ці тіла, за наказом начальника УНКВС була створена група із співробітників міліції.

Загалом у самій в'язниці та навколо неї було розстріляно близько 1 тис. осіб. Ще стільки ж залишилось у в'язниці. Більшість із них звинувачувалась за побутовими статтями Кримінального кодексу УРСР. Луцька в'язниця була залишена персоналом 25 червня о 23 год. 30 хв. Документація луцької і володимир-волинської в'язниць була знищена по дорозі до Києва заступником начальника луцької в'язниці Лескіним [25, с. 271–274]. Варто також зазначити, що учасник розстрілу капітан держбезпеки Розов 26 червня вирушив до Києва за завданням начальника Волинського обласного управління НКДБ. Очевидно, він мав при собі оперативні звіти, у яких могла бути інформація і по луцькій в'язниці, тому що саме через нього передав звіт командир 90-го Володимир-Волинського

прикордонного загону [593, арк. 4].

Суттєві розбіжності в опис вищезазначених подій вносить інший документ – спецповідомлення начальника тюремного управління НКВС УРСР капітана держбезпеки Філіппова. Він повідомляє, що після того, як о 14 год. 22 червня в'язниця зазнала авіаудару, бранці підняли бунт і вийшли на прогулянковий двір, де пробули до 9 год. 23 червня. Після цього вони були заведені назад до камер.

У попередньому документі згадувалось, що разом із розстріляними були захоронені і тіла понад 70 осіб, засуджених до вищої міри покарання. Філіппов проводить деяке уточнення і говорить, що до бунту було страчено 73-х людей. Згідно з його спецповідомленням о 12 год. 23 червня за розпорядженням Стана всі засуджені були виведені назад до прогулянкового двору. З них було відібрано 14 осіб, засуджених за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., 30 осіб засуджених за побутовими статтями Кримінального кодексу і 40 неповнолітніх. Звільнивши 44 особи за двома першими пунктами, неповнолітніх повернули назад до камер. Варто звернути увагу, що Стан повідомляє про звільнення більшої кількості людей – близько 70 осіб.

Як стверджує Філіппов, після такого відбору начальник 2-го відділення УНКДБ Гончаров, співробітник УНКДБ Дворкін, начальник тюремного відділення УНКДБ Стан, за участю інших працівників НКДБ і НКВС розстріляли близько 2 тис. засуджених, які залишились на прогулянковому дворі. Облікові матеріали і особові справи в'язнів були спалені. Усі цінності, фінансові документи, штампи, печатки, журнали обліку засуджених та інші документи були вивезені заступником начальника тюрми Лескіним до Києва [25, с. 235–237]. Таким чином, капітан держбезпеки Філіппов говорить про те, що на подвір'ї в'язниці було страчено вдвічі більшу кількість людей. Як бачимо, вони по-різному

розповідають і про долю тюремної документації.

Деяку інформацію про розстріл знаходимо також у німецьких документах. Зокрема з повідомлення начальника Поліції безпеки і СД від 16 липня 1941 р. довідуємося, що зондеркоманда команда 4а 27 червня 1941 р. прибула до Луцька і застала більшу частину міста у вогні. Всі крамниці були пограбовані місцевим населенням. Після прибуття оперативної команди для підтримки коменданта гарнізону були надані всі наявні сили, які зуміли захистити від мародерів великі продуктові склади. Перед відступом більшовики розстріляли 2800 осіб із ув'язнених у луцькій тюрмі 4 тис. українців. Після розстрілу врятувалось лише 19 з них. У всьому цьому німці звинуватили євреїв [552, с. 376].

При розгляді трагічних сторінок знищення бранців луцької в'язниці дуже вагомими виступають свідчення очевидців, яким пощастило вижити. Насамперед тут варто звернути увагу на спогади М. Куделі «Під мурами луцької тюрми». У них розповідається, що в'язниця була піддана бомбардуванню ще 22 червня. Деяким в'язням справді вдалось повиходити із своїх камер, однак озброєні охоронці повернули їх назад. Декілька засуджених було вбито. Охорона в'язниці посилилась, до її складу мобілізували партійний актив. Наступного дня, 23 червня, усім затриманим, засудженим і тим, хто перебував під слідством за звинуваченням у приналежності до українських буржуазних націоналістів, наказали вийти на західний двір. Всі інші мали йти на східний. Куделя стверджує, що дехто з в'язнів, власне як і він сам, вирішили піти не на західний, а на східний двір. Через деякий час на західному дворі почалася стрілянина і було чути, як рвуться гранати. Незабаром в'язнів почали страчувати і на східному дворі. Дехто з них під зливою куль почав підставляти дошки до стіни і вибиратись на волю. Близько сотні в'язнів подолали стіну, перепливли р. Стир і змогли врятуватись. Сам Куделя, як і ще

дехто, зберіг життя заховавшись під тілами убитих, що впали на них. Після того, як стрілянина припинилася, пролунала команда, щоб усі, хто вижив, піднімались, розстрілювати більше не будуть. В'язні почали вставати на ноги і вилазити із своїх схованок, на східному дворі їх назбиралось понад 50 чоловік. Енкаведисти почали добивати поранених і, впізнавши тих, які звинувачувались за політичними статтями, розстрілювали відразу. Під наглядом охоронців вцілілі в'язні почали ховати тіла загиблих. Їх зносили до ям, які утворились після бомбардування, і посипали негашеним вапном, завезеним напередодні.

У своїх спогадах Куделя звертає увагу і на бранців, яких стратили ще до настання хаосу у в'язниці. Він підкреслює, що тіла понад 70 чоловік знаходились у стайні зі скрученими дротом руками. Їх не стріляли, а закололи багнетами. Ймовірно, охорона в'язниці не хотіла піднімати галасу, і тому вища міра покарання була проведена у такий далеко не гуманний спосіб. Захоронення в'язнів продовжувалося ще й 24 червня. Наступного дня охорона залишила в'язницю, до якої незабаром прибули німці. Вони звільнили в'язнів, які залишились живими, 26 червня [355, с. 46–55].

Спогади М. Куделі про події в луцькій в'язниці 23 червня 1941 р. підтверджуються свідченнями інших очевидців, зокрема, священика Д. Стаशिшина, якому також чудом вдалося врятуватись того дня. Він стверджує, що напередодні свого відходу охорона заміняла в'язницю [349, с. 73]. Спогади про ці події опублікував також анонім «С. Д.» (ймовірно Д. Сташин), який зауважує, що перед бомбардуванням багнетами було заколото 120 в'язнів. Автор спогадів під час розстрілу опинився на правому крилі подвір'я, де врятувалось 29 осіб. Вони та ще 50 кримінальних злочинців, яких їм дали у поміч, поховали вбитих у двох ямах, коли на подвір'я в'язниці увірвались німецькі вояки [319, с. 44–45]. У літописі

УПА ми також можемо знайти свідчення про те, що із 3 тис. бранців луцької в'язниці живими залишилося лише 45 осіб [376, с. 164].

Схожу картину змальовує і О. Петрошук у своїх спогадах, які були опубліковані під час німецької окупації в газеті «Український голос» 4–7 листопада 1943 р. Він згадує, що 22 червня Луцьк неодноразово піддавався бомбардуванню. Було чути постріли із зенітної артилерії, яка розташовувалась навколо в'язниці. Надвечір одна з бомб влучила в будівлю, в результаті чого декому із в'язнів вдалось вийти в коридори. Однак охорона відкрила вогонь і всі, під страхом бути вбитими повернулись назад. Близько 10 год. ранку було наказано виходити на ліве (західне) і праве (східне) подвір'я. Петрошук, як і Куделя, вийшов на праве подвір'я. Розстріл розпочався саме звідти [467, с. 2–3]. Охорона вела вогонь із тюремних вікон і даху сусіднього будинку. Через півгодини стрілянину відкрили на лівому подвір'ї. Розбивши дерев'яну будову, в'язні почали приставляти дошки до стіни і вилазити нагору, однак їх скошували кулі. Петрошук вибрався на мури по стовпу і, стрибнувши вниз, побіг до р. Стир, яку йому вдалось перепливти. У такий спосіб він врятувався. Навіть після розстрілу тюремна охорона оглядала навколишню територію і вбивала знайдених втікачів. На жаль, про кількість жертв автор спогадів нічого не повідомляє [468, с. 2–3].

Очевидці не завжди однаково описують увесь перебіг подій. Прикладом цього є спогади Т. Присяжного. Він стверджує, що після бомбардування в'язниці бранцям вдалося захопити приміщення охорони і заволодіти зброєю. Було утворено керівний провід на чолі з полковником Купрійчуком і взято під контроль внутрішню частину в'язниці. Лише 24 червня до них звернулися із заявою, що почалась війна, їх звільняють від слідства та покарання і направляють до війська. Більшість бранців підтримала цей заклик. До в'язниці

впустили енкаведистів, які почали оглядати камери і вказували засудженим, де хто має шикуватися. Незабаром на подвір'ї в'язниці з'явилися вантажні автомобілі і танки. В одну мить по бранцях відкрили вогонь з кулеметів, а з верхніх поверхів енкаведисти почали кидати ручні гранати. Присяжний стверджує, що того дня було вбито близько 4 тис. в'язнів, натомість більше ніж 370 чоловік зуміли врятуватись. Їх примусили захоронювати вбитих. Одна з ям була на розі в'язничного подвір'я, дві інші поза мурами. Продовжували ховати вбитих і наступного дня, коли о 3–4 год. до в'язниці під'їхали 3 німецькі мотоцикли із 6 вояками. Енкаведисти кинулися втікати, декого було вбито на місці. Німці роздали засудженим кинуту радянську зброю на випадок чергового нападу. В'язнів знову очолив полковник Купрійчук. Німці звільнили засуджених 26 червня, заборонивши розкопувати ями і шукати тіла своїх родичів [494, с. 66–70].

Варто зауважити, що спогади Т. Присяжного піддає критиці М. Куделя, стверджуючи, що він не був свідком розстрілу, а лише чув про це від когось іншого [355, с. 69–70]. Після десятків років людська пам'ять не завжди здатна в деталях відтворити певну подію, а тим більше таку, яка є не прийнятною для здорового глузду. Власне через це спогади очевидців про розстріл бранців луцької в'язниці потрібно оцінювати з наукової точки зору, критично.

Із приходом окупаційної влади було створено спеціальну комісію для вивчення подій 23 червня 1941 р. До неї увійшли С. Говдій, Л. Ліхтанський, вчитель-історик Омельчук. Двоє останніх зуміли врятуватися під час розстрілу. Комісія за участю громадськості впорядкувала місця захоронень. Як стверджує Куделя, всі чотири могили було огорожено і на них поставлено дубові хрести із стовпчиками. На кожному з них вчепили таблички із написами кількості похованих. У першій могилі їх було 1800, другій, третій і четвертій відповідно

– 800, 1200 і 300 чоловік [355, с. 61].

У спогадах інших очевидців знаходимо протилежні дані. Скажімо, протоієрей Л. Долинський стверджує, що під час розстрілу врятувалось декілька десятків людей. Декому пощастило втекти, деякого завалило трупами, інших не вивели з камер перед розстрілом. Долинський свідчить також, що за офіційним підрахунком у луцькій в'язниці було знищено 3862 бранці, урочистий похорон яких відбувся у серпні 1941 р. У процесії взяло участь 78 священників на чолі з єпископом Полікарпом і десятки тисяч людей. Траурна колона розтягнулась на два кілометри. На відміну від Куделі, Долинський стверджує, що всього було п'ять могил і у найбільшій з них було 1320 похованих [277, с. 72–73].

Інший очевидець тих подій, священник із с. Романів М. Федорчук у своєму щоденнику уточнює, що урочиста панахида відбулась 24 серпня [122, с. 100]. Це також підтверджує подяка, адресована обласному коменданту міліції за добре виконання обов'язків цього дня [227, арк. 38]. Як стверджує Федорчук, на панахиді було близько 60 священників, їх супроводжувало кільканадцять тисяч людей. Після служби в соборі всі вирушили до в'язниці, де виступали з промовами і відслужили панахиду. Німці відкрили ворота і впустили поодинокі організації і духовенство. Федорчук також, як і Куделя, говорить, що було чотири могили. Дві знаходились під в'язницею; там було захоронено 800 і 200 людей. Ще дві були на тюремному подвір'ї із написами 800 і 420 полеглих. Опис вищезазначених подій робить і М. Куделя. Він говорить, що ніс вінок від міської управи. Процесію не пустили на західне подвір'я в'язниці, де знаходилась найбільша могила. Німці створили штучний кордон, щоб відділити прибулих людей від військовополонених [122, с. 100–101]. У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігаються світлини із панахиди по розстріляних, яка проходила на території в'язниці

(див. додатки № 4–5). Цікаво, що на одній із них зображені і військовополонені червоноармійці табору «Шталаг № 360» [90].

Досліджуючи тему розстрілу бранців луцької в'язниці, не можна обминути також публікацію А. Дублянського у газеті «Український голос» за 2 липня 1942 р. У ній автор розповідає про першу річницю вшанування жертв більшовиків і описує чотири найбільші могили. З його слів, на одній із них стоїть табличка – 800, другій – 600–700, двох менших – 350 і 180. Окрім того, багато окремих могил розкидані недалеко від в'язниці. Таким чином, загальна кількість жертв, за Дублянським, перевищує 2030 осіб.

У порівнянні зі спогадами стаття Дублянського викликає більшу довіру. Насамперед тому, що вона була опублікована відразу, і автору не довелося відтворювати події, посилаючись на свою пам'ять. На користь достовірності даного джерела може свідчити й те, що у випадку наведення неправдивих даних публікація Дублянського могла викликати гостре обурення у багатьох людей. До того ж друковані матеріали знаходилися під цензурою німецької влади. Проте виникає питання, чому автор, описуючи другу могилу, не називає точну цифру, як це роблять інші свідки, а наводить цифру – 600–700 з такою великою різницею. Ймовірно тому, що автор описував не першу панахиду літа 1941 р., як більшість очевидців, а заходи з нагоди її річниці 1942 р. За цей час кількість жертв могла уточнюватись.

Священик М. Федорчук зробив запис у своєму щоденнику, очевидно, також у недалекому часі після участі в панахиді 24 серпня 1941 р. Його цифра загиблих у 2220 осіб дуже наближена до даних, які оприлюднив у своїй статті А. Дублянський – понад 2030 осіб [287, с. 4], а також фактично збігається із радянським документом, де зафіксовано розстріл близько 2 тис. в'язнів [25, с. 236]. Наближеними є також

німецькі дані про 2800 загиблих [552, с. 376] і повідомлення у «Літописі УПА» про розстріл 2955 осіб [376, с. 164]. Таким чином кількість розстріляних 23 червня 1941 р. могла перевищити 2 тис. осіб, але різницю у цьому рахунку варто зводити до кількох сотень жертв, а не тисяч.

У джерелах є також суттєві розбіжності щодо кількості луцьких бранців, яким пощастило врятуватись під час розстрілу. Згідно з повідомленням начальника Поліції безпеки і СД під час страти вижило 19 осіб [552, с. 376], у «Літописі УПА» йде мова про 45 чоловік [376, с. 164], а за Т. Присяжним вціліло близько 370 в'язнів [494, с. 69]. На момент розправи багато людей з тих чи інших причин залишилось у власних камерах. Наприклад, у радянських документах ця цифра сягає 1 тис. осіб [25, с. 273], у німецькому звіті вказано, що із 4 тис. бранців луцької в'язниці було розстріляно 2800 осіб, 19 з яких врятувалось, відтак на момент розстрілу у камерах могло залишатись більше ніж 1180 осіб [551, с. 376]. За спогадами очевидця Б. Стасишина, у в'язниці після розстрілу залишилось 625 осіб [21, с. 158]. Якщо вірити свідченням У. Гуменюка, німці звільнили 60 бранців лише з однієї камери № 7 [13, арк. 28 зв.]. Дозволили повернутись додому також 16 арештантам, жителям сіл Романів, Ботин, Копче і Воротнів [534, с. 30–46]. Вдалось уникнути розстрілу і жінкам-арештанткам. Так, під час розправи в одній із камер залишилось п'ятеро дівчат, серед яких була Тетяна Василюк 1923 р. н. із с. Михайлин Рожищенського р-ну. У 1938–1939 рр. вона навчалась у Луцькій українській гімназії. У 1940 р. разом з батьком була арештована радянською владою. Батько загинув під час розстрілу у луцькій в'язниці 23 червня 1941 р. [559, с. 124].

Таким чином, якщо погодитися із фактом, що 23 червня 1941 р. у луцькій в'язниці загинуло більше 2 тис. осіб, а кількість тих, хто вижив або unik розстрілу, сягнула кількох сотень, напрошується думка, що кількість бранців у в'язниці

могла досягати 3 тис. осіб.

З приходом радянської влади могили розстріляних було зруйновано, а самі місця заасфальтовано [355, с. 68]. Як свідчить Й. Пікула, наприкінці 1940-х рр., коли на подвір'ї в'язниці проходили будівельні роботи, було знайдено людські кістки. За розпорядженням КДБ їх повантажили на автомобілі і вивезли до глибокого кар'єру, де і закопали [355, с. 79].

Розстріл бранців у луцькій в'язниці приховувався впродовж п'яти десятиліть, і лише з настанням незалежності України ця тема була озвучена знову. Однак, через обмежену джерельну базу та ряд інших, часто суб'єктивних причин, дослідникам так і не вдалось до кінця провести вивчення озвученої теми. Відтак, станом на сьогоднішній день питання розстрілу в'язнів продовжує залишатись відкритим. Окрім чисельності жертв, не до кінця з'ясовані особові дані засуджених і тих, хто перебував під слідством, представниками яких соціальних верств вони були та в чому звинувачувалися. Ряд запитань виникає також до процедури розстрілу. Важливо встановити, яким чином було сформовано комісію із розслідування зазначених подій у період німецької окупації, методику і умови її роботи, та власне до яких висновків вона прийшла. Все ще відкритим залишається питання локалізації поховань.

Повертаючись до аналізу бойових дій, треба сказати, що перемога німецької авіації в повітрі сприяла швидкому просуванню підрозділів вермахту територією Волині. Підступи до міста прикривали частини 19-ї танкової, 135-ї стрілецької дивізії, 1-а артилерійська протитанкова бригада і артилерія 27-го стрілецького корпусу, які на ранок 25 червня зайняли оборону на лінії Хорохорин – Одераци [53, с. 89]. Вказані військові з'єднання вже понесли серйозні втрати у попередніх боях [541, с. 7], що підтверджують у тому числі й спогади очевидців, зібрані краєзнавцем Я. Царуком [584,

с. 256–257]. Підходи до Луцька також прикривали частини 124-ї стрілецької, 215-ї та 131-ї механізованих дивізій. Після боїв ці угруповання орієнтовно 27 червня відійшли до лісів у районі Ківерців [369, с. 147].

З боку противника вела наступ 14-а танкова дивізія 1-ї танкової групи генерала фон Клейса і частини сил 299-ї піхотної дивізії 6-ї армії генерал-фельдмаршала фон Рейхенау [541, с. 36]. Через спротив радянських військ німецьке командування було змушене ввести в бій ще 13-ту танкову дивізію, яка обійшла лівий фланг 135-ї стрілецької і 14-ї танкової дивізій південніше Одеррад та у другій половині дня 25 червня захопила західну частину Луцька і міст через р. Стир [53, с. 92]. За свідченнями командира 1-ї протитанкової бригади К. Москаленка, саме тут, на західній околиці міста, проходила третя лінія оборони його з'єднання. Ще станом на 22 червня він залишив на цій позиції чотири батареї 76-мм і 85-мм гармат [404, с. 37]. У радянських збірниках документів зустрічається інформація, що 25 червня 87-й окремий зенітно-артилерійський дивізіон, залишаючи місто, здійснював підривання мостів [369, с. 135]. Останній факт підтверджується щоденником бойових дій 13-ї танкової і 25-ї механізованої дивізій вермахту, текст якого переклав російською мовою М. Солонін. У щоденнику йдеться про те, що близько 18 год. полк 13-ї танкової дивізії підійшов до Луцька. Після того, як чотири танки переїхали міст через р. Стир, він був підірваний. Німецькі мотострілки форсували водяну перепону, використовуючи надувні човни. Подолавши річку, вони почали створювати плацдарм на її східному березі. Після вуличних сутичок і боїв за окремі будинки, підрозділи вермахту вийшли на східну околицю Луцька. Попри незначні втрати вдалося захопити військові трофеї і полонених [26].

У німецькому описі переправ через р. Стир, очевидно, йде мова про Красненський і Гнідавський мости. Доказом

цього є спогади М. Куделі про перебування в Луцьку 26 червня: «Луцьк потопав у димові. Догоряв міст через Стир у Ковельському напрямку. Вцілів лише Гнідавський міст, який був єдиною переправою через річку. До того моста потягнулися всі в'язні, які залишилися живі. Але через нього не так легко можна було пройти. Німецькі патрулі з обох кінців моста пропускали безперервні потоки військових моторизованих частин» [355, с. 57–58].

На жаль, обмежена джерельна база не дозволяє детальніше проаналізувати перебіг бойових дій як на підступах так і безпосередньо в самому Луцьку. Очевидно, військові дії не мали затяжного характеру, оскільки частини Червоної армії на той час вже поспішно відступили за р. Стир. В іншому випадку про бої за місто мали б розповідати принаймні мемуари радянських воєначальників.

Аналізуючи фотографії, які опублікував у своєму альбомі В. Літевчук, можна сказати, що однією з вулиць, через яку проходили війська вермахту, стала вул. Шосейна, нині Лесі Українки (див. додаток № 6) [499, с. 106]. На цих світлинах зображено не тільки колони ворожих солдатів, але й знищену радянську техніку [374, с. 273]. Опосередковано це також може бути доказом того, що в місті проходили вуличні бої. Адже відомо, що під час Другої світової війни Шосейна втратила половину своїх будинків [499, с. 109].

У результаті авіаударів з повітря і артилерійських обстрілів, місту було завдано величезних руйнувань, загинула значна кількість місцевих жителів. З огляду на свідчення очевидців, усю провину за це несе не лише німецька авіація, а й частково артилерія Червоної армії. Таким чином, окупаційна влада була змушена приділити належну увагу відбудові міста для забезпечення його життєдіяльності, звісно ж, з метою реалізації власних завдань.

2.2. Органи окупаційної влади

Із приходом 25 червня німецької армії у місті розпочався процес утворення інституцій окупаційної влади. Органами управління стали фельд- (польові) і ортс- (місцеві) комендатури вермахту. Вони перебували в безпосередньому управлінні тилового командування групи армії «Південь». У компетенції фельдкомендатур знаходились великі території, які досягали розмірів області. В управлінні ж ортскомендатур перебувало декілька районів. Так, фельдкомендатурі № 579, яка станом на 25 липня 1941 р. дислокувалась у Луцьку, були підпорядковані ортскомендатури № 1/835 Ковель, № 2/908 Броди, № 2/909 Дубно, а також охоронна дивізія № 213 [115, с. 119].

Органи військового управління контролювали утворення українських допоміжних інституцій. В інструкції щодо громадського управління тилу армії «Південь» від 12 липня 1941 р. йшлося про те, що у Львові, Дрогобичі і Луцьку необхідно призначити місцевими керівниками німецьких комісарів – бургомістрів. Вони перебували у підпорядкуванні командувача тиловою територією армії. У випадку, якщо у містах вже були українські бургомістри, вони залишались на службі, але мали перебувати під контролем німецьких бургомістрів [554, с. 174].

Варто зазначити, що тема місцевих адміністрацій часів нацистської окупації продовжує зберігати свою актуальність, тим більше, коли мова йде про регіональний аспект, оскільки не вирішеною залишається проблема розподілу повноважень, компетенцій і відносин між різними органами українського управління, з одного боку, і німецькими окупаційними органами влади – з іншого. Істориків продовжують також цікавити політичні орієнтири і менталітет українських службовців у час окупації. Більше того, не визначеною залишається навіть сама назва місцевих органів управління.

Інколи дослідники їх називають «органами місцевого самоуправління», або ж «українськими допоміжними органами влади» [114, с. 343]. Автор буде вживати термін «українська допоміжна адміністрація» з огляду на те, що саме так загалом було названо органи українського управління в окупаційній газеті «Український голос» за 18 червня 1942 р. [464, с. 2].

Таким чином, після приходу німецьких військ Луцьк опинився під контролем військового управління – фельдкомендатури, яка розташувалась на вул. Сенкевича (нині приміщення Луцької міської ради на вул. Богдана Хмельницького, 19) [14, арк. 13 зв.]. Її очолив польовий комендант підполковник Гойк [79; 244, арк. 5], який 2 липня 1941 р. призначив посадником Луцька інженера М. Єрмолаєва [180, арк. 35; 270, арк. 3 зв.]. Він народився у 1891 р. в селищі Шишаки на Полтавщині, здобув хорошу освіту. Закінчив гімназію у Лубнах, математичний факультет Київського університету св. Володимира. Упродовж 1915–1921 рр. служив у російській царській армії і армії УНР. У 1926 р. закінчив геодезичний відділ варшавської політехніки. Безпосередньо в Луцьку почав працювати з 1935 р. [500, с. 254].

Згідно з дослідженнями П. Рекотова, українські керівники міст підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою і в подальшому знаходилися під наглядом цих та інших німецьких органів. Таким був порядок як у зоні військової адміністрації, так і в райхскомісаріаті «Україна». До уваги бралось й те, чим займалися кандидати на посаду до війни [504, с. 95].

Реконструкцію подій, які передували створенню української адміністрації в місті, дозволяють зробити свідчення начальника господарського відділу Волинської обласної управи

А. Коха [248, арк. 6]. Після окупації міста до Луцька прибув колишній посол польського сейму С. Скрипник. У приміщенні колишнього міського виконавчого комітету він провів збори, на яких були присутніми 60–70 осіб. С. Скрипник закликав створювати українські органи влади. Там же посадником міста обрали М. Єрмолаєва [17, арк. 19–24]. Його кандидатура вочевидь і була затверджена німецьким комендантом.

Дещо інакше характеризує початок створення органів місцевої української адміністрації колишній посадник Луцька П. Скоробогатов. З його слів, активну участь у процесі організації як обласної так і міської управи взяв владика Полікарп, а також члени «Українського допомогового комітету», ініціатором створення якого виступав він. За свідченнями Скоробогатова, до згаданої організації належав перший посадник М. Єрмолаєв, його наступник Є. Тиравський, а також інші відомі лучани [11, арк. 77–78].

Місцеві органи влади перебували під повним контролем військових управлінь. Так, у наказі від 10 липня 1941 р. по охоронній дивізії, розквартированій у Луцьку, вказувалось на необхідність перевірки листівок і відозв, ухвалених українськими органами влади. Перевірка проводилась VII відділом комендатури. Водночас такі заходи мали проводитись обережно, щоб не викликати занепокоєння в місцевого населення [115, с. 162].

Ймовірно, підполковник Гойк недовго очолював луцьку фельдкомендатуру [244, арк. 5], оскільки у розпорядженнях окупаційної влади вже за серпень 1941 р. стоїть підпис капітана Вольфа – виконувача обов'язків польового коменданта [270, арк. 14–16 зв.]. Як уже згадувалось, доки Луцьк перебував під контролем військових, тут діяв, окрім українського посадника, також німецький бургомістр. Доказом цього є розпорядження окупаційної влади за липень–серпень 1941 р., під якими стоять підписи одночасно двох осіб –

посадника міста доктора Люкаса і голови М. Єрмолаєва [268, арк. 4–36]. Власне і в донесенні Поліції безпеки і СД від 12 серпня 1941 р. повідомлялося, що в Луцьку призначено німецького бургомистра і німецького керівника області. Останній мав підготувати область до передачі в цивільне управління [552, с. 404].

17 липня 1941 р. з'явився наказ А. Гітлера про запровадження цивільного управління окупованими територіями Радянського Союзу, нової системи адміністративного поділу та органів державної влади [114, с. 325]. Дещо пізніше, 20 серпня, було утворено РКУ [368, с. 165]. Згідно з новим адміністративним поділом, Волинська область входила до округу «Волинь-Поділля», який також охоплював територію Ровенської, Кам'янець-Подільської областей УРСР та південну частину Брестської і Пінської областей БРСР. У свою чергу, він поділявся на 24 округи – гебітскомісаріати, його площа становила 80 508 км², кількість мешканців сягала 4212 тис. осіб. Очолив генеральний округ «Волинь–Поділля» обергрупенфюрер СА Шане [114, с. 336]. Восени 1941 р. у структурі органів управління генерального округу існували комісаріати «Волинь» із центром у Луцьку та «Поділля» з центром у Кам'янці-Подільському. Причиною створення цієї проміжної управлінської ланки став факт перебування генерального комісара Волині та Поділля у Брест-Литовську, тобто на значній віддалі від областей, якими він керував. Із часом місцем перебування генерального комісара Волині та Поділля став Луцьк. У зв'язку з цим вказані комісаріати були ліквідовані, а влада в округах передана гебітскомісарам [113, с. 27]. Серед 24 останніх було утворено Луцький, який, у свою чергу, об'єднав наступні довоєнні райони Волинської області: Луцький, Ківерцівський, Рожищенський, Колківський, Олицький, Піддубцівський, Сенкевичівський, Торчинський і Цуманський [589, арк. 12].

Від військових управлінські функції 11 вересня 1941 р. перейшли до луцького гебітскомісара підполковника Лінднера [266, арк. 3]. З цього часу він сконцентрував у своїх руках всю повноту цивільної влади, яка поширювалась не тільки на Луцьк, але й на всі згадані вище райони. Гебітскомісаріат розташовувався на вул. Повстання Листопадового, 8 (після перейменування вул. Штабова) [132, арк. 190; 178, арк. 19]. Нині це приміщення Волинського краєзнавчого музею на вул. Шопена, 20 [14, арк. 183; 499, с. 163].

Згідно з джерелами, посада німецького бургомістра залишалась і надалі, однак він тепер іменувався міським комісаром або ж уповноваженим окружного комісара для Луцька. Відомо, що у 1942–1943 рр. цю посаду обіймали Шток [437, с. 8], Кольгоф, заступником якого був Бернер [152, арк. 42; 158, арк. 15].

Отримавши дозвіл німецької влади, М. Єрмолаєв почав формувати управу міста. Від початку вона розташовувалась на вул. Північний, 11 (нині вул. Винниченка) [184, арк. 20; 499, с. 64], однак 7 жовтня 1943 р. газета «Український голос» інформувала, що управа перейшла в нове приміщення на вул. Лесі Українки, 39 (нині вул. Богдана Хмельницького) [475, с. 4; 499, с. 152].

Уже 2 липня 1941 р. М. Єрмолаєв призначив начальників відділів управи, керівників підприємств, що їй підпорядковувались, а також трьох своїх заступників. Ними стали: М. Олійник – керівник справами апровізаційними і транспорту, Є. Тиравський – керівник промислово-фінансового відділу і В. Поліщук – керівник технічного і житлового відділу. Місячний оклад заступників посадника складав 1100 руб., начальників відділів – 600 руб. Дещо більшу заробітну плату отримувач завідувач відділу охорони здоров'я Ф. Білобран – 900 руб., його заступник А. Омельчук – 750 руб., директор друкарні Ю. Константинів – 850 руб., директор

водоканального відділу С. Гігель – 750 руб. і директор електростанції В. Галушка – 800 руб. [179, арк. 1–1зв.].

Одним із нововведень управи цього часу стало рішення про перейменування вулиць. У зв'язку з цим 11 серпня 1941 р. посадник Луцька М. Єрмолаєв призначив спеціальну комісію. Її очолили О. Гудемчук і Р. Мануляк. На правах членів до неї також увійшли М. Тиравський та М. Яковенко. До 17 серпня комісія вже мала подати міській управі проект усіх назв головних вулиць [179, арк. 8 зв.]. Робота проходила не без ускладнень. Головний редактор газети «Український голос» А. Дублянський згадує, що у процес перейменування втрутилась німецька влада. Назви деяких вулиць довелось замінити. Так, наприклад, із назви вулиці «Короля Данила» довелось викреслити слово «Данила». Урешті-решт вулиця називалася просто «Короля» [508, с. 424 – 425].

За погодженням із гебїтскомісаром назви нових вулиць Луцька було опубліковано 29 вересня. Перелік складався із 282 найменувань. В оголошенні зазначалася стара назва вулиці, її назва німецькою мовою та сучасна назва [132, арк. 190]. Окрім оголошень було видано навіть спеціальні брошурки із назвами нових вулиць. Їх реалізовувала міська управа по ціні 1 крб. за примірник [145, арк. 11].

Про зміни назв деяких вулиць інформувала також газета «Український голос» від 23 жовтня. У статті повідомлялося, що перейменування більшою мірою здійснювалося з огляду на попередні місцеві традиції та український історичний контекст. Таким чином, у місті з'явилися вулиці Миколи Святоші, Лесі Українки, Свидригайла, Куліша та інших діячів. Деякі назви вказували напрям, куди йшли вулиці [271, с. 2]. Загалом із 282 попередніх назв нові отримали 126.

Громада міста не зовсім схвально оцінила роботу комісії. Про це говорить стаття «Українського голосу» від 6 листопада 1941 р. Її автор назвався псевдонімом «Громадянин». Він

критикував міську управу Луцька, що вона не перейменувала всі вулиці на український кшталт, як це було зроблено у Рівному. Автор запитував, чому Головна вулиця, яка за Польщі мала назву Ягеллонська, а за більшовиків Сталіна, тепер так і залишилась Головною. Або ж чому Північна, яка в центрі міста, а не у північній його частині, отримала таку назву [119, с. 2]. Варто зауважити, що проаналізована стаття розкриває не тільки роботу міської управи, але й свідчить про можливість висловлення власних думок на початку окупації.

Очевидно, що структура міської управи могла змінюватися. Так, станом на 21 жовтня 1941 р. вона складалася із 10 відділів, а також підпорядковувала собі 15 підприємств і 15 самостійних закладів (див. додаток № 7). Управа поділялася на наступні відділи: загальний, фінансовий, апровізаційний, земельно-господарський, технічний, охорони здоров'я, реєстраційний, суспільної опіки, житловий і адміністративно-карний. До підприємств управи зараховувалися: саночистка, водоканали, електростанція, друкарня, міський театр, редакція (газета «Український голос» – авт.), цегельні № 1–5 і аптеки № 1–4. Самостійними закладами управи були: пожежна охорона, нотаріат, I хірургічна лікарня, II міська лікарня, III міська лікарня, епідемічна лікарня, туберкульозна лікарня, I поліклініка, II поліклініка, III поліклініка, дитяча поліклініка, амбулаторія при III лікарні, амбулаторія при залізничній станції, швидка допомога і санбаклабораторія [179, арк. 24].

Найбільшим відділом управи був житловий, який об'єднував 174 працівники. Це пояснюється тим, що до свого штату він включав 110 дворників, які обслуговували місто. Останні отримували від 15 до 22, 5 німецьких марок, які по курсу прирівнювались до 150–225 руб. У цей час місячна платня посадника М. Єрмолаєва складала 150 марок, або 1500 руб. [179, арк. 32–41].

У Луцьку, окрім міської управи, розташовувалися також інші органи української допоміжної адміністрації, які мали окрему територіальну компетенцію, зокрема, Луцька районна і вже згадана Волинська обласна управи. Остання була фактично сформована із представників ОУН і почала роботу 10 липня 1941 р. [408, с. 29]. Вона складалася із наступних відділів: адміністративно-політичного, сільськогосподарського, земельних і лісових справ, торговельно-промислового, опіки і здоров'я, шкільної освіти, фінансового, шляхів і загального секретаріату [197, арк. 1 зв.]. Відомо, що головою управи став А. Марченко, а начальником адміністративного відділу – Є. Тиравський. Останній був звільнений із міської управи 12 липня 1941 р. [177, арк. 2; 225, арк. 2 зв.]. Сам А. Марченко був членом ОУН і, за однією з версій, був провідником Волинського обласного проводу [7, с. 450].

Теза про те, що Волинська обласна управа контролювалася представниками ОУН, підтверджується рядом документів. Зокрема, про створення обласної управи в Луцьку повідомлялося у звіті про діяльність ОУН у справі організації державної адміністрації на західноукраїнських землях від 22 липня 1941 р. [449, с. 358]. Те, що обласна управа була організована членами ОУН, у своїх спогадах підтвердив і редактор «Українського голосу» А. Дублянський [509, с. 732]. Керівник північної похідної групи ОУН(б) М. Климишин розповідав, що маршрут просування його людей пролягав саме через Луцьк. У місті він затримався на деякий час для вирішення організаційних питань [338, с. 323]. Цю інформацію знаходимо в одному із звітів ОУН(б) від 16 липня 1941 р. У ньому повідомлялося, що в Луцьку зупинилось 38 членів групи М. Климишина, за якими він відправив машину [448, с. 329]. Таким чином, документи засвідчують, що через Луцьк пролягали маршрути похідних груп ОУН, які рухались на схід. Відтак їхні члени брали активну участь в організації української

адміністрації на території Волині, зокрема в Луцьку.

Варто зазначити, що на Волині підпільна мережа ОУН була доволі чисельною. Очевидно, це дало змогу обласній управі у липні 1941 р. створити військовий курінь, який отримав назву «Відділ окремого призначення ім. Є. Коновальця». Його очолив лідер однієї з похідних груп ОУН – М. Мелешко («Вірлик»), заступником став С. Коваль («Рубашенко») [376, с. 98]. Курінь розташовувався в Луцьку на Красному у будинку колишньої католицької семінарії і в скорому часі вже нараховував понад 100 чоловік (див. додаток № 8).

Відділ спочатку існував на правах народної міліції, про що 19 липня 1941 р. у донесенні членам Проводу ОУН(б) у Львові доповідав голова обласної управи А. Марченко [408, с. 29]. Створення воєнізованого формування дало змогу стежити за громадським порядком, а також посилило впливи ОУН у місті, в тому числі й під час організації органів влади.

Процес комплектування української адміністрації проходив не тільки за участю ОУН, але й «Союзу українських комбатантів» Луцька, головою якого був М. Швидун. Останній звертався до міської управи з пропозицією прислати свого представника на збори, які було заплановано на 19 липня 1941 р., з метою створення кваліфікаційної комісії для розподілу посад в державних установах і міському самоуправлінні. Рішення про створення такої комісії було прийнято на попередніх зборах 13 липня 1941 р., які проходили за участю представників українських націоналістів [180, арк. 23]. За свідченням очевидців, членами «Союзу українських комбатантів» були також посадники Луцька – М. Єрмолаєв і Є. Тиравський. Окрім Швидуна, згадану організацію очолював і полковник армії УНР Білогуб [11, арк. 84 – 84 зв.].

Між міською і обласною управою траплялися непорозуміння через розподіл сфер впливу. Так, 3 вересня 1941 р.

посадник М. Єрмолаєв скаржився, що обласна управа без погодження з ним декілька разів використовувала приміщення театру, яке належало міській управі. Він вимагав від обласної управи наперед вносити кошти за користування театром, а також використовувати приміщення за попередньою згодою міської управи [180, арк. 173]. У відповідь 4 вересня 1941 р. від начальника відділу народної освіти до посадника надійшов лист, у якому він говорив, що відносини між обома управами ще не усталені остаточно, а тому не потрібно впадати у шкідливу для української справи істерію [180, арк. 181]. Як відомо зі звіту шефа Поліції безпеки і СД від 16 серпня 1941 р., у Луцьку стався гострий конфлікт між бандерівцями і мельниківцями, яких не допускали до керівних посад. Так, бандерівці перешкодили централізувати міліцію полковникові П. Дяченку [377, с. 180–181], який у серпні 1941 р. очолював штаб «Поліської Січі» Т. Бульби-Боровця [444, с. 85]. За деякими даними, до фракції ОУН(м) входили такі представники української адміністрації, як А. Кох, Б. Білецький, О. Редько, Я. Галан, Є. Тиравський, В. Поліщук, М. Залеський [17, арк. 46–48], В. Постригач, С. Волощак [17, арк. 95], М. Шармопольський [17, арк. 98–100] та інші. Вказані особи були представниками унерівського покоління української інтелігенції.

Про розкол в ОУН у своїх спогадах говорить священник с. Романів Луцького району М. Федорчук: «Всі українські хлопці, що повернулися з Німеччини, сваряться взаємно. Поділилися на партії: одні вважають себе мельниківцями, а другі бандерівцями... Наш нарід проявив дуже поганий організаційний хист. Майже в кожному уряді немає належного порядку, сваряться за стільці, пошанування своїх провідників і т. д. Німці поступово самі налагоджують справи» [122, с. 100]. Таким чином, можна припустити, що міська та обласна управи перебували під впливом різних течій ОУН, а

тому між ними нерідко виникали суперечки.

Проукраїнська позиція обласної управи не відповідала німецькій окупаційній політиці. Як наслідок – у грудні 1941 р. гестапо арештувало багатьох членів ОУН з української допоміжної адміністрації. Серед них були вже згадувані А. Марченко, А. Кох і його син Юрій [449, с. 573]. З лютого 1942 р., відповідно до розпорядження райхскомісара, обласні управи взагалі були ліквідовані, а їх працівники перейшли на роботу до гебітскомісаріатів [442, с. 41].

Можна припустити, що посадник М. Єрмолаєв не зовсім задовольняв німецьку владу, у зв'язку з чим його було звільнено з посади. На його місце 4 грудня 1941 р. гебітскомісар призначив Є. Тиравського. Передача повноважень проходила 6 грудня у присутності представника гебітскомісара – начальника української адміністрації С. Волошка [178, арк. 60]. До цього він був завідувачем фінансового відділу міської управи [179, арк. 1 зв.]. До речі, станом на 6 грудня в касі управи знаходилось 928 319 крб. [178, арк. 62]. Зміна посадника може пояснюватися й тим фактом, що військове управління, яке йшло за армією, а тим більше німецька цивільна адміністрація, часто звільняли людей, призначених спочатку. Посадників призначало військове командування після захоплення населених пунктів; воно не мало достатньо часу для їх перевірки [504, с. 95].

Дещо змінилася й структура самої управи. Так, за розпорядженням гебітскомісара, посадник Є. Тиравський ліквідував два відділи – реєстраційний і суспільної опіки, включивши їх до адміністративного відділу. У ході реорганізації було скорочено штати і звільнено 248 працівників. Таким чином, станом на 1 січня 1942 р. у міській управі і на її підприємствах залишилося 782 працівники, а саме: у міській управі 117 осіб, на підпорядкованих підприємствах – 310, у самостійних закладах – 355 [481, с. 6].

Є. Тиравський також недовго перебував на посаді. Починаючи з 5 серпня 1942 р. виконувачем обов'язків посадника стає П. Скоробогатов. Завдяки збереженим архівним матеріалам, про останнього можна розповісти дещо більше. Він народився у 1897 р. в Луцьку, закінчив 6 класів гімназії і міське училище. Від 1914 р. працював у суддівській канцелярії. У 1915 р. мобілізований до війська, виконував обов'язки діловода господарської частини 116-го піхотного полку, що дислокувався на Кавказі. Повернувся до Луцька у 1918 р., працював у луцькому магістраті завідувачем квартирного відділу. Пізніше обіймав посади начальника господарської частини магістрату, керуючого справами. У лютому 1940 р. П. Скоробогатов був арештований органами НКВС. Врятувався під час розстрілу бранців луцької в'язниці. Можливо, був поранений, бо після звільнення лікувався упродовж 3 місяців [11, арк. 15]. Починаючи з 29 вересня 1941 р. він обійняв посаду інспектора міського господарства з окладом 600 руб. [179, арк. 15 зв.].

Якщо попередні посадники не задовольняли німецьку владу, то у випадку із П. Скоробогатовим, очевидно, було навпаки. Ще працюючи на посаді інспектора міського господарства, він почав приятелювати із бургомістром Кульгофом, а от із посадником Тиравським останній конфліктував [11, арк. 234]. Можливо, саме завдяки своїм зв'язкам Скоробогатов і був призначений посадником. Поза увагою не варто лишати той факт, що 8 вересня 1943 р. на нього було скоєно невдалий замах [11, арк. 194]. Зі слів самого Скоробогатова, близько 9 год. вечора неподалік власного будинку у нього стріляв молодий чоловік, який вискочив із-за рогу [11, арк. 36]. У процесі слідства було встановлено, що замовником замаху став директор Біржі праці – доктор Питель. Його з виконавцями [11, арк. 150] та ще 18 чоловік німці стратили 9 вересня. Після замаху П. Скоробогатов був

нагороджений мідною і срібною медаллю за відродження України [11, арк. 74–75]. Очевидно, це був бронзовий і срібний хрест 2 класу «За заслуги», яким нагороджували цивільних осіб зі східних окупованих територій [96, с. 2]. Короткі терміни слідства можуть свідчити, що замах на посадника та ще кількох представників – це спеціально підготовлена провокація. Про це, власне, говорив на допиті і сам Скоробогатов [11, арк. 192–194].

Коли фронт наближався до Луцька, 18 грудня 1943 р. у приміщенні міського театру були проведені громадські збори, які відкрив посадник П. Скоробогатов. У своєму завершальному виступі він засудив «московський жидобольшевизм», провокації партизан у тилу фронту, вбивства представників влади, а також висловив підтримку Німеччині [117, с. 3]. Це був далеко не єдиний знак підтримки окупаційного режиму. Так, на перший день Різдва посадник відвідав поранених німецьких вояків у луцькому госпіталі, для яких було організовано урочисту програму [478, с. 8]. 24 грудня 1943 р. П. Скоробогатов отримав уже третю нагороду від окупаційної влади за свою віддану і сумлінну працю на користь населення міста і за вірцеве керування міською господаркою. Це був золотий хрест «За заслуги» другого класу [476, с. 8]. Посадник продовжував виконувати свої обов'язки до останніх днів окупації і виїхав з міста разом із німецьким бургомістром Кульгофом [11, арк. 147 зв.]. До речі, Скоробогатов планував евакуювати усіх співробітників управи, особисто готував для цього транспорт і видав наперед заробітну плату за 2 місяці [11, арк. 161]. Однак, вивезти увесь персонал так і не вдалось. Залишивши Луцьк, Скоробогатов у 1947 р. був арештований радянською владою на території Польщі [11, арк. 2]. Про долю попередників П. Скоробогатова відомостей небагато. Скажімо, Є. Тиравський після звільнення працював приватним адвокатом [422, с. 4], а згодом емігрував за кордон,

помер в Австралії [508, с. 432].

Функціонування інституцій влади забезпечувала судова система. Вона включала в себе німецькі й місцеві українські мирові та кримінальні суди. Мировий суддя – шліхтер розглядав цивільні справи, а кримінальні стали компетенцією шефенів. Однак через нестачу кваліфікованих кадрів, які могли б обійняти усі вакантні посади, на території райхскомісаріату постали об'єднані суди – так звані «камери шефенів-шліхтерів». Як результат, спеціалізація судів скасовувалася, а комбіновані «камери шефенів-шліхтерів» розглядали як цивільні, так і кримінальні справи [113, с. 69].

Німецький суд у Луцьку, який розташовувався на вул. Штабовій [473, с. 4], мав значно більше повноважень порівняно з українським. Останній почав свою роботу 7 вересня 1942 р. у будинку міської управи на вул. Північній, 11 [425, с. 4]. До його компетенції належали справи з предметом спору до 5 тис. крб. Український суд у вигляді покарання міг накладати кару арешту до двох років позбавлення волі або грошовий штраф у розмірі до 10 тис. крб. із заміною на позбавлення волі до трьох місяців [517, с. 8].

Німецький суд розглядав справи у випадку, якщо один із суб'єктів процесу не був колишнім радянським чи польським громадянином, спір стосувався стану подружжя, походження від законного шлюбу, права на землю. Цивільні справи, участь у яких брали євреї, розглядалися виключно в адміністративному порядку [115, с. 301].

Мирові і кримінальні суди підлягали правничому відділу гебітскомісаріату [479, с. 4]; засідання відбувалися українською мовою [245, арк. 38 зв.]. В усіх карних справах гебітскомісар користувався правом помилування [245, арк. 36]. Відомо, що мировими суддями в Луцьку працювали М. Яковенко і М. Топачевський [436, с. 4]. Український суд Луцька у 1943 р. розглянув 113 цивільних, 69 кримінальних і 19 справ

запобіжного судочинства, які торкалися питань особистого, родинного і спадкового права [517, с. 8].

У будинку міської управи від 6 серпня 1942 р. почав працювати Уряд громадянського стану. До його компетенції відносилась реєстрація шлюбів [438, с. 4], новонароджених і випадків смерті. При цьому про народжених дітей потрібно було повідомити упродовж тижня, про померлих – не пізніше наступного дня. У липні 1943 р. штраф за порушення вказаного терміну сягав 1500 крб. [268, арк.18].

Ще одним засобом регулювання соціальних відносин стало створення місцевого нотаріату. З середини лютого 1942 р. у райхскомісаріаті почало діяти розпорядження, що визначало порядок роботи вказаної структури. Цим нормативним актом встановлювалося, що українські нотаріуси мали право виконувати свої повноваження лише стосовно місцевого населення [113, с. 73]. У місті Уряд українського нотаря на Луцьку округу почав роботу на підставі розпорядження генерал-комісара від 27 серпня 1942 р. Уряд також розташовувався у будинку міської управи [439, с. 4].

Таким чином, після приходу військ вермахту у місті постало військове управління і були створені органи української допоміжної адміністрації. Останні формувались під впливом ОУН із перспективою відновлення української державності у майбутньому. Проте це абсолютно не збігалось із планами А. Гітлера стосовно окупованих східних територій. Нацистський окупаційний режим почав розправлятися з оунівським інакодумством, особливо після того, як влада перейшла від військових управлінь до німецьких цивільних чиновників. Після ряду арештів органи української допоміжної адміністрації фактично повинні були лише виконувати волю німецької окупаційної влади. Однак, незважаючи на утиски і обмежену компетенцію, управа Луцька намагалася працювати на користь міста, вирішуючи широкий спектр нагальних проблем.

2.3. Українська допоміжна поліція і пожежна охорона

Ставлення рядових громадян до силових структур було часто двояким, тим більше, якщо говорити про вітчизняну історію. Відтак і місце української допоміжної поліції у системі нацистського нового порядку далеко неоднозначне. Поряд із об'єктивними причинами ще суттєвішими перешкодами у вивченні виступають суб'єктивні чинники. До їх переліку насамперед слід віднести закореніле радянське кліше зрадництва і наполегливе бажання на прикладі шуцманів показати український колабораціонізм. Виконуючи політичне замовлення, історики зазвичай підбирають лише «потрібні» факти, нехтуючи при цьому всіма правилами наукового підходу до роботи. Свідоме ж ігнорування окремих явищ перешкоджає комплексному аналізу періоду нацистської окупації. Тому дати відповідь на ряд незручних питань із цієї теми можна на прикладі української поліції Луцька.

Члени похідних груп ОУН і місцеві громадські активісти мали власні плани стосовно формування силових структур. Так, у програмі будівництва українських допоміжних комітетів на території Волині, поряд з підрозділами суспільної опіки, господарських і культурних справ, передбачалося створення Української служби порядку. До організації планувалося залучати найактивнішу молодь. На службу порядку при допоміжному комітеті покладалися завдання із охорони важливих господарських об'єктів, пошук і арешти червоноармійців та підозрілих більшовицьких елементів. Під час виконання завдань представники служби порядку мали одягати на рукав жовто-блакитні опаски із печаткою на них німецької військової влади і нанесеними літерами «O. D.». Поза службою ці пов'язки одягати заборонялось. Зброя для Української служби порядку не передбачалась, хоча з метою очищення території від ворога службовці могли отримати

зброю від німецьких військових і діяти під їхнім керівництвом. Після цього зброя поверталась назад [263, арк. 1]. Однак вказані плани залишились лише на папері.

На початку окупації до охорони порядку в місті був залучений «Відділ окремого призначення ім. Є. Коновальця», про що вже було сказано вище. Натомість централізоване створення місцевих силових структур почалось після постанови обласної управи від 22 липня 1941 р. «Про організацію міліції». Згідно з нею передбачалось утворення народної міліції та її органів у такому складі: окружна команда міліції в Луцьку; міська команда народної міліції в Луцьку; районні команди народної міліції в Луцьку, Піддубцях, Олиці, Цумані, Ківерцях, Колках, Рожищі, Торчині і Сенкевичівці; станиці народної міліції в громадах [225, арк. 1]. Проте вже незабаром польова комендатура в Луцьку видала наказ про здачу зброї місцевим населенням і народною міліцією до 12 год. 18 серпня. Окрім того, вона вимагала списки 50 кандидатів з районів віком 25–35 років для постійної служби у допоміжній поліції [224, арк. 25]. Таким чином, остання, відома також і як служба порядку, перебирала на себе функції народної міліції.

Перед новою структурою ставилися наступні завдання: охорона громадського порядку, державного і приватного майна, допомога усім органам влади і командуванню німецьких військ, виконання наказів, розпоряджень органів адміністративної і судової влади, всебічна допомога при їх подальшому впровадженні в життя. Вся служба порядку через адміністративний відділ підпорядковувалась голові обласної управи. Міських та районних комендантів призначав обласний комендант. Саме місто в залежності від кількості населення могло бути поділене міською управою на окремі поліційні дільниці на чолі з комендантами [225, арк. 5–6].

Українська допоміжна поліція виконувала й інші завдання.

Так, у листі польової комендатури Луцька від 23 серпня 1941 р. йдеться про те, що служба порядку має перейняти завдання дотеперішньої новоорганізованої протипожежної охорони [224, арк. 59]. Цим же числом датується і звернення начальника відділу охорони здоров'я та суспільної опіки в Луцьку А. Омельчука до адміністративного відділу обласної управи про виділення певної кількості людей для створення санітарної міліції [225, арк. 17]. Можна припустити, що служба порядку виконувала завдання інших структур лише тимчасово, коли ще не було створено відповідних інституцій.

Поліційна школа в Луцьку почала діяти 2 серпня 1941 р. по вул. Костюшка, 98 (нині вул. Ковельська), у будинку колишньої католицької семінарії [225, арк. 7; 499, с. 294]. Вона була утворена на базі «Відділу окремого призначення ім. Є. Коновальця». Станом на той час у ній налічувалось 260 чоловік. Загалом вона була розрахована на 300 курсантів з 6-тижневим терміном навчання. Комендантом значився полковник УНР Д. Джупанадзе, а його заступником був сотник М. Мелешко [225, арк. 7–8]. Підбір курсантів здійснював В. Рафальський («Дід», «Сизий») – референт СБ ОУН Волинського обласного проводу [3, с. 563]. Цивільні предмети викладали професори Іваненко, Богуславський. Останній у свій час був послом польського сейму [408, с. 29]. За військову муштру відповідало 7 старшин і 16 підстаршин, лише один викладач виконував функції інструктора поліційної служби [225, арк. 8].

У школі курсанти мали засвоїти військову муштру і дисципліну, навчитись володіти зброєю, вивчити поліційну службу і все, що з нею пов'язане. Їм викладали адміністративне і кримінальне право, історію України і Німеччини. Лектори роз'яснювали причини і завдання світової війни, порівнювали устрій Радянського Союзу, Німеччини та інших держав. До 1 вересня 1941 р. щоденно мали проводитися

заняття із муштри впродовж 4 год. і поліційної служби – 1,5 год. Вимуштрування проходило на площі поблизу католицької духовної семінарії на Красному від 8 до 12 год., а поліційні уроки в приміщенні обласної команди служби порядку від 14 до 16 год. При цьому щоденно до навчання залучали лише дві третіх особового складу, оскільки 100 курсантів мали відбувати службу у місті. Кандидати на вступ до поліції повинні були мати 25 років і лише в окремих випадках – 21 [225, арк. 6–8]. Усі кандидати на службу мали бути фізично добре розвинуті і збудовані, з незаплямованою репутацією і виключно української національності. Кожен зарахований до штату поліції зобов'язувався прослужити не менше року. Денна норма харчування міліціантів мала відповідати нормам німецького війська [225, арк. 5–6].

Щоб здобути довіру у населення, представників новопоставленої служби порядку позбавили права здійснювати побиття на вулиці, їм було заборонено штовхати громадян під час наведення порядку [225, арк. 12], вживати алкоголь [225, арк. 26]. Незважаючи на те, що поліцейським суворо заборонялось носити нарукавні пов'язки поза службою [225, арк. 12], вони зобов'язувались будь-де вживати заходів для припинення продовження явних злочинів [225, арк. 23]. Кожен співробітник служби порядку мав спеціальну книжку, де його командир записував йому завдання, а після цього перевіряв їх виконання [225, арк. 12].

Статут передбачав, що коменданти і шереговці (коменданти нижчого рангу, в тому числі і на території району – авт.) при зустрічі між собою, німецьким командуванням, а також зі своїм начальством, повинні вітатися на зразок прийнятий у війську [225, арк. 6]. Однак цієї норми не завжди дотримувались. Доказом цього є скарга польової комендатури в Луцьку від 18 серпня 1941 р., що служба порядку не вітає німецьких старшин і урядовців. У відповідь адміністративний

відділ обласної управи пропонував коменданту обласної міліції виправити цю ситуацію [226, арк. 47].

Повноваження української допоміжної поліції були обмеженими. Так, поліціантам заборонялось самовільно здійснювати арешти, обшуки і реквізиції. Ці дії могли мати місце тільки на підставі письмового ордеру обласної, міської або районної команди поліції. Тимчасове затримання можна було здійснювати у таких випадках: діях проти німецької армії і її майна, здійсненні вбивства, нанесенні каліцтва, грабунку, крадіжці, порушенні громадського порядку, виступі і агітації проти німецького народу, армії, органів влади, а також українського народу та його владних структур. У таких випадках належало скласти протокол у місцевому відділку поліції, підписаний свідками. Далі документ разом із затриманим та речовими доказами потрібно було доставити до районної служби порядку [225, арк. 3]. Під час переслідування злочинця поліцейським дозволялось порушувати адміністративні кордони [225, арк. 6]. Арешт супроводився словами: «Іменем права ви арештовані» [225, арк. 26 зв.]. Під час здійснення обшуку поліцейський повинен був скласти протокол, огляд проводився за участю двох свідків. Бажаною була присутність старости або десятника – тобто представника місцевої влади [225, арк. 22 зв.]. У тому випадку, якщо потрібно було стягувати негайний штраф, поліцейський, написавши протокол, видавав квитанцію на одержану платню.

Інструкція регламентувала навіть і способи транспортування затриманих. Так, якщо арештований здоровий, його арешт не викличе збіговища, і відстань до найближчої дільниці міліції не більша, аніж 5 км, затриманого можна було вести пішки [225, арк. 26 зв.]. Це свідчить про гуманне ставлення до порушників порядку з боку поліції навіть в умовах війни. До цього варто додати, що поліціанти були

обмежені і в застосуванні зброї. Скористатися нею можна було лише у двох випадках: для самооборони, коли всі заходи недієві та для недопущення втечі злочинця, коли інші дії не дали результату [225, арк. 22 зв.]. При цьому безпосередньо перед тим як стріляти, поліцейський зобов'язувався попередити злочинця окриком «стій» або «стріляю» і вистрелити перший раз у повітря [225, арк. 27]. Після застосування зброї поліцейський негайно повинен був доповісти про це своєму командуванню [225, арк. 22 зв.].

Служба у місті могла здійснюватись як пішо, так і кінно. Останній варіант застосовувався не міською, а обласною поліцією у випадках великих державних свят або під час інших масових заходів. Вершники були озброєні гвинтівками та шаблями. Окрім того, обласна команда поліції мала у своєму розпорядженні два кулемети і вантажний автомобіль. Рядові поліцейські в місті під час несення служби озброювались гвинтівками, а коменданти – револьверами. Вся поліція повинна була мати однострій на всій території області, окрім громадської [225, арк. 5].

Процес підготовки курсантів проходив не без ускладнень. Так, із скарги виконувача обов'язків обласного коменданта поліції М. Ясінського від 9 серпня 1941 р. довідуємося про те, що полковник Джупанадзе на поліційний вишкіл не з'являється і лекцій не проводить [226, арк. 18]. У вересні 1941 р. «Відділ окремого призначення ім. Є. Коновальця» взагалі був розпущений німцями. Після здачі іспитів його членам запропонували вступити до новоорганізованої сільськогосподарської школи, до якої оголосили додатковий набір курсантів. Попри те, що навчальний заклад перебував під контролем німецької влади, у ньому фактично й далі продовжувався військовий вишкіл ОУН(б) [408, с. 30]. Відтепер міська поліція формується окремо; яка кількість членів відділу окремого призначення ім. Є. Коновальця вступила до

її лав, поки що сказати важко.

Якщо від початку поліційний вишкіл тривав близько трьох місяців [251, арк. 1–18], то вже з 1942 р. навчання могло обмежуватись місяцем [251, арк. 69–79]. Ускладнювало роботу й те, що на початку поліція не мала сталого обмундирування, використовувався цивільний одяг, а у кращому випадку трофейна радянська форма [462, с. 193]. Про це красномовно свідчать заяви на звільнення волинських шуцманів у листопаді – грудні 1941 р., які скаржаться на відсутність зимового одягу та взуття і через це не можуть далі виконувати свої службові обов'язки. Декому з поліцейських доводилося впродовж 8 год. знаходитись на морозі [250, арк. 69–75]. Стала чорна уніформа «шума» (модифіковані старі однострої загальних СС) з'явилися лише впродовж зими – весни 1941–1942 рр. Основною зброєю стала гвинтівка системи Мосіна з обмеженим (5–10 набоїв) боєкомплектom [125, с. 452]. До цього на озброєнні у представників служби порядку були лише дерев'яні палиці.

Видимою відзнакою поліцейського стала біла нарукавна пов'язка із печаткою німецького військового або поліційного коменданта [462, с. 194]. З метою виготовлення відзнак комендант луцької поліції 26 серпня звернувся до міської управи, аби та посприяла у видачі білого полотна [136, арк. 13]. Однак пов'язку такого формату носили не всі українські шуцмани. Яскравим доказом цього виступає скарга пана Мороза від 2 вересня 1941 р. про те, що його побив міліціонер з білою опаскою на лівій руці. Заступник начальника адміністративного відділу обласної управи О. Питель пояснив потерпілому, що міліціонери служби порядку, підлеглі через обласну команду адміністративному відділу, як відзнаку носять блакитно-жовту пов'язку з надписом «О. Д.» і німецькою печаткою. У той час Питель стверджує, що білу опаску носять співробітники німецької поліції безпеки (Sicherheitspolizei) [225,

арк. 19]. Отже, обласна і міська поліція використовували різні відзнаки – у даному випадку нарукавні пов'язки.

Посадові інструкції чітко визначали перелік документів, які обов'язково повинен був мати при собі кожен поліцейський на службі. А саме: особисту посвідку українською і німецькою мовами встановленого зразка, пов'язку на правій руці вище ліктя та інструкцію, як має нести службу поліцейський, коли і в яких обставинах може арештовувати громадян, проводити обшуки та застосовувати зброю [225, арк. 6].

У випадку порушення службових приписів співробітниками поліції передбачалось дисциплінарне покарання за наказом коменданта. Воно могло мати вигляд попередження, догани, арешту від 24 год. до 3 діб, або звільнення. При вчиненні кримінальних злочинів, комендант передавав поліцейського судовій владі. Одночасно із системою покарань було визначено і систему заохочень. Так, районний комендант поліції мав повноваження відзначати своїх підлеглих подякою, похвалою і представленням обласному комендантові для нагороди. У свою чергу обласний комендант міг нагородити поліцейського також подякою, похвалою і одноразовою нагородою [225, арк. 27]. Детально висвітлюючи службові інструкції луцької поліції, варто зазначити, що впродовж окупації обов'язки і права шуцманів могли змінюватись.

Деякий час виконував обов'язки коменданта поліції міста 26-річний М. Колтонюк, який проживав у с. Піддубці Луцького району [226, арк. 46]. Проте від 25 серпня 1941 р. комендантом вже значиться В. Троїцький. Із його особових даних відомо, що він народився 28 квітня 1896 р. у Тирасполі, був одружений, закінчив 3 класи школи (значиться як самоук – авт.); зріст дорівнював 173 см. За національною і релігійною приналежністю в анкеті записаний як православний

українець. Напередодні свого призначення В. Троїцький очолював карно-слідчий відділ при обласній міліції в Луцьку [226, арк. 1; 251, арк. 273]. Варто зазначити, що масовий прийом до поліції міста скоріш за все розпочався з 26 серпня 1941 р. [251, арк. 2–25]; останній запис про вступ датується 20 грудня 1943 р. [251, арк. 273]. Штаб допоміжної поліції знаходився у будівлі старого корпусу Управління Служби безпеки України у Волинській області, що на проспекті Василя Мойсея, 4 [14, арк. 182; 328, с. 226].

У липні 1941 р. фельдкомендатура визначила рівень заробітної плати поліцейських. До часу врегулювання всіх питань вона зобов'язала міську управу видавати шуцманам наступне грошове забезпечення: коменданту – 300 крб. на місяць, підпровіднику – 200 крб., поліціянту – 150 крб. [180, арк. 143]. Для сімей службовців передбачалась матеріальна допомога. Зокрема, в січні 1942 р. одноразова виплата 16 родинам українських поліціантів склала 800 крб. [180, арк. 117]. Шуцмани забезпечувались також продуктами харчування. З цією метою посадник С. Тиравський звертався до сільськогосподарської централі в Луцьку з проханням виділити продукти для 100 чоловік української поліції, яка з 1 січня 1942 р. переходила на утримання міської управи [162, арк. 6]. Проте вже від 1 березня 1942 р. шуцманшафт переходив на утримання до жандармерії [185, арк. 24]. Російський історик Б. Ковальов такі часті зміни пояснює тим, що формально допоміжна поліція підпорядковувалась міській управі, однак фактично працювала під контролем і виконувала завдання німецьких комендатур, гестапо та інших нацистських органів [341, с. 154]. Щодо останніх, відомо, що начальником СД в Луцьку був доктор Фішер. Офіс СД знаходився у будинку колишньої міської ради на вул. Шевченка, 15. На території ринку знаходилося відділення кримінальної поліції, начальником якої був Грушевський. До Луцька вона прибула з

Рівного [11, арк. 16–17].

Окрім кількісного складу, джерела дозволяють охарактеризувати й особовий склад міського шуцманшафту. Більше того, завдяки кліометричному методу дослідження можна визначити особу середньостатистичного поліцейського. У цьому нам допоможуть анкетні дані 273-х співробітників за 1941–1944 рр.

Беручи до уваги фізіологічні дані поліцейських, ми можемо сказати, що їхній зріст коливався від 158 [251, арк. 230] до 186 см [251, арк. 190], хоча він зазначається не у всіх анкетах. За віковим цензом вони були представлені наступним чином: у віці до 25 років на службі знаходилось 68 осіб, від 25 до 45 років – 188 чоловік, старше 45 років – 15 чоловік. Найстарший працівник вступив до поліції у віці 77 років [251, арк. 269], а наймолодший – 16 [251, арк. 89]. Варто нагадати, що за інструкціями мінімальний вік кандидата мав становити 21 рік [225, арк. 6]. Таким чином, під час прийому до служби порядку допускалися порушення правил, причиною цього могла бути мала кількість бажаючих стати поліцейськими. Усі поліцейські були православними українцями і лише один з них записаний як греко-католик [251, арк. 253].

Можна з упевненістю сказати, що поліція Луцька була укомплектована не з міщан, а з жителів навколишніх сіл. У кількісному відношенні вони становили 197 осіб. При цьому на службу до поліції могли вступати цілі групи чоловіків з одного села. Наприклад, у поліції Луцька працювало 19 осіб із с. Жидичин, 9 із с. Озеро Ківерцівського району. Виняток складала лише селяни Одеської, Дніпропетровської і Станіславської (теперішня Івано-Франківська – авт.) областей [251, арк. 260–262]. Про масовий вступ молоді Жидичина до поліції збереглися свідчення очевидців, з яких випливає, що головними причинами такого явища стало безробіття та загроза вивезення на примусові роботи до Німеччини [497,

с. 381–382].

Інші поліцейські у переважній більшості були вихідцями із Луцька. Хоча траплялися представники з інших волинських міст – Колок [251, арк. 217–219], Рожищ [251, арк. 245], Ківерець [251, арк. 247], Костополя [251, арк. 248–250]. По одному представнику було навіть з російського Краснодару [251, арк. 258] і Ворошиловська [251, арк. 270].

Характеризуючи соціальний статус шуцманів і місце у суспільстві, яке вони займали напередодні вступу на службу, варто зазначити, що більшість із них мала власні родини: 194 були одруженими, а в окремих сім'ях виховувалось по п'ятеро [251, арк. 43], шестеро [251, арк. 77] і навіть семеро дітей [251, арк. 107]. До початку війни родини трьох поліцейських були вивезені радянського владою до Сибіру [251, арк. 29, 39] і Казахстану [251, арк. 97].

Початкову (1–4 класи включно) або неповну початкову освіту мав 181 поліцейський, тобто переважна більшість. На службі у поліції траплялися неписьменні [251, арк. 190], а також ті, хто здобував ази освіти самотужки [251, арк. 187]. Середню (5 і більше класів) і неповну середню освіту мало 52 співробітники. Лише окремі представники закінчили або навчались у ремісничих училищах [251, арк. 18], учительських семінаріях [251, арк. 157] і фельдшерських школах [251, арк. 22].

За своїм попереднім фахом шуцмани у переважній більшості були рільниками. Однак у їхньому середовищі була представлена ціла низка спеціальностей, які інколи здаються навіть незвичними для особи поліцейського. Так, за порядком у Луцьку, окрім колишніх рільників, слідкували ще й гончарі [251, арк. 6], канцеляристи [251, арк. 9], монтери зв'язку [251, арк. 10], слюсарі [251, арк. 11–12], муляри [251, арк. 17], учителі [251, арк. 40], шофери [251, арк. 75], шевці [251, арк. 87], токарі [251, арк. 126], кравці [251, арк. 165], столяри [251, арк. 208],

машиністи [251, арк. 248], музиканти [251, арк. 273], реставратори [251, арк. 267] і навіть артисти [251, арк. 271].

З огляду на вищезазначену інформацію, усталені поняття радянської пропаганди про аморальних злочинців і зрадників на службі окупаційної влади видаються далеко не правдоподібними. Щоб вижити, реалії війни змушували шукати будь-яку роботу в німецьких структурах. Імовірно, що багато хто з цих людей навіть не бачив різниці між черговим окупаційним режимом.

Заслугове на увагу попередня військова підготовка представників поліції. Загалом із 273 шуцманів 176 відбували військову службу в російській царській, австрійській, українській, польській, радянській і німецькій арміях. З них 139 осіб служили в одній з армій, 37 – у двох і більше. Про певний рівень військового досвіду серед окремих шуцманів може свідчити і той факт, що 1 жовтня 1941 р. «Союз українських комбатантів» у Луцьку надав комендантові перелік своїх членів у віці від 40 до 50 років, які могли б працювати у поліції [250, арк. 34 зв.].

Інтенсивні зміни в особовому складі луцької поліції, що відобразились у відкомандируваннях, переведеннях і звільненнях, розпочались із весни 1943 р. Зокрема, 46 шуцманів були направлені в зондеркоманду. У цьому підрозділі вони перебували від 1 лютого по 23 березня 1943 р. Зондеркоманди у складі айнзацгруп використовувались для боротьби з ворогами райху і у рамках своїх завдань отримували право застосовувати каральні заходи проти цивільного населення. Ця тенденція належить до кола гострих питань Другої світової війни. На прикладі 46 поліцейських із 273 досліджуваних, впливає, що до можливих каральних акцій мала відношення фактично лише одна шоста особового складу міської поліції Луцька. Зондеркоманди не лише проводили розправи над цивільним населенням, але й виконували інші

функції, зокрема, використовувались для боротьби з антинімецьким підпіллям [545, с. 32–33]. Що стосується переведень до складу інших формувань, відомо, що впродовж березня – квітня 1943 р. ще 26 поліцейських було відкомандировано до робітничого батальйону в Луцьку [251, арк. 37–120].

Відбувалися зміни і в територіальній дислокації. Так, поліцейний підрозділ із 28 осіб 9 червня був направлений до району Піддубці [251, арк. 133–183]. Можна припустити, що в цей час там діяли партизани, оскільки останніми 16 червня у цьому районі було вбито одного зі співробітників луцької поліції [251, арк. 51]. Кадрові перестановки цього часу пов'язані також із переведенням 21 червня 1943 р. до Рівного 9 поліцейських [251, арк. 41–47]. Як не дивно це звучить, але 2 шуцмани були відкомандировані до трупи «12 циліндрів» і перебували там від 1 червня по 23 листопада [251, арк. 161–162].

Ймовірно, що через активізацію дій загонів УПА та постановня так званої «Колківської республіки» [415, с. 75], 3 липня до складу луцької поліції було включено 25 шуцманів із колківської служби порядку. Проте вже 13 липня 16 із них було переведено до моторизованої жандармерії [251, арк. 217–242]. До цього ж формування було направлено двох із трьох поліцейських, переведених до Луцька з Костополя [251, арк. 248–250] та один місцевий шуцман [251, арк. 253] – разом 19 осіб.

Для боротьби з партизанами окупаційна влада використовує і шуцбатальйони. Зокрема, навесні 1942 р. в окрузі «Волинь – Поділля» було створено 101–107 батальйони [125, с. 458]. Ймовірно, що саме до складу 101-го батальйону 7 липня 1943 р. було включено 10 співробітників луцької поліції [251, арк. 66–191]. Цікавим є і той факт, що влітку 1943 р. при міській поліції було сформовано духовий оркестр, який

складався із 23 осіб разом із капельмейстером. Гру музикантів можна було щонеділі почути у міському парку [348, с. 4].

Очевидно, що зміна місця служби не завжди задовольняла поліцейських, результатом чого стали звільнення і дезертирство. Не останню роль у цьому відігравали заклики партизан перейти на їхній бік. Так, згідно з таємним наказом Центрального проводу ОУН(б) від 20 березня 1943 р. поліційні підрозділи Волині і Полісся мали негайно перейти у лісові масиви і приєднатися до загонів УПА. Уже наступного тижня Луцьк залишила районна та частина обласної поліції – разом 182 особи зі зброєю під командуванням С. Коваля [368, с. 216]. Судячи з використаних архівних даних, дезертирство з луцької міської поліції не було масовим у якийсь окремий період часу, оскільки впродовж березня – листопада 1943 р. самовільно залишило службу лише 12 осіб, 4 значаться, як такі, що не повернулися з відпустки, один не з’явився за наказом, ще один записаний, як “здеградований” [251, арк. 91]. Таким чином, не зважаючи на усталену думку, що в 1943 р. українські шуцмани перейшли в підпілля, у міській поліції Луцька вони все ще продовжували свою роботу. Цей факт підтверджується також іншими джерелами [379, с. 93].

Окремо варто зупинитися на звільненнях з поліції та їх причинах. Вище ми частково вже торкалися цієї теми. Загалом вони датуються періодом лютого 1943 р. – січня 1944 р., коли з роботи звільнилось 22 особи. З них 13 по хворобі, один через виїзд до Німеччини [251, арк. 126], ще у 8 причина не зазначена. Останньою датою звільнення двох шуцманів є 15 січня 1944 р. [251, арк. 212, 263]; фактично ці записи є найпізнішими в анкетних даних луцької міської поліції. Відтік кадрів зі служби порядку міг бути пов’язаний із наближенням лінії фронту, оскільки 2 лютого 1944 р. Червона армія увійшла до Луцька [307, с. 488].

Яким чином виконання завдань позначалось на

особовому складі, або ж на скільки небезпечною була служба у міській поліції? Згідно наших підрахунків, впродовж березня – листопада 1943 р. загинуло 6 поліцейських, 2 були зняті з поста партизанами [251, арк. 68, 96] (не уточнюється, чи загинули – авт.), один поранений [251, арк. 42]. Таким чином, з огляду на воєнний час, можна говорити про те, що луцька служба порядку не зазнавала значних втрат під час виконання своїх професійних обов'язків. У випадку загибелі поліцейського його родина мала право на пенсію [590, арк. 21; 591, арк. 17 зв.].

Серед особового складу поліції мали місце порушення. Такий висновок напрошується з огляду на те, що за досліджений період було ув'язнено 4 шуцмани та ще одного заарештовано. Оцінка особового складу луцької поліції сучасниками неоднозначна. Доказом цього можуть бути записи священника М. Федорчука за серпень – грудень 1942 р. Він свідчить, що після розстрілу євреїв у Луцьку місцевий люд ходив по хатах і розбирав їхнє майно, а про службу порядку говорить наступне: «Тягла єврейське майно й українська міліція, яка пильнувала гетто, але ця братва не думала про багатство, аби мати що поїсти й випити» [122, с. 136]. Однак тут же він зазначає наступне: «У м. Луцьку міліція організована досить добре. Багато пішло молоді у неї з міст і сіл. Обходяться з населенням чемно. Ніхто не жаліється на насильство, а коли є арешти з-поміж українців, дається можливість утекти» [122, с. 138]. Згідно зі свідченнями Х. Павловської, комендант В. Троїцький шляхом побиття змушував її зізнатися, що вона єврейка і комуністка [14, с. 183]. Прикладів про те чи інше ставлення місцевої поліції може бути багато, тому не варто формулювати висновки, послуговуючись лише одиничними фактами.

Підсумовуючи дані 273 анкет, можна скласти портрет рядового службовця української допоміжної поліції Луцька. Це

був виходець із приміського села, одружений, відбув строкову службу у війську. За релігійною і національною приналежністю – православний українець. Міський поліцейський мав початкову освіту, раніше він був рільником або його попередня професія відносилась до однієї із робітничих спеціальностей. З невеликими похибками, можна сказати, що він продовжував виконувати свої службові обов'язки до січня 1944 р.

Тема української допоміжної поліції Луцька потребує подальшого дослідження. Наразі особливо гостро стоять питання причетності служби порядку до подій Голокосту, її відносин з місцевим населенням. На увагу заслуговує також вишкіл поліцейських та рівень їхньої професійної діяльності. Окремі студії варто присвятити і подальшій долі працівників служби порядку.

Німецька влада прагнула зберегти матеріальні ресурси окупованих територій з метою подальшого їхнього використання у своїх цілях. У зв'язку з цим вона звернула увагу на пожежну охорону. Очевидно, що роль останньої суттєво зростала в умовах воєнного стану. Як зауважує історик І. Дерейко, створення перших відділків пожежної охорони здійснювалось німецькими поліцейськими органами вже у вересні – жовтні 1941 р. [124, с. 70]. На території Волинської області, яка однією з перших була окупована, цей процес імовірно розпочався ще раніше. У цьому нас переконує розпорядження польової комендатури в Луцьку від 23 серпня 1941 р., згідно з яким, громади районів Луцьк, Торчин, Ківерці, Піддубці, Колки, Цумань, Горохів, Локачі і Озютичі мали взяти у своє розпорядження все протипожежне майно. У разі потреби вони мали також його відремонтувати. Начальником протипожежної охорони засадничо міг бути тільки фахово підготовлений українець. Якщо такого наразі не було, то помічником українця міг стати фахівець поляк або росіянин, але без права видавати накази. Євреїв належало якнайшвидше

залучити до робіт по ремонту водопроводів і закладки протипожежних ставків. У першу чергу потрібно було охороняти все військово-важливе майно, а єврейське – в останню чергу. У пожежній охороні мали право працювати росіяни, якщо не було сумнівів у тому, що вони настроєні проти більшовиків [224, арк. 59].

Як бачимо, окупаційна влада зобов'язала місцеві громади утримувати пожежні команди на свій кошт. За недотримання інструкцій безпеки передбачались покарання. Так, обласна управа інформувала, що за порушення протипожежних заходів у селах і містечках потрібно буде сплатити штраф у сумі 50 руб. (5 марок) на користь громади. Вказані кошти у майбутньому могли бути використані тільки на придбання протипожежного інвентаря [224, арк. 15].

Окупаційна влада намагалась організувати і курси з підготовки фахівців пожежної охорони. Так, Біржа праці в Луцьку зверталася до голів районів округи, щоб ті до 14 грудня 1941 р. відправили 11 молодих чоловіків до окружного комісара з метою організації пожежної охорони. Це мали бути неодружені чоловіки української національності віком від 18 до 30 років. Їх відправляли на навчання, яке мало тривати упродовж 8 тижнів. Курсанти повинні були жити в казармах і забезпечуватись усім необхідним. Щоденно їм обіцяли видавати по 1 крб., згодом ця сума мала зрости до 5 крб. На навчання заборонялось відправляти будівельників і слюсарів, що, очевидно, могло бути пов'язане із браком фахівців цих спеціальностей. Водночас, курсантами могли стати звільнені військовополонені і колишні міліціонери. Можна припустити, що в такий спосіб окупаційна влада намагалась підготувати керівний склад пожежної охорони безпосередньо на місцях [137, арк. 5].

Пожежна охорона Луцька рахувалась самостійним закладом міської управи [129, арк. 78 зв.], але перебувала на її

повному балансі. 4 липня 1941 р. її начальником був призначений О. Вишневський. У той час команда змінила місце своєї дислокації – замок Любарта на Кафедральну площу, 10. Це було пов'язано з тим, що на території замку розмістили військовополонених [141, арк. 185]. Проте 21 липня 1941 р. німецька комендатура Луцька дала дозвіл на повернення пожежної охорони на територію замку Любарта [180, арк. 37]. Офіційною адресою розташування команди була вул. Замкова, 9 (нині існуюча – авт.) [184, арк. 20 зв.].

Луцьк зазнав авіаударів з повітря вже у перші дні війни. Унаслідок пожеж згоріло багато міського майна, тому згодом було утворено спеціальну комісію по визначенню втрат на чолі з інженером С. Забродським [127, арк. 27]. Очевидно, що в цей час місцеві пожежники працювали у надзвичайно складних і небезпечних умовах.

У період окупації Луцька пожежна команда зазнавала деяких реорганізаційних змін. Так, у зв'язку із частими комінними пожежами, посадник Єрмолаєв 30 жовтня 1941 р. видав наказ, яким підпорядкував усіх комінярів начальнику пожежної охорони. Відтепер останній відповідав за комінні пожежі, а тому зобов'язувався детально перевіряти усі стріхи, лежачки і таке інше. Особливу увагу рекомендувалося звертати на націоналізовані будинки. Наказувалось визначити старшого коміняра. Гроші за чищення комінів потрібно було здавати начальнику пожежної охорони, а він вносив їх до каси міської управи, оплачуючи послуги комінярів [127, арк. 30].

Таке рішення дійсно було нагальним, оскільки 7 лютого 1942 р. посадник Тиравський зауважував, що деякі лучани випалюють сажу у своїх коминах, і це вводить в оману пожежну охорону. Надалі він наказував узгоджувати випалювання із пожежною командою і нагадував, що за непотрібний виїзд пожежної команди буде накладатися штраф до 200 крб., або примусові роботи до 2-х тижнів [151, арк. 27].

У цей час згідно з постановою посадника про оплату послуг управи на 1943–1944 рр., виїзд пожежної охорони оцінювався в 100 крб. [144, арк. 16].

Завдяки документам можна частково охарактеризувати механізм роботи та матеріальне забезпечення луцьких пожежників окупаційного періоду. Джерела розповідають про значну кількість пожеж у місті узимку 1941–1942 рр., що було пов'язано із недотриманням техніки безпеки. Зокрема, 23 грудня 1941 р. про займання команду повідомили телефонним дзвінком о 16 год. 40 хв. На ліквідацію виїхали дві протипожежні машини під керівництвом заступника начальника І. Березовського. Ця команда складалася із семи пожежників і двох водіїв. Вони ліквідували займання, причиною якого став вибух бензину у приміщенні колишньої ремонтної бази. Вогонь цілковито знищив гараж із військовими автомобілями. Під час пожежі загинув механік ремонтної бази. Вже о 21 год. пожежна команда повернулася назад до замку [145, арк. 12]. Із інших повідомлень дізнаємося, що сигнал про пожежу команда могла отримати не тільки по телефону, але й через вартового спостерігача, який стояв на вежі замку [141, арк. 37]. Пожежникам також доводилося не тільки боротися з вогнем, але й перекидати прориви води у помешканнях [141, арк. 41]. Служба у зимовий період вносила свою специфіку. Так, 27 січня 1942 р. на ліквідацію пожежі в державному маєтку на Гнідаві вирушило 3 протипожежні автомобілі і 6 вогнеборців. Однак через снігові замети команда так і не зуміла потрапити до місця призначення [141, арк. 122].

Відомо, що станом на січень 1942 р. у штаті пожежної охорони Луцька нараховувалось 23 особи. З них 14 були безпосередньо пожежниками, ще 4 зазначені як водії [129, арк. 78 зв.]. Серед технічних засобів у розпорядженні пожежної команди нараховувалось 3 спеціальні автомобілі, 2 мотопомпи, 4 різні драбини, викидних рукавів довжиною

3168 м та інше знаряддя (див. додаток № 9). Представлене обладнання не вимагало ремонту. На придбання нового в бюджеті не передбачалось коштів у зв'язку з відсутністю постачальника [142, арк. 52]. Проблеми вочевидь були і з ремонтом техніки. Так, ще 22 серпня 1941 р. пожежна команда інформувала, що окрім трьох протипожежних машин є ще 2 вантажні. Одна з них марки «Фіат» після капітального ремонту мала бути перероблена на автоцистерну, а друга, «ГАЗ», також потребувала ремонту, її планувалось використовувати як вантажівку [147, арк. 25].

У відомостях за 1943 р. штат команди збільшується на одного пожежника і двох телефоністок (див. додаток № 10). У зв'язку з цим, посадник Луцька П. Скоробогатов звертався до окружного комісара, щоб той видав новим працівникам нічні перепустки [217, арк. 2]. Начальником пожежної охорони Луцька значиться вже І. Березовський. Так, перебуваючи на своїй новій посаді, 14 липня він звернувся до міської управи, щоб та дозволила йому користуватися ровером для службових цілей [134, арк. 179].

Від початку заробітна плата рядових пожежників Луцька складала 250 руб. [181, арк. 69], а станом на січень 1942 р. досягла 350 руб. Оклад водіїв сягав 450 руб. [129, арк. 78 зв.], заступника начальника Березовського – 400 руб. і начальника Вишневського – 500 руб. [181, арк. 69].

Луцька пожежна команда стикалася також із браком матеріальних ресурсів, що перешкоджало повноцінному несенню служби. Так, 10 березня 1942 р. начальник Вишневський звернувся до міської управи із проханням збільшити кредит на утримання пожежних автомобілів із 300 до 800 марок. Він аргументував це тим, що при укладанні бюджету на 1942 р. 1 л бензину коштував 9 пфенінгів, а вже у січні його ціна зросла до 30 пфенінгів [134, арк. 72]. Таке стрімке зростання цін на пальне могло бути пов'язане не

стільки з інфляцією, скільки із дефіцитом даного виду товару.

Попри недостатнє забезпечення пожежників, німецька влада проводила перевірки, під час яких висувала нові вимоги. Зокрема, 2 червня 1943 р. інспектор пожежних команд Волині і Поділля, лейтенант СС, звернув увагу, що вартова вежа замку не має телефонного зв'язку із приміщенням службової зміни. Відтак начальник охорони О. Вишневський звернувся до посадника із проханням встановити телефонний апарат [149, арк. 99].

Для виконання певних завдань луцьким пожежникам видавали вогнепальну зброю. Так, начальник І. Березовський повідомляв окружного комісара, що 27 жовтня 1943 р. в 10 км від Луцька був вчинений збройний напад на пожежників, котрі поверталися із заготівлі дров у лісництві Лище. У сутичці, під час якої застосовано гранати, поранили двох пожежників і втрачено дві гвинтівки [233, арк. 108]. Як бачимо, вогнеборці стикалися із ризиками не тільки під час гасіння пожеж.

Варто також зазначити, що, за І. Дерейком, на 1943 р. відносно повноцінні протипожежні служби існували тільки в центрах генеральних округів райхскомісаріату. Вони становили собою більш-менш оснащені трофейним радянським обладнанням районні загони [125, с. 71]. Чи не єдиним винятком на території Волинської області був Ковель – адміністративний центр однойменного гебітскомісаріату. Як стверджує І. Челяда, місцева пожежна команда була створена у липні 1941 р. Її штат налічував 24 пожежники, чергування проводилося у дві зміни. Начальником був призначений І. Пономарьов, а з березня 1944 р. його змінив Михлевич [598, с. 188].

Луцька пожежна команда продовжувала працювати в умовах німецької окупації, не дивлячись на специфіку воєнного становища. Передусім це може пояснюватися її затребуваністю для нормальної життєдіяльності міста, у чому

були зацікавлені і органи німецької влади. Однією із характерних ознак роботи пожежників цього періоду стала залежність від суто міського бюджету, кадрові обмеження і брак матеріальних ресурсів. Однак, незважаючи на це все, команда вогнеборців Луцька залишалась мобільною і професійно виконувала покладені на неї завдання.

2.4. Розгортання руху Опору

Українське і польське організоване підпілля в Луцьку діяло ще до початку німецько-радянської війни. Із приходом військ вермахту обидві сторони намагалися реалізувати свої програмні документи, які засадничо суперечили один одному. Незважаючи на те, що в Луцьку проживало набагато більше поляків, ОУН відразу активізувала свою діяльність і вже у перші дні війни почала брати місто під свій контроль. Значну роль у цьому процесі відігравали так звані похідні групи.

Українське підпілля зазнало відчутних втрат у результаті радянських репресій, а також розстрілів у в'язницях на початку війни. Однак організація зуміла зберегти кадровий резерв. Так, відповідно до звіту крайового провідника І. Климівка («Легенди»), у липні 1941 р. на території Волинської області нараховувалось до 2 тис. членів ОУН [449, с. 365]. Останні почали інтенсивно реалізовувати плани державотворення.

Часткову реконструкцію подій дозволяють зробити спогади Б. Коха. Він стверджує, що зранку 25 червня 1941 р., тобто у перший день окупації, до Луцька прибув його брат Ю. Кох у супроводі С. Бандери, М. Лебеда та Я. Стецька. Поснідавши, гості вирушили до Львова, а брат Юрій залишився вдома і став директором міської друкарні. Саме він за участю архієпископа Полікарпа, після служби 30 червня, з балкону луцького собору проголосив відновлення Української державності [87, арк. 3]. За іншими даними, це зробив голова Українського допомогового комітету директор ІІ міської лікарні М. Залевський [11, арк. 78]. Проголошення Української державності в Луцьку підтверджують також дані Поліції безпеки і СД від 17 липня 1941 р. про те, що в місті була проведена демонстрація на підтримку Акта 30 червня 1941 р. [552, с. 378].

Факт одночасного перебування відразу трьох керівників

ОУН(б) в Луцьку 25 червня виглядає сумнівним. Ймовірно, автор спогадів Б. Кох сплутав цих діячів із членами однієї із похідних груп ОУН(б). Власне й сам архієпископ Полікарп закликав підтримати Українську державу і її молодий уряд у листі до віруючих від 10 липня 1941 р. [398, с. 34–35]. Тому урочисте проголошення Акта в Луцьку могло відбутися і після 30 червня. Менше сумнівів стосовно того, що текст документу урочисто проголосив саме Ю. Кох (див. додаток № 11). Із його біографічних даних відомо, що він народився 1 лютого 1919 р. в м. Станіслав. У 1928 р. родина переїхала до Луцька. Упродовж 1929–1937 рр. Юрій навчався в Луцькій українській гімназії, де вступив до ОУН. Після закінчення гімназії продовжив навчання у варшавській політехніці, познанській вищій школі будови машин і електротехніки, завершив студії у берлінському політехнічному інституті. Був членом студентської організації «Чорноморе», виступав на концертах з бандурою [87, арк. 2–3].

Про значний вплив ОУН(б) у місті свідчить звіт шефа Поліції безпеки і СД від 9 вересня 1941 р., у якому йдеться про те, що під час панахиди по жертвах більшовизму у Луцьку відбулась прилюдна присяга С. Бандері [377, с. 181]. Очевидно, тут мова йде про 24 серпня 1941 р., коли відбулось освячення могил розстріляних бранців луцької в'язниці [122, с. 100–101]. Варто також зазначити, що в руки СБ ОУН потрапила частина архіву з пошкодженого вибухом обласного УНКДБ, яке знаходилося поблизу св. Троїцького собору Луцька [7, с. 39]. Це дозволило підпільникам значно активізувати свою роботу.

Працюючи в органах української допоміжної адміністрації і поліції, члени ОУН одночасно могли обіймати посади і в підпіллі. Ймовірно, на початку окупації провідником обласного проводу ОУН був голова обласної управи А. Марченко («Бурий») [7, с. 448]. Член похідної групи ОУН В. Бондарчук

(«Гордий», «Гордій», «Палій», «Пилип»), працюючи в місцевій поліції, був керівником луцького підпілля до осені 1943 р. [7, с. 137–138]. Уродженець с. Гірка Полонка Луцького району Ф. Затовканюк («Матрос», «Микита», «Мирон») влітку 1941 р. був заступником коменданта луцької української допоміжної поліції і водночас – співробітником референтури СБ ОУН Луцького надрайонного проводу [3, с. 195]; А. Мельничук («Гриць», «Лис») працював завідуючим булочних і разом з тим у 1942–1944 рр. був референтом пропаганди юнацької ланки Луцького окружного проводу ОУН [7, с. 462]. Характеризуючи керівний склад луцького підпілля, варто згадати, що провідником жіночої лінії ОУН у місті була Л. Ковалинська («Зелена»), яка наприкінці 1942 р. виїхала до Рівного [7, с. 330]. Як уже згадувалось, луцька сільськогосподарська школа також перебувала під впливом ОУН і стала осередком, де здійснювався напівлегальний військовий вишкіл. Школа фігурує і в радянських документах. Зокрема, у доповідній записці штабу партизанських загонів Рівненської області від 28 травня 1943 р. повідомлялось, що українські націоналісти використовують усі легальні можливості для підготовки військових кадрів. У Луцьку діє школа буцімто для підготовки спеціалістів у галузі сільського господарства, насправді ж націоналісти використовують її для вишколу молодшого командного складу. На той час у ній навчалося до 600 осіб віком від 18 до 24 років [52, с. 103].

Активна діяльність ОУН ішла врозріз із німецькою окупаційною політикою. Так, 25 листопада 1941 р. до всіх низових ланок Поліції безпеки і СД було надіслано документ, в якому вказувалося: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у райхскомісаріаті, мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту

таємно знищені як граббжники» [463, с. 398–399]. У грудні 1941 р. в Луцьку гестапо арештувало багатьох членів ОУН з української допоміжної адміністрації. Серед них були вже згадувані А. Марченко і Ю. Кох [449, с. 573]. Останній перебував у концтаборі Освенцім. Як свідчить його брат, багатьох в'язнів, серед яких був і Юрій, повели на морозі голими до бараків, унаслідок чого він захворів на запалення легень і помер від гнійного плевриту [87, арк. 4].

Переслідування з боку влади змушувало оунівців переходити на нелегальне становище. Наприклад, у підпілля пішов М. Гаврилук («Аркадій», «Борис», «Федось», «Чорнота») – комендант луцької районної поліції з листопада 1941 р., уродженець с. Гірка Полонка Луцького району. У березні 1942 р. він перейшов на нелегальне становище, а незабаром став командиром боївки СБ ОУН Луцького надрайонного проводу [3, с. 190–191].

Референтом крайового проводу ОУН став Я. Герасименко («Мова») з Луцька. Його батько був старшиною армії УНР, тому дітей виховував в українських національних традиціях. У 1942 р. Ярослав закінчив матуральні курси, працював в Українському допомоговому комітеті. Одночасно допомагав митрополитові Полікарпу у проведенні богослужінь у Св. Троїцькому соборі. Поряд із цим Герасименко публікувався у луцькій газеті «Український голос» на соціальну-філософську тематику, де вочевидь певний час працював. Загинув влітку 1943 р. [508, с. 429; 559, с. 122–123]. Відомий дисидент Д. Шумук приділив значну увагу постаті Я. Герасименка у своїх мемуарах. Ось один фрагмент із його спогадів: «Славко читав українську духовність і літературу. Його лекції були не програмові, але винятково захоплюючі. Фактично це були тези задуманої книжки. Читав він чудово. Його можна було слухати, не ївши і не пивши, цілими днями. Це була дуже хороша і надзвичайно обдарована

людина» [605, с. 108].

Незважаючи на хвилю арештів, які пройшли після проголошення Акта 30 червня і в грудні 1941 р., ОУН не послабила свого впливу у місті. Згідно з даними радянської розвідки від 16 січня 1942 р., оунівці відродили в Луцьку молодіжну організацію «Січовий курінь». Серед її членів було багато українських поліцейських. Представники організації вивчали програмні документи ОУН і вели виховання у дусі боротьби за самостійну Україну [596, арк. 91]. У донесенні СД від 4 лютого 1942 р. згадана організація характеризувалася наступним чином: «У цьому спортивному об'єднанні, яке має дуже багато відгалужень, менше займаються спортом, а більше політичним вишколом з виразною націоналістичною тенденцією» [7, с. 42]. Військовим референтом обласної молодіжної організації «Січ» з серпня по вересень 1941 р. був Ю. Стельмащук («Грім», «Кайдаш», «Рудий») [7, с. 630–631]. Одну з таких «Січей» було створено у с. Ставок Теремнівського району [16, арк. 12]. За свідченням її членів, в організації молодь вивчала військову справу, історію України, «Декалог», а також іншу націоналістичну літературу. Організація «Січ» існувала впродовж трьох місяців, після чого була заборонена німцями [16, арк. 23].

Завдяки агентурі серед німецької адміністрації із в'язниці вдалося звільнити обласного провідника ОУН А. Закоштуя, арештованого в Луцьку у 1942 р. [4, с. 41]. Співробітники СБ ОУН таємно вивезли із луцького гетто лікаря Білобрана («Гнат»), який у подальшому працював у військових шпиталях УПА-Північ [7, с. 127]. За деякими даними, в обласній друкарні наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. видавався інформаційний бюлетень ОУН «Інформатор» і журнал «До зброї» [553, с. 16].

Для боротьби з підпіллям німецька влада прагнула використати місцеве населення, застосовуючи тактику «батога

і пряника». У місцевій пресі 2 липня 1942 р. було опубліковано розпорядження райхскомісара України про кару смерті всім, хто допомагатиме бандам і полоненим. Разом із тим той, хто своїм повідомленням допоможе затримати банду, одержить 1000 крб. або першочергове право придбання продуктів, а також право отримати чи збільшити присадибну ділянку [516, с. 1].

Особливо відчутно українське підпілля дало про себе знати у 1943 р., коли було створено перші збройні відділи УПА. Вважається, що наприкінці лютого – на початку березня 1943 р. у Луцьку відбулися дві таємні старшинські наради ОУН, на яких доповідав Р. Шухевич. Темою нарад була оборона українського населення від винищення німцями й радянськими партизанами [376, с. 101].

Українське підпілля, як і представники інших течій руху Опору, мало у своєму розпорядженні помешкання, які призначались для передачі повідомлень. Наприклад, одна з таких явочних квартир ОУН знаходилась у приміському с. Вишків (нині район міста – авт.). Її власником був підпільник «Сливка» [388, с. 81], який тісно співпрацював із розвідницею Н. Петрук («Грізна», «Ліда», «Олена») [7, с. 534]. За її участю відбулась успішна операція з вивезення поранених командирів горохівської старшинської школи, які лікувались у лікарні Білобрана [388, с. 84–85]. Окрім того, «Грізна» з допомогою шуцманів і працівників залізничної станції вивезла з Луцька 5 возів із німецьким озброєнням [388, с. 105–106].

Згідно з таємним наказом Центрального проводу ОУН(б) від 20 березня 1943 р. поліційні підрозділи Волині і Полісся мали негайно перейти у лісові масиви та приєднатися до загонів УПА [368, с. 216]. У той же день місто залишила луцька сільськогосподарська школа, яка вже нараховувала близько 320 курсантів [376, с. 103]. Під час відходу вони зруйнували табір військовополонених і вчинили напад на

пункт тимчасового утримання робітників. У результаті цієї акції було звільнено близько 40 осіб [405, с. 61–62]. Наступного тижня Луцьк залишили районна та частина обласної поліції, – разом 182 особи зі зброєю [368, с. 216].

Створення УПА всерйоз занепокоїло чиновників німецької цивільної адміністрації. На це були об'єктивні причини. Наприклад, навесні 1943 р. в 5 км від міста було знищено авто луцького гебітскомісара, якому пощастило врятуватись [375, с. 23]. Український визвольний рух у цей час був настільки сильним, що на нараді в Рівному, де був присутній райхсміністр окупованих територій Сходу А. Розенберг, комісар Луцької округи заявив: «Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниця підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює» [463, с. 407]. Генерал-комісар Волині і Поділля також повідомляв про загострення ситуації та активізацію дій українських і радянських партизанів. З його слів, справа зайшла так далеко, що в окремих районах Волині, зокрема в Луцьку, можна говорити про підготовку збройного повстання [592, арк. 1–2].

Значна кількість бойових сутичок між німцями і УПА відбулася у навколишніх селах, особливо в тих, через які проходили транспортні комунікації. Так, 2 червня 1943 р. поблизу с. Гірка Полонка відбувся бій рою повстанців з поляками і німцями, які здійснювали реквізиції у місцевих жителів. Упівці не зазнали втрат [486, с. 209–210]. У той же час втрати німців у Луцькій окрузі з 9 по 15 червня склали: 25 військових, три цивільних члени адміністрації і один працівник організації «Тодт» [350, с. 615].

У липні 1943 р. поблизу с. Гірка Полонка німці потрапили в засідку, організовану УПА, і понесли значні втрати. У полон до повстанців потрапило 10 осіб [123, с. 290].

На початку серпня 1943 р. у бою із загоном УПА в с. Гнідава (нині частина Луцька – авт.) німці втратили 17 чоловік. Про втрати повстанців відомості відсутні [378, с. 51]. Влітку 1943 р. в с. Боголюбичі поблизу Луцька розташовувалась одна з груп УПА [16, арк. 13]. Її зв'язковою по Луцькому району була А. Бондарук («Смерть», «Текля», «Марія», «Оля», «Рая») [16, арк. 18].

У відповідь на дії УПА німці вдалися до репресій. Ще у травні 1943 р. в Луцьку арештували близько 90 представників української інтелігенції [17, арк. 115]. У період 13–14 липня 1943 р. в околицях Луцька було частково або повністю спалено чи знищено авіацією 35 українських і чеських сіл, у яких загинуло 624 чехи і 634 українці. Особливою жорстокістю під час так званих пацифікаційних акцій відзначилися угорські війська й польська поліція [461, с. 254]. Особливо сильних авіаударів зазнали села на південь від Луцька, що поблизу річок Стир і Полонка – Несвіч, Лаврів, Радомишль, Ставрів та інші. Навіть людей, які працювали в полі, обстрілювали кулеметами з літаків [331, с. 525]. Німецькі удари пояснювалися й тим, що в цьому районі знаходились бази УПА. Так, згідно з розвідувальним зведенням Українського штабу партизанського руху від 29 липня 1943 р., краєві та обласні керівні органи націоналістів знаходились у лісах південніше Ковеля і в районі Луцька [525, с. 171].

Уповноважений райхсфюрера з питань боротьби з бандами обергруппенфюрер СС й генерал поліції Еріх фон дем Бах наказав провести чергові арешти серед інтелігенції. У ніч з 15 на 16 липня на Волині затримали понад 2000 українців, зокрема 160 осіб у Луцьку [331, с. 524]. В серпні 1943 р. до міста прибули відділи Російської визвольної армії (РВА) генерала А. Власова і СД з Рівного [379, с. 94]. Німці змінили тактику і почали арештовувати поляків. Щоб показати свою лояльність до українців, вони передали поляків для

допитів українській поліції, однак згодом забирали і відвозили до Рівного [379, с. 96].

Про масові арешти в Луцьку згадує Б. Кох. За його спогадами, після вбивства одного німецького офіцера було арештовано 100 українців і 100 поляків. Серед них опинилися Б. Кох і його батько. Упродовж шести тижнів вони перебували у в'язниці Рівного. Німці щодня публічно розстрілювали кожного десятого. Вбитих у дворі присипали вапном, далі шар піску і знову тіла. Б. Кох був свідком шести таких страт, доки його не відправили до Німеччини [87; 559, с. 70]. Арешти пройшли і в інших містах Волині, в тому числі у вересні 1943 р. у Володимирі-Волинському. Всіх арештованих поляків на автобусах відправляли до Луцька [378, с. 192].

Підпільна газета «Вільна Україна» за вересень 1943 р. повідомляла, що в Луцьку німці провели масові арешти серед духовенства, інтелігенції й частково робітників. Було затримано понад 100 українців і 200 поляків. У місті чути щораз менше української мови. Причина цього – німецький терор. Літаки майже щодня скидали бомби на Садівський і Лаврівський райони, УПА безперестанно вела бої з окупантами [375, с. 136]. Як бачимо, восени 1943 р. із наближенням фронту німці почали знову арештовувати українців. Вживаючи заходів для нейтралізації політичних опонентів, 16 жовтня 1943 р. у луцькій тюрмі вони розстріляли 23 українці, а з 31 жовтня почали масово знищувати у волинських тюрмах українських політв'язнів [375, с. 184].

Певний вплив у місті мали також мельниківці. За свідченнями Т. Угри, їх значною мірою підтримувала луцька інтелігенція [574, с. 284]. Відносини між обома течіями ОУН складались по-різному. Ми вже згадували про гострий конфлікт між ними на початку німецької окупації. Незважаючи на це, восени 1941 р. у Луцьку видавалися брошури членів ОУН(м) «Сталінізм» М. Сціборського і «Віки говорять»

О. Штуля (див. додаток № 12) [424, с. 4]. Після лютневих арештів 1942 р. у Києві мельниківський провід направив О. Штуля до Луцька з метою налагодження організаційної роботи [352, с. 82]. До весни 1943 р. він працював у складі Волинського інспекторату ОУН(м), згодом був направлений представником А. Мельника до «Поліської січі» Т. Бульби-Боровця [291, с. 13]. Відомо, що в районі Луцька перебував мельниківський підрозділ «Арійця», а неподалік Ківерців діяла мобільна група «Волинця» [29, с. 24].

У вересні 1941 р. для проведення організаційної роботи ОУН(м) направила із Берліну до Луцька П. Мельника («Блакитний»; див. додаток № 13). За завданням М. Книша він забезпечував доставку газети «Волинь» із Рівного до Луцька. У місті Мельник працював у пекарні німецької військової частини. Наприкінці 1942 р. він одружився з Н. Ремарчук і проживав у Луцьку на вул. Лютеранській, 6. Його помешкання підпільники використовували як конспіративну квартиру [5, с. 63].

У Луцьку мельниківці значно посилили свої позиції восени 1943 р. після створення Українського легіону самооборони. На православне свято Водохреще 1944 р. загін пройшов парадним маршем через увесь Луцьк. У процесії з священиками легіону о. Паладієм й о. Іовом взяло участь православне духовенство міста [335, с. 130]. Під час організованого мельниківцями звільнення частини політв'язнів із луцької тюрми, політичний провідник легіону М. Солтис («Черкас») переконав німців, аби ті також звільнили бандерівського есбіста «Азіата» [4, с. 56].

Із наближенням фронту ситуація в місті ставала доволі напруженою. Німецька влада намагалась показати, як її підтримують авторитетні лучани і представники знаних організацій. Так, 18 грудня 1943 р. у приміщенні міського театру відбулися збори, на яких посадник П. Скоробогатов

від імені громади засудив провокації партизанів, убивства представників німецької влади і висловив підтримку Німеччині [117, с. 3]. Про дальше нагнітання ситуації в місті свідчить звернення гебітскомісара Лінднера до населення Луцької округи від 19 січня 1944 р. У ньому наказувалось залишатися на робочих місцях, дотримуватися спокою і дисципліни. Розповсюдження більшовицьких чуток розцінювалось як акт саботажу [279, с. 1].

Окрім українського, в місті діяло також польське націоналістичне підпілля. Відомо, що 6 липня 1941 р. зондеркоманда 4а виявила і ліквідувала 50 польських «агентів-провокаторів» [552, с. 376]. У адміністративній структурі підпілля АК існував Волинський округ. Від 1 листопада 1942 р. він був виділений із Львівської області і підпорядковувався безпосередньо головній команді АК. Округ поділявся на 4 інспекторати: Ковельський, Луцький, Рівненський, Дубнівський і самостійну область Сарни [616, с. 34–35].

Керівник Луцького інспекторату капітан Л. Свікла («Адам»; див. додаток № 14) призначив комендантом обводу «Лан» (територія Луцька) поручика Й. Войціковського («Згжит»). Станом на літо 1943 р. до підпільного штабу обводу входили наступні особи: поручик Й. Войцік – комендант, підпоручики А. Ожеховський («Степан») і Й. Гузнічак («Федя») – заступники коменданта, сержант Й. Войнарович («Федор») – ад'ютант, капітан С. Нановскі («Неон») – інформаційний керівник, поручик М. Косовський («Радван») – керівник господарчий, капрал Я. Зінкевіч («Макіавеллі») – відповідальний за озброєння, Т. Рогульський («Фадей») – шеф ліквідаційної команди, Б. Кульчицька («Баска») – шеф конспіративного зв'язку, лікарі Ковальській, Томалевіч, Махневській – санітарна служба. Сюди входили медсестри М. Рейхарт («Віктор») і В. Мірота («Дизьо»). До штабу також входили: Я. Бачинська, Людовіч-Гладовська («Зоя»), а також

підпільники під псевдами «Орач», «Жчапа», «Суліма», «Грот».

Обвід «Лан» структурно поділяв місто на 4 відтинки: Північ, Середмістя, Красне і Схід, які у свою чергу складались із менших підрозділів. У Луцьку були організовані окремі загони для виконання диверсійних завдань. До них входило близько 130 осіб. Загалом Луцький обвід «Лан» нараховував близько 800 підпільників із можливістю мобілізації до 3000 осіб. У своєму розпорядженні поляки мали 203 карабіни, 12 ручних кулеметів, 1 станковий кулемет, 103 пістолети різних систем, 1 автоматичний пістолет і 207 гранат [615, с. 32–33]. За свідченнями Л. Свікли, мобілізація до лав Польського зв'язку повстанського (ПЗП) проходила на добровільних засадах. Вербували не лише поляків, але й чехів, віком від 20 до 40 років. Кожний складав присягу «під хрестом» [100, арк. 20 зв.].

Польське підпілля Луцька створило агентуру у структурах окупаційної влади. Одним з членів Польського корпусу безпеки (ПКБ) в Луцьку був залізничник Ф. Гаєвський («Грім») [19, арк. 21]. Він отримав завдання створити загін із поляків і під час відступу німців взяти під охорону будівлі, склади та місцеве польське населення [19, арк. 30]. Для купівлі зброї у своєму розпорядженні організація мала німецькі марки і золото. Однак Гаєвському так і не вдалося створити збройний відділ, а деякі члени ПКБ були арештовані разом із керівником [19, арк. 34 зв.]. Агентом АК у луцькому гестапо був також М. Степанський («Фляха»), який надавав особливо цінні відомості керівництву інспекторату [615, с. 34]. У донесенні начальника Поліції безпеки і СД від 25 березня 1942 р. повідомлялося, що в Луцьку ліквідовано польський осередок руху Опору. Відбувся арешт 14 осіб, які спільно здійснювали підготовку повстання, проводили зібрання, військовий вишкіл і володіли забороненою зброєю [555, с. 149].

Про діяльність польського підпілля збереглися свідчення

сучасників. Зокрема, М. Федорчук у своєму щоденнику 12 серпня 1943 р. зробив наступний запис: «Є заклик від польської військової організації. Поляки засуджують своїх, які пішли на службу до німецького гестапо, закликають українців до співпраці. Вказують на хитру політику німців, які все роблять, аби між двома народами не було миру. Правду цих слів і так уже всі бачили, але поляки українцям і українці полякам вже накоїли стільки лиха, що співпраці між ними вже важко дійти». У записі від 19 серпня 1943 р. він стверджував наступне: «Німці у Луцьку переключилися з українців на поляків. Заарештували навіть ксьондзів. Кажуть, що викрили польську військову організацію» [122, с. 174–175].

Ретроспективно про діяльність польського підпілля в окупованому Луцьку свідчать звіти радянських спецслужб. Ліквідація Луцького інспекторату тривала в лютому–квітні 1944 р. На той час він вів активну розвідувально-диверсійну роботу, мав підготовлені бойові кадри, склади зброї, нелегальні друкарні та радіостанції. Було виявлено зв'язок польського підпілля з англійською розвідкою [328, с. 69].

Згідно з довідкою про морально-політичний стан польського населення Волині від 2 червня 1944 р., у Луцьку після приходу Червоної армії проживало 10 тис. польських біженців [126, арк. 38]. Органами УНКДБ було арештовано 67 поляків, із них членів ПЗП – 44 особи, агентів німецької розвідки – 6, поліцейських та активних посібників німців – 17 осіб. Загальна кількість арештованих поляків до арештованих українців склала 9 %. По лінії УНКВС арештовано 8 поляків, що склало по відношенню до росіян 50 %, а по відношенню до українців – 1,2 % [126, арк. 41].

Негативною стороною діяльності українського і польського руху Опору став відкритий конфлікт між ними. Підґрунтям для цього були не лише різні ідеологічні погляди, але й німецька кадрова політика. Так, якщо допоміжна

адміністрація комплектувалася з українців, то в німецькому владному апараті працювали переважно поляки. У своїх спогадах про це говорить І. Левчанівська: «Майже при кожному німцеві перекладачем був поляк. Це було зроблено організовано. Ксьондзи в костелах наказували жінкам іти за господинь до німецьких начальників, які позаймали найкращі квартири, хлопцям – іти перекладачами, щоб біля кожного німця був поляк, відповідно настроював його проти українців» [497, с. 372].

Згідно з документами ОУН про становище в Луцьку у травні 1943 р., поляки домінували в німецьких органах влади. В генерал-комісаріаті їх працювало понад 80 %, гебітскомісаріаті – 60 %, Центральній установі для торгівлі зі Сходом – 60 %, Господарському банку – 30 %. Ще більше поляків було в німецьких споживчих і м'ясних крамницях, їдальнях, ресторанах, готелях і т. п. Власниками усіх перукарень були поляки. З усіх урядів вони систематично витискували українців і вели проти них ідеологічну роботу [376, с. 24].

Попри це, за розпорядженням А. Розенберга урядовими мовами райхскомісаріату «Україна» мали бути німецька та українська. Гебітскомісар Лінднер 9 травня 1942 р. навіть скаржився посадникові, що серед кореспонденції трапляється переписка польською мовою [185, арк. 45]. Окружний комісар також наказав негайно припинити викладання польської мови в школах і на освітніх курсах. Навчання мало відбуватися лише українською [493, с. 5].

Така незбалансована політика породжувала ворожнечу, яка дедалі більше набирала відкритих форм. Так, за свідченнями О. Агріпініна, влітку 1942 р. до нього звернувся слідчий поліції Калуженко, який запропонував йому стати агентом у роботі проти поляків, які були вороже налаштовані до українців [11, арк. 140].

Особливо відчутно польсько-український конфлікт дався

в знаки у березні 1943 р. У цей час до Луцька почало масово прибувати польське населення з навколишніх сіл [497, с. 394]. Новоприбулі стверджували, що боялися розправ з боку українців. Натомість траплялося таке, що на запитання, скільки вбито поляків, вони відповідали, що нікого. Одні стверджували, що українці наказали їм вибиратися, інші говорили: коли всі тікають, мусять тікати і вони [93, с. 408].

У зв'язку із цим на території колишнього гетто для поляків створили спеціальний табір [11, арк. 239]. За свідченнями посадника П. Скоробогатова у ньому нараховувалось до 6 тис. біженців. Новоприбулих використовували для проведення різних робіт за наказом німецької влади [11, арк. 60]. Згідно з іншими джерелами у травні 1943 р. у Луцьку нараховувалось до 4 тис. польських біженців [376, с. 24]. З них лише 320 дістали формальний дозвіл гебітскомісаріату на проживання в місті [93, с. 405]. Про масове прибуття поляків до Луцька повідомляв у своєму листі від 29 травня 1943 р. і єпископ А. Шельонжек. Він говорив про пожежі навколо міста і твердив, що до Луцька очікується прибуття нової хвилі біженців [610, с. 196].

На цю проблему звернула увагу німецька влада. Гебітскомісар Лінднер наказував зареєструватися всім полякам, які з 1 квітня 1943 р. прибули до Луцька. Вони мали йти до табору на вул. Кафедральній. Під загрозою конфіскації власникам помешкань заборонялося приймати до себе польських утікачів. У всіх, хто винаймав помешкання без дозволу, могло бути конфісковане усе майно [149, арк. 139]. Окрім того, ще 29 січня 1942 р. було опубліковано розпорядження про те, що кожний, хто даватиме їжу, житло і допомогу немісцевим мешканцям без документів, буде розстріляний. Така ж доля очікувала тих, хто робив неправдиві доноси [281, с. 8].

Посадник П. Скоробогатов 26 травня 1943 р. скаржився,

що родини польських біженців не виконують розпорядження про заселення до табору на вул. Кафедральній. Без дозволу гебітскомісара і без належної реєстрації вони проживали у приватних помешканнях. У зв'язку з цим він просив комісара наказати українській поліції примусово переселити біженців до табору [149, арк. 52].

Шукаючи притулку в місті, польські селяни разом із собою намагались брати не тільки найцінніші речі, але й худобу. Зокрема, посадник П. Скоробогатов стверджував, що з прибуттям біженців до Луцька у місті опинилося понад 1 тис. корів, із них зареєстрованих – лише 508. Разом із цим було видано лише 282 дозволи на випас. Посадник пропонував гебітскомісару забирати на рахунок міського контингенту всіх корів, які випасаються без дозволу. В іншому разі могла зірватись заготівля сіна для німецьких установ.

Як було зазначено вище, влада намагалася використовувати прибулих поляків на різних роботах. Однак це не завжди вдавалось. Так, із 25 зголошених на роботу до технічного відділу управи 30 червня 1943 р. з'явилося лише 4 особи. Неявка могла загрожувати полякам табором примусових робіт [149, арк. 156–158 зв.]. Варто зауважити, що в Луцьку шукали притулку не лише поляки, але й українці. Зокрема, 7 липня 1943 р. посадник П. Скоробогатов повідомляв окружного комісара, що в місті, переважно на Красному, проживають українські селяни-погорільці із Забороля, Омеляника Великого і Омеляника Малого. Посадник просив окремого рішення гебітскомісара у цій справі [149, арк. 177]. Ймовірно, вказані особи стали жертвами польського терору.

У реєстраційному бюро Луцька станом на травень 1943 р. було обліковано 19 669 жителів, не враховуючи нелегалів. За етнічною ознакою поляки становили 10 838 осіб, українці – 6277, росіяни – 1584, чехи – 526, місцеві німці – 108, мешканці

інших національностей – 338 осіб [93, с. 405]. Та навіть за таких умов у Луцьку між українцями та поляками не спостерігалось актів відкритої агресії [93, с. 408]. Ситуація змінилась після того, як у травні 1943 р. до міста прибув польський 202-й шуцбатальйон. Окрім Луцька його відділи тимчасово розквартирувалися в Торчині і Олиці [612, с. 182]. За словами одного із його бійців, співвітчизники прийняли їх у Луцьку зі справжнім ентузіазмом, розповідали про терор українців. Повідомляли, що німці численним делегаціям поляків, які скаржаться на українців, відповідали: «Прийдуть ваші, будуть вас захищати» [304, с. 301].

У травні 1943 р. військові формування Луцька мали наступне співвідношення: Українська допоміжна поліція Луцька – 150 осіб, районна українська допоміжна поліція – 40–50, український шуцбатальйон – 80–100, польський шуцбатальйон – 300, стягнені до міста жандарми поляки – 900–1000, поляки, мобілізовані до поліції – 390, німецька жандармерія – 17, моторизована жандармерія – 100, оберфельдкомендатура – 20, фельд – і ортскомендатура – 30, солдатів у казармах – 300 осіб [376, с. 25]. Збільшення чисельності польських формувань було пов'язане з переходом української поліції на бік УПА. Користуючись своєю перевагою в чисельності, поляки розпочали наступ на українське підпілля.

Згідно з спогадами, траплялися випадки, коли поляки виловлювали колишніх офіцерів петлюрівської армії, тягли до підворіть і розстрілювали [497, с. 358]. У серпні 1943 р. спеціальний військовий суд АК у Луцьку виніс смертний вирок шістьом «головним українським націоналістам» [497, с. 428–429]. До цього переліку потрапив посадник П. Скоробогатов, якого звинувачували у тому, що він надавав гестапо листи з переліком поляків для арештів і депортацій. Другим був лікар Залевський, провина якого полягала у тому,

що він начебто видав німцям 40 поляків і євреїв, у тому числі ксьондза Хмельницького з Луцької кафедри та ще кількох лікарів. За антипольську діяльність смертні вироки отримали адвокат Ю. Черевко, архієпископ Полікарп і комендант української поліції Луцька [615, с. 34]. Відомо, що серед згаданих людей біля свого будинку по вул. Тринітарській (нині вул. Сенаторки Левчанівської – авт.) був убитий адвокат Ю. Черевко, а на посадника П. Скоробогатова вчинено невдалий замах. Від виконання вироку щодо владики Полікарпа відмовилися з огляду на його поважний вік [405, с. 102].

Між українською і польською поліцією неодноразово траплялися сутички. Так, польська поліція вимагала, щоб українські шуцмани віддавали їм честь, що часто закінчувалось бійками. Коли поблизу районної поліції поляки зачепили вартового шуцмана українця, той покликав на допомогу. Українські поліцейські схопили одного поляка і за наказом коменданта Білогуба кинули його до льоху. Пізніше через це Білогуб був розстріляний німцями [93, с. 406–407]. Об'єктивно, ані поляки, ані українці не мали причин для збройного міжнаціонального конфлікту. Однак подальші події свідчать про протилежне.

Перші акції проти цивільного населення були проведені на околицях Луцька. Так, у с. Забороль 23 червня 1943 р. польська поліція за підтримки німців спалила Соборо-Богородичну церкву і Миколаївську каплицю. Священника Сибіковського кинули у вогонь. Це була свого роду відплатна акція за напад боївки ОУН(б) на місцеве державне господарство [6, с. 160]. Наступного дня у с. Гірка Полонка польськими поліцейськими на чолі з ляндвіртом Ампелем було спалено Воскресенську церкву разом з 30 будинками в помсту за знищений вояками УПА дерев'яний міст через р. Черногузку [6, с. 158].

Як розповідали очевидці, у неділю 27 червня 1943 р. відбувся напад на с. Кичкарівку (зараз перебуває у складі Луцька), в результаті якого загинуло 16 осіб. У той самий день проведено каральну операцію і в с. Черчичі (нині район вул. Чернишевського в місті) [99, с. 7; 497, с. 406], наслідком якої стала загибель 78 людей [497, с. 410]. Убивці не чіпали поляків і чехів, вони ж згодом зносили і ховали убитих. Живими залишилися і дві українські сім'ї, члени яких служили у польській армії та були одруженими з поляками [497, с. 412]. За іншими даними, напередодні трагедії у четвер із Черчичів до с. Антонівка виїхало 5 сімей поляків [99, с. 7], які, очевидно, були поінформовані про можливий хід подій.

Окупаційна влада створювала такі умови, щоб Луцьк не знаходився під контролем ні поляків, ні українців. Тому польських жандармів почали переводити у район і держмаєтки, а частину вислали до Горохова та інших повітових міст. Згодом у самому Луцьку їх залишилося не більше 100 осіб [376, с. 26]. Згідно з даними польських дослідників, 5 серпня 1943 р. німці арештували за доносом українських націоналістів 50 представників польської інтелігенції і луцького єпископа А. Шельонжека [619, с. 117]. Намагаючись послабити вплив поляків, у жовтні 1943 р. відділи СС і СД, що прибули зі Сходу до Луцька, наказали вивезти до Німеччини усіх польських втікачів, що знаходилися в кафедральних будинках. Усе їхнє майно було конфісковане [375, с. 191].

У результаті перебігу польсько-українського конфлікту продовжувало страждати цивільне населення. Польські автори пишуть, що в листопаді 1943 р. у передмісті Луцька, Гнідаві, українські націоналісти вбили 16 поляків, на вул. Рівненській – ще 7 осіб [615, с. 36; 619, с. 147]. Як стверджує М. Федорчук, 24 грудня 1943 р. українські партизани напали на передмістя Луцька і спалили близько 10 польських хат

разом із людьми. Дорогою назад у Теремному (нині частина Луцька) їм трапилася ще одна польська хата, яку спалили разом із 8 особами [122, с. 210–211]. Польський дослідник А. Перетяткович стверджує, що цього дня у передмісті Луцька, Вільці, упівці вбили 20 поляків [615, с. 36]. За даними Г. Мотики, повстанці 24 грудня здійснили напади на Красне, Вільку, Гнідаву, Барбаровщину і вул. Рівненську, в результаті чого загинуло понад 100 поляків [614, с. 354].

Ці дані заперечують свідчення очевидців, які зібрав І. Пушук. Вони говорять, що напередодні католицького Різдва на Вільку взагалі не було вчинено жодного нападу, а на Гнідаві вбили одну полячку [497, с. 404–405]. Якщо вірити спогадам, 24 грудня 1943 р. на околицях Луцька загинуло 6 осіб, серед них українка і чешка [497, с. 433]. Відтак можна припустити, що ця акція за своїм характером не планувалась як протипольська. Більше того, це могла бути невдала антинімецька диверсія з боку радянських партизанів, оскільки фронт наближався до Луцька.

У якості відплатної акції 28 грудня 1943 р. заарештовано багато українців. Поляки напали на Теремне, Олику і Сапогів. Якщо вірити спогадам, у Сапогові загинула одна родина, в Теремному – 8 осіб [122, с. 211]. Згідно з польськими даними, 7 лютого 1944 р. на Красному українська поліція арештувала і вбила 4 поляків, які їхали з Антонівки до Луцька [615, с. 36; 619, с. 153]. Однак це твердження виглядає дуже сумнівно, оскільки 2 лютого 1944 р. Червона армія вже вступила до Луцька [307, с. 488], а відтак українські поліцейські вже не могли вільно пересуватись містом зі зброєю в руках. Ймовірно, вказана подія сталася у ранішому часі.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що польсько-українське протистояння у Луцьку не набуло рис постійно діючого радикального конфлікту. Це пояснюється присутністю поліції та військових формувань, під постійним контролем

яких перебувало місто. У той час у Луцьку була відчутна конфронтація між польським і українським чиновництвом, поліцією та допоміжними військовими формуваннями. Натомість на околицях міста як поляки, так і українці вдавалися до каральних акцій щодо місцевих жителів. У зв'язку із відсутністю переконливих джерел, недоцільно робити висновки про кількість жертв і про те, хто першим розпочав терор. Наразі варто висвітлити реальні причини польсько-українського конфлікту, щоб у майбутньому унеможливити повторення схожих подій не лише між обома націями, але й іншими народами. Лише правильні висновки, побудовані на об'єктивних дослідженнях, сприятимуть подальшій співпраці та розбудові обох держав.

Третьою течією руху Опору в Луцьку було радянське підпілля. Тривалий час вважалося, що воно було єдиним у місті. Проте з розпадом СРСР виявилось, що про радянське підпілля не збереглося достовірних джерел, або ж вони так і не були введені до наукового обігу через гриф секретності. У зв'язку з цим виникло багато версій і так званих альтернативних історій, які також не підтверджувалися належною джерельною базою. Ідеологічні міфи залишили після себе лише так звану «біля пляму» в історії.

Згідно з офіційною версією, яка була затверджена компартією, радянське підпілля Луцька з'явилося фактично відразу після окупації міста. Його організаторами стали В. Измайлов і П. Савельєва (див. додаток № 15–16). На початку підпільники, влаштувавшись в Українській допомоговий комітет, брали участь у звільненні військовополонених, виробляли їм документи, влаштовували на роботу, шукали житло. Бажаючих направляли у партизанські загони [397, с. 128]. Наразі важко сказати, яким чином була організована вказана група. З метою подальшої роботи підпільники могли залишитися в місті після відступу Червоної армії. Право на

існування має також версія, що група була створена з власної ініціативи окремих осіб.

Улітку 1943 р. підпільники налагодили зв'язок із партизанським загonom спеціального призначення М. Прокопюка «Мисливці». Після того, як 7 липня 1943 р. оунівці вбили В. Измайлова в районі Ківерців, підпільну групу очолила П. Савельєва. Отримавши інформацію, що на залізничній станції Луцька знаходяться німецькі секретні хімічні снаряди, підпільникам вдалося викрасти один з них. Його доставили у партизанський загін Д. Медведєва, а звідти через лінію фронту – в Москву [387, с. 145–146]. У грудні 1943 р. група П. Савельєвої була викрита, її членів арештувало гестапо. Вважалося, що П. Савельєва була живцем спалена на вогнищі. Від рук гестапо загинули також інші члени групи: М. Дунаєва, П. Калінкін, Ф. Головань, Г. Таран, П. Ботвінкін (Болдирєв) і М. Колощенко [397, с. 129].

У період незалежності були опубліковані свідчення розвідниці ОУН Н. Петрук (Омельчук) – «Грізної», які абсолютно заперечували офіційну радянську версію про луцьке підпілля. З її слів, у травні 1943 р. секретні снаряди опинилися в руках ОУН. Після цього їх обміняли в радянських партизан на 3 підводи з кулеметами. Більше того, Н. Петрук стверджувала, що П. Савельєва виїхала за кордон із німецьким офіцером, і що вона навіть спілкувалась у США з її сином [121, с. 7]. Ці свідчення викликали гостру дискусію, але так і не були ні доведені, ні спростовані.

Частково проливають світло на цю проблему матеріали післявоєнних слідчих справ, фігурантами яких були учасники луцького підпілля. Вони підтверджують той факт, що в жовтні 1941 р. окремі представники групи брали участь у переписі полонених українців, яких мали звільняти з луцького табору [9, арк. 57 зв.]. За рекомендацією працівника друкарні О. Ткаченка [101, арк. 101] на цю роботу влаштувались

П. Савельєва, З. Бібікова і О. Білоконенко [101, арк. 115].

Завдяки підпільникам німці звільняли і кадрових офіцерів Червоної армії російської національності, які успішно видавали себе за українців [91, арк. 15–16]. У числі таких був О. Абалмасов – начальник паспортного відділення міліції Луцька у 1939–1941 рр. [9, арк. 14–15 зв.], льотчик М. Пономарьов, П. Ботвінкін, М. Колощенко і десятки інших. Полонених намагалися забезпечити житлом, роботою, допомагали з документами. Часто вони жили під чужими іменами [387, с. 144–145].

Про організацію і діяльність луцького підпілля в 1941–1942 рр. відомо дуже мало. У 1942 р. Н. Косяченко начебто установила зв'язок із командиром партизанського загону Д. Медведєвим [9, арк. 89 зв.]. Останній у свою чергу направив до Луцька М. Струтинського для організації підпільної роботи. У 1943 р. він встановив зв'язок із В. Баранчуком, В. Ізмайловим, О. Чеховським, Н. Косяченко, М. Василенко, Б. Зюковим та іншими [101, арк. 134].

Влітку 1943 р. ще одна група луцьких підпільників встановила зв'язок із партизанським загonom спецпризначення М. Прокопюка [9, арк. 164]. Підпільники, а особливо колишні міліціонери, почали вступати до його лав [10, арк. 69]. У ролі розвідника загону М. Прокопюка в Луцьку виступав О. Абалмасов [9, арк. 164]. Окрім збору інформації, на нього покладались завдання диверсійного характеру, зокрема підірвати гебітскомісаріат [9, арк. 91 зв.]. Проте йому так і не вдалося це зробити.

У 1942 р. через П. Савельєву Абалмасов познайомився із працівником гебітскомісаріату В. Унрау, який почав співпрацювати із радянським підпіллям. Квартиру останнього використовували як явочну. Окрім того, В. Унрау забезпечував партизан німецькими документами і секретними даними. Визмку постачав одяг, продукти харчування, тютюн. Ймовірно

через це Д. Медведєв не задовольнив прохання В. Унрау про перехід до партизанського загону, а наказав залишатись на своєму місці. На зв'язок з ним виходили М. Колощенко, П. Болдирєв і сам О. Абалмасов [101, арк. 55–56].

Варто відзначити, що підпільники доволі негативно характеризували особисті якості О. Абалмасова, які, на думку багатьох, призвели до викриття луцького підпілля органами СД. Так, 24 грудня 1943 р. німці арештували В. Унрау (статист-перекладач гебітскомісаріату), О. Ткаченка (працював у редакції «Німецької української газети»), М. Харламова (автомеханік «Українфільму»), П. Калінкіна (працював у конторі закупу і збуту), П. Савельєву (бухгалтер банку), М. Дунаєву, П. Болдирєва, М. Кудрявцеву, М. Колінченка та інших [101, арк. 13], загалом близько 32 осіб [9, арк. 140 зв.]. У результаті було страчено близько 25 підпільників, серед них П. Савельєву і М. Дунаєву. Після розстрілу їхні тіла були облиті бензином і спалені [9, арк. 65 зв.]. За свідченнями очевидців, 12–13 січня 1944 р. у луцькій тюрмі розстріляли 315 чоловік, від тіл позбавились у такий самий спосіб [595, арк. 1].

У своїх спогадах учасники луцького підпілля жодним словом не згадували про те, що П. Савельєву спалили живцем і що перед стратою вона залишила напис на стіні тюремної камери: «Наближається чорна, страшна хвилина! Все тіло понівечене – ні рук, ні ніг... Але вмираю мовчки. Страшно вмирати у 25 років. Як хотілося жити! В ім'я життя майбутніх після нас людей, в ім'я тебе, Батьківщино, відходимо ми... Розквітай, будь прекрасна, рідна, і прощай. Твоя Паша» [112, с. 352]. Цитуючи ці слова у своїх наукових роботах [327, с. 73; 397, с. 129], радянські історики посилались на публіцистичну статтю О. Лукіна і М. Мара, опубліковану у періодичному виданні «Літературна газета» за 2 червня 1960 р. Розповідаючи про луцьке радянське підпілля і описуючи страту П. Савельєвої, автори не посилались ні на спогади, ні на будь-

які інші джерела [381, с. 2].

Означену ситуацію характеризують слова дослідниці О. Стяжкіної, що в радянській історії окупації, а особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: знущання над матерями, розстріли малих дітей, насильство над молодими жінками. Однак ці кричущі факти часто подавалися не як специфічно жіночі, а специфічно радянські, оскільки найбільш жорстоко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці [543, с. 43].

Згідно з довідкою МДБ СРСР, П. Савельєва, М. Дунаєва, В. Унрау, Ф. Головань, О. Ткаченко не були виявлені серед списків членів партизанського загону спецпризначення М. Прокопюка «Мисливці» [10, арк. 194 зв.]. Очевидці називають керівником луцького підпілля О. Абалмасова, а П. Савельєву і М. Дунаєву лише зв'язковими [10, арк. 172 зв.]. У результаті слідства було висунуто версію, що ймовірним зрадником луцької групи став В. Сорокін, який працював у 629-му транспортному полку вермахту. Після вербування німецькими спецслужбами 30 грудня 1943 р. його зарахували стрільцем партизанського загону М. Прокопюка. Однак 8 січня 1944 р. він був розстріляний за антирадянську роботу і підрив дисципліни. Вказана довідка МДБ коротко повідомляє і про долю деяких інших учасників підпілля. Скажімо, згадуваний П. Ботвінкін після арешту у грудні 1943 р. був повішений німцями. Згідно з цією версією, його видав М. Колощенко. У такий самий спосіб був страчений і сам М. Колощенко. Зв'язковий загону М. Прокопюка О. Абалмасов загинув у бою з німцями 1 липня 1944 р. на території Львівської області [10, арк. 194–194 зв.]. За співпрацю з партизанами у луцькій тюрмі був розстріляний і П. Седих [10, арк. 90].

Окрім агентури М. Прокопюка, в Луцьку діяли розвідники інших партизанських загонів. Як уже згадувалось, у 1942 р.

зв'язок із містом налагодила група Д. Медведєва. У складі цього загону діяв відомий розвідник М. Кузнецов. Є відомості, що він побував у Луцьку під час наради вищого німецького керівництва, яка відбувалася у приміщенні колишнього кінотеатру «Батьківщина» [4, с. 45]. Очевидно, це був далеко не єдиний випадок агентурної роботи М. Кузнецова в місті.

В особі М. Пищева (див. додаток № 17) у Луцьку мала свого розвідника партизанська бригада особливого призначення капітана Аніщенка, яка входила до складу з'єднання А. Бринського. Підпільник М. Пищев постачав партизан папером, фарбою та іншими матеріалами [88]. У грудні 1943 р. він склав карту Луцька з нанесенням місць розташування військових сил та оборонних рубежів. Її передали до штабу А. Бринського, і вона відіграла значну роль під час планування наступу Червоної армії на Луцьк [258, арк. 20].

Через концентрацію органів окупаційної влади до міста направлялося багато розвідників з різних течій руху Опору. Луцьк виступав у ролі зв'язкового центру з конспіративними квартирами. Для прикладу, керівник радянського підпілля в Торчині П. Каспрук співпрацював із луцькими підпільниками, зокрема Г. Веремчуком. Під час однієї з поїздок до Луцька поблизу явочної квартири на вул. Львівській був затриманий член групи П. Каспрука С. Гнатюк. У липні 1943 р. його стратили біля стін луцької тюрми [120, с. 180–181].

У процесі дослідження не вдалося виявити будь-яких достовірних джерел, які свідчили б про керівну роль В. Ізмайлова в радянському підпіллі Луцька. Джерелом також не можна вважати довідку «Луцьке антифашистське підпілля», затверджену 10 березня 1980 р. Волинським обкомом КПУ [387, с. 143–146]. Відтак, з огляду на наявну джерельну базу, до офіційної версії історії радянського підпілля в Луцьку варто поставитись критично. У процесі дослідження вдалось

встановити, що підпільні групи в місті часто діяли незалежно одна від одної. Представники радянського руху Опору виконували окремі завдання, мали різне безпосереднє підпорядкування і канали зв'язку.

Доцільно зауважити, що диверсії, які вчиняли представники руху Опору, могли ставати приводом для репресій місцевого населення. Покарання за дії підпілля могло бути різним. Скажімо, у квітні 1942 р. між Луцьком і Ківерцями було пошкоджено телефонний кабель. За це гебітскомісар наказав оштрафувати кожного жителя Луцька на 100 руб. [12, арк. 412–412 зв.]. Очевидно, в цьому випадку грошова контрибуція була набагато вигіднішою окупаційній владі, аніж публічні страти.

Ймовірно, в місті, окрім української, польської і радянської течії руху Опору, могли діяти інші незалежні підпільні організації. У перспективі варто звернути увагу на взаємовідносини між згаданими групами, ставлення місцевого населення до підпільників, а також з'ясувати, чи зазнавали репресій лучани через діяльність останніх. Поза увагою не варто лишати біографії учасників руху Опору як до вступу у підпілля, так і після припинення його функціонування. Об'єктивне висвітлення вказаних питань сприятиме уникненню конфронтації в середовищі українського суспільства.

2.5. Голокост – непоправна трагедія міста

У багатьох студіях з історії Голокосту територіальні межі досліджень охоплюють великі адміністративні утворення, які існували у роки німецької окупації. Праці такого характеру не завжди дозволяють прослідкувати поетапний розвиток подій, дослідникам проблематично охопити всі аспекти заявленої теми. У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на локальний підхід у висвітленні Голокосту. Він дає змогу більш наочно показати ті чи інші явища. Завдяки цьому методу ми зможемо підтвердити або піддати критиці усталені поняття і тези.

Реалізація нацистської расової політики щодо євреїв розпочалась фактично із перших днів окупації міста. Евакуювати вдалось лише 1,5 % від загальної чисельності представників громади [549, с. 76]. Згідно з повідомленням начальника Поліції безпеки і СД від 16 липня 1941 р. зондеркоманда 4а 27 червня 1941 р. прибула до Луцька і застала більшу частину міста у вогні. Комендант гарнізону стверджував, що у підпалі винні тільки євреї. У зв'язку з цим було арештовано 300 євреїв і 20 мародерів, усі вони були розстріляні 30 червня [552, с. 376]. За свідченням лейтенанта А. Янсена, три сотні арештованих євреїв належали до числа політично неблагонадійних. Їхні адреси були надані місцевими українцями [617, с. 76].

2 липня 1941 р. було видане оголошення про явку чоловіків єврейської національності віком від 16 до 60 років на територію замку Любарта з лопатами для чищення дренажних систем. Після того, як вони викопали рів, їх почали розстрілювати групами по 10–30 чоловік. Упродовж чотирьох годин було вбито 1160 осіб [618, с. 1412]. Розстріл здійснювала зондеркоманда 4а, яку очолював штандартенфюрер СС П. Блобель [353, с. 29; 364, с. 98], представники поліції порядку і добровольці вермахту. Після цієї акції було повідомлено, що

розстріл – це відплата за знищення в'язнів луцької тюрми і вбитих напередодні 10 німецьких солдатів [618, с. 1412]. Дослідник О. Круглов говорить, що цей розстріл відбувся 3 липня 1941 р. [354, с. 10]. Учасник вказаних подій майор вермахту у листі додому писав, що євреї помирали, «не видавши жодного звуку». З моральної точки зору він жалів цих людей, однак страта мала слугувати попередженням за спротив і мародерство [289, с. 152]. Згідно з радянськими документами, на другий день окупації – 26 червня – було видано наказ про явку євреїв чоловіків з лопатами на територію замку. На цей заклик прийшло більше тисячі чоловік, того ж дня всі вони були розстріляні поблизу східного боку тюрми [391, с. 58]. Очевидно, що всі згадані джерела говорять про одну і ту ж подію.

Про ще масштабнішу акцію знищення євреїв у перші дні окупації розповідає С. Спектор. Зранку 1 липня було оголошено про явку на роботу 4 тис. чоловіків. Із цієї групи відібрали близько 1 тис. майстрів, яких відпустили додому. Інші 3 тис. були розстріляні 3 липня [617, с. 76]. Можна припустити, що вказані джерела розповідають про дві події: розправу, проведену зондеркомандою 4а 26–30 червня над трьома сотнями євреїв, і розстріл 2–3 липня, у результаті якого загинуло від 1 до 3 тис. чоловіків.

Від початку нацистська влада вжила ряд заходів, щоб відокремити євреїв Луцька, які абсолютно домінували в місті, від людей інших національностей. Розпочалась політика відвертої дискримінації. Так, 2 липня 1941 р. комендант Луцька підполковник Гойк наказав «всім особам, що належать до єврейської раси при вступі на вулицю або інші публічні місця носити на правому рамені білу опаску з синьою зіркою Давида» [270, арк. 3 зв.]. У розпорядженні від 5 серпня цей наказ мав деякі уточнення. Опаска мала бути чистою, виразно написаною, щоб її можна було розпізнати. Скручена або

забруднена пов'язка розглядалася як неприпустима. Носити відзнаку були зобов'язані євреї чоловіки та жінки, які досягли 16-річного віку. Це повідомлення інформувало також, що всі єврейські заклади і крамниці на видному місці мусять мати вивіску з написом «жидівський склеп» або «жидівський заклад» поряд із синьою зіркою Давида [267, арк. 1–2]. У пізнішому наказі йшла мова про те, що єврейські підприємства зобов'язувались працювати і в суботу. У неділю і в церковні свята всі торгівельні і промислові підприємства мали бути зачиненими [268, арк. 30].

Генеральний комісар Шане 6 вересня 1941 р. вкотре змінив систему відзнак, які мали носити євреї. Згідно з його розпорядженням знак Давида на рукаві замінявся жовтим кругом діаметром 8 см. Його потрібно було прикріпити на лівій частині грудей і на середині спини. Знак мав бути виготовлений із тканини або цупкого паперу. Недотримання цього розпорядження каралося штрафом 1 тис. руб. [512, с. 4], але якщо особа вдруге затримувалася без пов'язки чи знака, їй загрожувала смертна кара [608, арк. 12].

Єврейську громаду міста зобов'язали створити власний керівний орган – юденрат (єврейську раду), яка виступала певним посередником між окупаційною владою і представниками громади та одночасно відповідала за виконання всіх німецьких розпоряджень. На вимогу польової комендатури Луцька вона постала 12 липня 1941 р. [180, арк. 194]. На початку до її складу увійшло 15 осіб. Серед них: старший ради – аптекар Л. Даль, лікарі Ф. Пемов, В. Розенкранц, референт палати ремісників І. Вагнер, агент товариства страхування М. Елькін, млинарський фахівець І. Пінчук, адвокат Я. Геніг, бухгалтер А. Гофман, комісіонер Л. Равіч, власники млинів І. Корчемний, Г. Гольдштейн, М. Гехт, пекар М. Бляк і м'ясник А. Зігельбойм.

Через різні обставини склад ради змінювався. Так, за

розпорядженням комендатури від 24 липня 1941 р. Л. Даль був звільнений з посади. Старшим ради 14 серпня комендатура призначила І. Корчемного. Тим же рішенням із складу юденрату за власним проханням виключили Ф. Пемова, а його місце зайняв К. Фрішберг, якого обрали заступником старшого ради [178, арк. 8]. У певний період до складу юденрату входила жінка – Охманова. Пізніше її стратили як заручницю. Очевидці стверджують, що члени ради зазнавали побоїв від представників гестапо. Власне через це Л. Даль подав у відставку. Юденрат залишив також В. Розенкранц, згодом він став директором єврейської лікарні на території гетто [608, арк. 12–15].

Склад юденрату формувався із відомих і авторитетних представників єврейської громади Луцька міжвоєнного періоду. Скажімо, Л. Даль був депутатом польського сенату [274, с. 32–33], К. Фрішберг представляв «Єврейський господарський блок» у міській раді Луцька [256, арк. 163] і входив до складу правління єврейської релігійної гміни в місті [239, арк. 4]. У списках багатьох виборчих комісій фігурує також і А. Гофман [256, арк. 175].

Реалізація нацистської расової політики проходила у рамках тотальних заборон і обмежень. Так, 7 липня 1941 р. підполковник Гойк наказав євреям здати до комендатури банкноти, цінні папери і благородні метали [270, арк. 5 зв.]. 11 серпня 1941 р. польова комендатура в Луцьку заборонила проводити будь-які релігійні обряди. Предмети культу, виготовлені із благородних металів (золота, срібла, платини), потрібно було здати до місцевої комендатури. Вказане розпорядження поширювалось не лише на місто, але й на увесь гебітскомісаріат [224, арк. 65]. Вже 27 серпня 1941 р. голова єврейської ради інформував, що благородні метали доставлені до луцької комендатури [178, арк. 7].

Політика обмежень стосувалася усіх сфер життя, навіть

особистого. Було заборонено не лише шлюби між євреями і не євреями [245, арк. 43 зв.], але навіть і напів-євреями. На шлюб із особою, яка мала одну четверту єврейського походження, вимагався дозвіл окружного комісара. Він надавався лише тоді, коли вказана особа не належала до іудейської віри [586, арк. 36]. Євреям заборонили відправляти поштою посилки один одному [428, с. 1], їхні будинки відключали від електроенергії. Наприклад, у жовтні 1941 р. від мережі від'єднали 250 єврейських будинків [315, с. 4]. До цього всього на сторінках місцевої преси була розгорнута масштабна антиєврейська кампанія. У луцьких газетах «Український голос» і «Клич» публікували пропагандистські статті, в яких ішлося про негативний вплив євреїв не лише на регіон, а й на цілий світ [409, с. 77].

У перші дні війни Луцьк зазнав великих руйнувань від німецької авіації. До процесу відновлення інфраструктури міста німецька влада і українська допоміжна адміністрація активно залучали єврейське населення. У своєму щоденнику за 10 липня 1941 р. священик с. Романів М. Федорчук зробив наступний запис: «Був у Луцьку. Євреїв не видно, всі мусять ходити на працю по ремонту вулиць міста» [122, с. 97].

Координувала роботу євреїв німецька Біржа праці в Луцьку. Її начальник Неуманн 20 жовтня 1941 р. видав розпорядження, згідно з яким його установа мала регулювати використання єврейських робітників через єврейську раду [264, арк. 4]. У цьому плані остання змушена була інтенсивно співпрацювати із міською управою, котра постійно вимагала як різноробочих, так і спеціалістів. Зокрема, 22 серпня 1941 р. технічний відділ управи звернувся до юденрату з вимогою направити відповідних фахівців для написання номерів на кріслах та виготовлення інших написів у міському кінотеатрі на вул. Траугутта [199, арк. 150].

Попит на робочу силу інколи перевищував людські

ресурси єврейської громади. Так, 11 серпня 1941 р. старший єврейської ради повідомляв управу, що вони не можуть надіслати брукарів, оскільки останні зайняті на ремонтах доріг Луцьк – Забороль і Луцьк – Рівне. Інших 60 звичайних робітників рада надасть, але без лопат і ломів, бо робітники їх не мають [180, арк. 85]. Така ж ситуація повторилась, коли посадник М. Єрмолаєв 9 вересня 1941 р. звернувся до єврейської ради із вимогою надати впродовж трьох днів наступну кількість робітників для ремонту мостів на вул. Костюшка, 35 і 37: 100 теслярів, 100 різноробочих, 6 ковалів, 5 слюсарів і 5 шоферів [180, арк. 204]. На цей запит рада відповіла, що має зареєстрованих лише 14 теслярів, які вже працюють у різних організаціях [180, арк. 204]. В іншому випадку замість 167 потрібних робітників на 19–20 вересня 1941 р., юденрат надіслав лише 43 особи [199, арк. 1–3]. Не варто також ігнорувати і той факт, що рада намагалася допомогти членам громади уникнути трудової повинності.

Відчуваючи навісну загрозу, дехто з євреїв приймав хрещення. Цьому сприяв сам архієпископ Полікарп. Джерела повідомляють, що за його резолюцією євреї приймали хрещення у св. Покровській церкві, настоятелем якої був протоієрей І. Давидович [230, арк. 52] і Чесно-Хресній церкві Луцька, де служив священник І. Карась [230, арк. 43]. Вихрестившись, євреї могли опинитись у незрозумілій і суперечливій ситуації. Наприклад, у жовтні 1941 р. до посадника звернулася Людмила Дубчак. Вона повідомляла, що її родині у вересні були видані посвідки як українцям. Проте 2 жовтня міська поліція повідомила, що вони мусять носити спеціальні єврейські відзнаки на грудях і спині. Дубчак прийняла хрещення і тепер її не приймають ані до єврейської громади, ані до християнської. Жінка просила посадника, аби той звернувся до гебітскомісара, щоб її сім'ї дозволили зняти єврейські відзнаки [230, арк. 1–1 зв.].

Політика відділення євреїв від людей інших національностей ставала дедалі жорсткішою, що можна побачити і на прикладі видачі продуктових карток. У серпні 1941 р. євреї отримувати їх 6–8-го числа, українці і росіяни 1–2-го, поляки 4–5-го, представники інших національностей 9-го. Видача проходила у будинку міської управи на вул. Пілсудського, 11 [268, арк. 36]. Як бачимо, євреям виділяли найбільше днів, що опосередковано свідчить про їхнє чисельне домінування в місті, а питання, пов'язані із продуктовим забезпеченням, належали до компетенції управи. Однак у розпорядженні про видачу продуктових карток на листопад уже йшла мова про те, що євреї мусять звертатися не до міської управи, а до єврейської ради [268, арк. 22].

Система наказів і розпоряджень нацистської влади не тільки у всьому обмежила громаду міста, але створила ефект відчутної ізоляції. У цій ситуації єврейська рада опинилася сам на сам із низкою невідкладних питань. Певні проблеми вдавалось розв'язувати завдяки міській управі, звичайно ж, виходячи із можливостей останньої. Наприклад, начальник відділу охорони здоров'я Луцька Ф. Білобран у липні 1941 р. підтвердив, що довідки про бідність, видані юденратом, прирівнюються до таких же довідок міської управи на безкоштовне лікування [147, арк. 12]. Окрім того, 27 серпня 1941 р. єврейська рада звернулася до міської управи, щоб та покрила дефіцит бюджету, оскільки внаслідок воєнних дій євреї втратили багато свого майна. На вересень 1941 р. доходи юденрату мали скласти 29 тис. крб., а витрати – 51 500 крб. Щоб покрити такий дефіцит, єврейська рада пропонувала урухомити наступні підприємства: 2 пекарні на вул. Костюшка, 65 і Кармелітській, 5 (власники відповідно П. Гольдберг і М. Дика), круп'яню і олійню на вул. Новій, 11 (власник М. Гарберг), виробництво содової води на вул. Королеви Ядвіги, 14 (власник Х. Скірч), виробництво свічок і мила на

вул. Чацького, 6 (власник М. Гройсбург), три м'ясні склепи і десять магазинів продажу овочів та хліба.

До цього ж документу додавався фінансовий звіт надходжень і видатків. Головним джерелом доходів ради були добровільні податки, які складали 18 тис. крб. Окрім того 400 учнів сплачували місячно за своє навчання по 15 крб. Видатки були представлені наступними значеннями: зарплати 5 членам юденрату по 400 крб., 16 вчителям по 300 крб., директору – 500 крб., для соціальної опіки над 4 тис. осіб – 25 950 крб. [180, арк. 194–196].

У відповідь на звернення ради від 27 серпня 1941 р. міська управа передала юденрату на баланс 2 пекарні, одну фабрику содової (але не Скірча) і магазини. У цих установах мали працювати лише євреї і забезпечувати вони мали також тільки євреїв [180, арк. 154]. Унаслідок передачі пекарень № 4 і 8 юденрату та повного забезпечення єврейського населення борошном із 20 жовтня припинявся додатковий продаж 0,5 кг хліба єврейським робітникам, які пропрацювали тиждень [179, арк. 23 зв.].

Кінцевою метою політики відокремлення мало стати переселення євреїв до району гетто, яке розташувалось у Старому місті. Цей процес мав свою послідовність і особливості. Після конфіскації матеріальних цінностей, 3 вересня 1941 р. було видано постанову про передачу євреями худоби німецькій владі. Тому, аби не втратити бодай і це, дехто намагався продати корову комусь із місцевих жителів [146, арк. 134–140]. Власне, вересень перетворився на процес виселення не-євреїв із території майбутнього гетто. Джерела повідомляють про переселення 95 таких родин, однак цей перелік, мабуть, далеко не повний [142, арк. 10]. Натомість євреїв змушували переселятись до гетто.

Незважаючи на охорону, залишені будинки піддавались мародерству. Так, 10 вересня 1941 р. заступник посаdnика

Олійник доповідав, що в центрі міста припинились грабежі. Однак після переселення євреїв з околиці плацу Гітлера розпочалися заново. Покинуті будинки грабували поляки. Хоча, зі слів Олійника, до цього могла бути причетна і міліція [181, арк. 37]. Можливо, заступник голови міста прагнув спеціально перекласти провину на поляків, а з іншого боку, серед останніх могло справді бути більше грабіжників. Такий висновок підтверджується і статистичними даними. Станом на жовтень 1941 р. у Луцьку проживало 17 052 євреї (див. додаток № 18), 11 128 поляків, 6313 українців, 1823 росіяни і 828 представників інших національностей [147, арк. 69].

19 жовтня 1941 р. було створено тимчасовий табір на Красному, де проходив відбір єврейських фахівців за певними спеціальностями. У результаті було зібрано близько 500 чоловік, яких перевели до трудового табору на території єврейської гімназії (нині Луцький педагогічний коледж). Всі вони утримувалися у жалюгідних умовах [28, с. 12; 618, с. 1412]. Той, хто не потрапив до цього табору, опинявся в гетто.

Як свідчить Д. Шварцман, восени 1941 р. у місті пройшла «жіноча акція». Жінкам із дітьми, чоловіків яких відправили на роботи, наказали зареєструватись. Влада пообіцяла, що їх відвезуть до місць праці голів сімейств, і в такий спосіб сім'ї знову об'єднуються. На реєстрацію з'явилося лише кілька єврейських жінок. Для гарантії виконання цього розпорядження було взято 60 заручників. Зі слів Шварцмана, українці ходили по будинках і виганяли єврейок. Вочевидь, серед цих українців були родичі і друзі взятих заручників. Можна припустити, що заручниками були лише українці. У такий спосіб окупаційна влада намагалася поширити неприязнь до євреїв. У результаті було зібрано 1400 єврейських жінок з дітьми; всі вони загинули [607, арк. 6]. Очевидно, територія майбутнього гетто не була розрахована на значну кількість людей, тому німецька влада вдалась до «жіночої

акції».

Днем остаточного оформлення луцького гетто радянська комісія із обліку збитків, нанесених німецькою окупацією, визначила 11 грудня 1941 р. [257, арк. 6]. Як уже згадувалось, гетто було розташоване у Старому місті і оточувалось річками Стир та Глушець [411, с. 18]. Проект розроблявся службовцями міської управи під повним контролем з боку німецької влади [12, арк. 461].

За дослідженнями В. Пясецького, межа гетто проходила східною стороною вул. Кредиторської – Данила Братковського, Домініканською та в північному кінці Караїмською [500, с. 205]. Очевидці уточнюють, що від вул. Братської до гетто було лише 200–300 м [14, арк. 60], а права сторона вул. Троїцької була суміжною [11, арк. 109 зв.]. Ця територія була огорожена колючим дротом [411, с. 19]; фінансувати її будівництво зобов'язали єврейську раду [156, арк. 120]. Для підтримки порядку і виконання директив окупаційної влади у гетто було створено єврейську поліцію [410, с. 90]. Зовні його охороняла українська і німецька поліція [618, с. 1413]. У гетто можна було потрапити за перепусткою, або домовившись із охороною [15, арк. 56].

За свідченням Т. Куниці, у гетто дозволяли брати лише те, що можна нести в руках. Залишені будинки одразу опечатували. Виселення відбувалося під контролем німецької та української поліції. Тих, хто спотикався на дорозі, одразу розстрілювали. Дуже тяжко було взимку. Не вистачало житла, дров, мила. Серед мешканців гетто поширився плямистий тиф [608, арк. 15]. Особливо нестерпним був постійний голод. Зі слів Ш. Герштейна, денна норма видачі хліба для євреїв, які працювали поза межами гетто, становила 150 г, а для дітей і тих, хто не працював, – 70 г [609, арк. 5]. Щоб уникнути голодної смерті, євреї обмінювали власні речі на продукти харчування. Відомо, що такий бартер можна було здійснити

на вул. Омелянівській у торговця Мікульського [231, арк. 48]. Однак, таку можливість мав далеко не кожний.

Життя у примусових таборах праці і гетто також мало свою регламентацію. Керівництво німецьких майстерень ще 2 грудня 1941 р. видало розпорядження про графік пересування єврейських робітників. Усі вони мали залишати табір о 7 год. ранку, а повертатись назад о 16 год. 30 хв. Робітники, які працювали вночі, мали рано приходити до табору і залишатись там упродовж дня. Жоден з робітників не мав права спати поза табором, окрім випадків видачі німецькими майстернями спеціальних посвідок [178, арк. 53].

13 грудня 1941 р. гебітскомісар Лінднер заборонив виходити за межі гетто. Винятки були лише для тих євреїв, які мали посвідки. У такому випадку їм дозволялось проходити бічними вулицями від 6.30 до 8.30, далі від 12.00 до 14.00 і від 17.00 до 18 год. 30 хв. Проходити головними вулицями (Ковельською, Головною, Північною, Київською) дозволялось тільки до найближчої бічної вулиці. Супроводжуваним єврейським робітничим колонам дозволялось проходити вулицями в указаний вище спосіб протягом цілого дня поза годинами забороненими. При цьому колоні заборонялось зупинятися. У випадку порушення даного розпорядження передбачалась смертна кара [266, арк. 8].

Власне самі межі гетто німецька влада, очевидно, до кінця не погодила з місцевою громадою, внаслідок чого виникали конфліктні ситуації. Так, 14 січня 1942 р. настоятель і парафіяни св. Покровської церкви Луцька звертались до окружного комісара із проханням виділити із території гетто садибу згаданого храму і два церковних будинки. У зверненні повідомлялося, що вказані об'єкти відділяються від табору мурованою стіною і мають доступ із міста через вул. Шевченка, Ринок, Хлібну і Караїмську [141, арк. 55].

Трагедія дорослих євреїв доповнювалася спогляданням

за приреченою долею своїх дітей. Про це у своїх спогадах говорить Ш. Шкіль: «Не з усіма дітьми я зустрічався в гетто. Ми були розпорошені, розділені один від одного. Один, втративши батька і матір, залишився сиротою. Другий після смерті батька став годувальником в сім'ї. Третій був розстріляний за спробу переступити межу гетто. І так кожен був зі своєю долею. А було нам в той час 12–13 років» [411, с. 20]. Тому, щоб врятувати своє життя, євреї прагнули у якийсь спосіб здобути арійські документи, що було під силу далеко не кожному. Та й взагалі придбати щось у гетто було просто неможливо через високі ціни. Хто наважувався тікати, мав змінити свій зовнішній вигляд, аби бути подібним до інших. Скажімо, жінки змінювали колір свого волосся [618, с. 1413]. Для прикладу варто розповісти, як врятувалась Х. Павловська. Вона стверджувала, що у нічний час залишила гетто навесні 1942 р. Дісталась до с. Степань Сарненського р-ну Рівненської обл., де проживала раніше. Там Павловська зробила метрику, яка засвідчувала, що вона караїмської національності. Після повернення назад до гетто її звільнили [14, арк. 184]. Як бачимо, луцькі караїми у порівнянні з євреями уникнули репресій, більше того, деякі з них очолювали окремі відділи гетбітскомісаріату [11, арк. 102–103].

За даними місячного звіту міської управи, у січні 1942 р. для потреб юденрату було передано III міську лікарню [142, арк. 9] разом із усіма відділами, пологово-гінекологічним та інфекційним [141, арк. 27]. Вона мала обслуговувати виключно євреїв. З цією метою було розпочато роботу по переобладнанню божниці на Шпитальній площі у відділ внутрішніх хвороб. До гетто у аптеку № 1 була перенесена III міська аптека, розпочато організацію санпропуску до лазні, що знаходився при Шпитальній площі. Для гетто створили санітарну службу, яка складалася з 3 лікарів і дезінфекційного загону [142, арк. 9], передано рентгенапарат [142, арк. 46]. У

зв'язку з цим посадник Тиравський 16 березня 1942 р. звертався до юденрату із наказом, щоб III міська лікарня після передачі офіційно стала називатися «лікарня жидівська». Тому необхідно було змінити всі вивіски, печатки, написи і т. п. [141, арк. 217]. Медичний заклад складався із 10 палат для хворих, де було 141 ліжко. Зокрема, у відділі внутрішніх хвороб – 66, пологово-гінекологічному – 5 і інфекційному – 40 місць. Пропускна здатність створених двох дезінфекційних камер становила 25 чоловік на годину. Лікарня мала одну душову установку із 9 системами. Усього в лікарні нараховувалось 14 лікарів, 2 акушерки і 26 медсестер [163, арк. 13–14].

Передача лікарні очевидно не могла суттєво задовольнити потреби у медичному обслуговуванні. Так, у місячному звіті відділу охорони здоров'я за лютий 1942 р., йдеться про збільшення кількості випадків захворювання висипним тифом у гетто. Тому у юденрату вимагали забрати посвідки (аусвайси) у всіх хворих до закінчення карантину з метою убезпечення від інфекції арійського населення міста, а також якнайшвидше закінчити будівництво санпропускника при лазні на Шпитальній площі [142, арк. 59]. Євреїв позбавили навіть елементарних гігієнічних процедур. Представник гебітскомісара в Луцьку Кольгоф 13 травня 1942 р. заборонив їм, під загрозою смерті, прати білизну і купатися у р. Стир [238, арк. 34].

Місячний звіт управи за 20 лютого 1942 р. повідомляє, що з гетто на єврейське кладовище було вивезено 129 тіл померлих [142, арк. 78]. Одне з місць поховань розташовувалося у районі окупаційної вул. Київської. У документах міської управи від 9 листопада 1941 р. повідомлялося про єврейський цвинтар на згаданій вулиці, який вже був заповнений. У зв'язку з цим дозволялось використовувати для нових могил ту частину кладовища, термін давності поховань у якій перевищує 30 років [141, арк. 152].

У березні 1942 р. євреям також було передано цвинтар по вул. Цегельній, поблизу цегельні № 3 [156, арк. 50].

Високий рівень смертності в таборі підтверджує звіт голови юденрату від 13 березня 1942 р. Згідно з ним, у гетто знаходилось 14 870 осіб. З них: 7860 жінок, 3150 чоловіків, дітей до 14 років – 3860. Однак ці дані були наближеними, тому що не встигли відрахувати померлих [142, арк. 95].

Незважаючи на це все, євреїв продовжували використовувати на різноманітних роботах аж до часу ліквідації гетто. У зв'язку з наявним кадровим дефіцитом, вони працювали і в установах органів влади. Станом на 25 березня 1942 р. у міській управі та її відділах продовжувало працювати 152 євреї [198, арк. 147]. Для порівняння: станом на 9 жовтня 1941 р. їх було 718 чоловік [147, арк. 66]. За наказом посаdnика Є. Тиравського від 1 квітня 1942 р. мало залишитись лише 66 осіб, яких наразі не можна було замінити арійцями [198, арк. 147]. До цього переліку увійшли працівники пекарень, медичних закладів, технічного, провізійного та господарського відділів управи. За фахом це були як лікарі, так і різноробочі: дроворуби, вантажники, візники тощо [198, арк. 139–139 зв.].

Директиви окупаційної влади зобов'язували звільняти євреїв, навіть не зважаючи на відсутність можливості замінити їх представниками інших національностей. Такі заходи деструктивно позначались на роботі установ і підприємств. У першу чергу погіршився і без того складний стан медичного забезпечення. Так, у лютому – березні 1942 р. було звільнено з посад 14 євреїв лікарів і 1 зубного техника [142, арк. 46 зв.]. 25 березня 1942 р. Є. Тиравський звертався до гебітскомісара, щоб той дав вказівку, чи потрібно євреям медикам носити на білих фартухах жовті кружки, позаяк у міських медичних установах ще лишилося кілька працівників-євреїв [141, арк. 237]. Було видане розпорядження навіть про

заміну візників-євреїв на християн [162, арк. 84].

Звільнення жодним чином не позначилися на інтенсивності використання робітничих команд із гетто. Так, посадник Є. Тиравський звертався до Біржі праці в Луцьку, щоб від 6 січня 1942 р. було призначено на два тижні єврейських робітників, а саме: 3 кравців, 3 шапочників і 1 кушніра для пошиття теплих речей для німецької армії [141, арк. 32]. Очевидно, міська управа в окремих випадках оплачувала надані послуги. Для прикладу, остання повідомляла Волинський сільськогосподарський банк, що перерахувала 306 марок на рахунок «Дойтше Верштеттен» за роботу євреїв з 21 по 31 січня 1942 р. [134, арк. 107]. Німецька жандармерія оплачувала працю євреїв, які були направлені технічним відділом міської управи. Так, у червні 1942 р. на ремонті будинків жандармерії та інших роботах працювало 22 особи. Їхня заробітна плата залежала від кваліфікації і займаної посади. Зокрема, бригадир отримував 17,5 крб. денно, столяр – 8–10 крб. [188, арк. 90]. До цього варто додати, що згідно з постановою гебітскомісара від 25 вересня 1941 р. євреї мали одержувати тільки 80 % заробітної плати і позбавлялися будь-яких надбавок [176, арк. 20]. Тому реальна зарплатня євреїв на цегельні № 3 денно складала 3–5 руб., плюс 400 г хліба. Натомість всім іншим робітникам нараховували 20–25 руб. [12, арк. 578]. Вище вже згадувалось, що єврейські робітники, які працювали поза табором, отримували не 400, а лише 150 г хліба [609, арк. 5]. Такі дискримінаційні розбіжності можуть бути пов'язані як із часом, так і з місцем праці.

Інколи робота окремих організацій напряму залежала лише від єврейських робітників. Наприклад, у червні 1942 р. керівник луцького збіжжевого пункту Рафальський скаржився Біржі праці, що юденрат не вчасно присилає робітників. Більше того, 18 червня на роботу не прийшло 18 чоловік. Це все

перешкоджало нормальній роботі збіжжевого пункту. Рафальський також вимагав повернути 14 аусвайсів працівникам, яких не рекомендувалось у майбутньому брати на будь-яку іншу роботу [198, арк. 217–218]. Луцьких євреїв могли направляти на роботу і далеко за межі Волині. Зокрема, за даними О. Круглова, 18 березня 1942 р. із Луцька в район Вінниці на будівництво ставки А. Гітлера було відправлено кількасот євреїв [354, с. 89]. Лише трьом із них пощастило врятуватись втечею до Трансністрії [322, с. 389].

Незважаючи на можливість подальшого використання ресурсів єврейської громади, нацистський режим перейшов до етапу її фізичного знищення. Цей період тривав упродовж літа 1942 р. За даними О. Круглова «єврейська акція» у Луцьку розпочалась 19 червня 1942 р. За два дні було розстріляно 2 тис. євреїв [354, с. 108–109]. Знаючи, яка доля очікує гетто, німецька цивільна влада прагнула конфіскувати всі матеріальні цінності, якими ще могли володіти євреї. Так, за вказівкою гебітскомісара, юденрат до 30 червня 1942 р. мав здати до каси міської управи російські гроші, а саме: червінці, карбованці, дрібні гроші та золото царської Росії. У разі невиконання наказу передбачались жорстокі покарання [156, арк. 45].

Остаточна ліквідація луцького гетто почалась 20 серпня 1942 р. Розстріли проводились в урочищі Причишизна поблизу с. Полонка Луцького району. Вважається, що окрім євреїв Луцька, тут було знищено також 5 тис. євреїв із навколишніх територій. Загальна кількість розстріляних сягнула 25 658 осіб [257, арк. 6; 451, с. 8–9]. О. Круглов стверджує, що від 20 серпня і у наступні кілька днів команда СД при сприянні німецької та української поліції розстріляла 15–16 тис. євреїв [354, с. 119]. З огляду на кількість жителів гетто станом на 13 березня 1942 р. та враховуючи високий рівень смертності, дані О. Круглова видаються більш

обґрунтованими. На користь цього свідчать також його відомості, що з Луцька у 1942 р. під час ліквідації єврейських общин до лісів втекло 2 тис. осіб [353, с. 31].

Про сам процес кривавої розправи збереглися свідчення очевидців. Зокрема, жителька Луцька В. Мартинюк розповідає наступне: «Розстріл відбувся спекотного серпневого дня 1942 р. Напередодні рано-вранці німці привезли в ліс під с. Полонка єврейських фахівців і дорожників, що ремонтували трасу Луцьк – Дубно. Їм видали лопати й веліли копати рови. Копали цілий день і ніч (німці світло провели). Рови були глибиною два, а шириною три метри. Один мав довжину 300, другий – 250, а третій – 150 метрів. На світанку загули машини. Це везли на розстріл. Через перекладача копальникам скомандували присісти в одному з ровів і не підіймати голови. Людей було так багато, що вони не могли поміститися. Крик, плач... Наказали роздягатися й складати одяг на купу. Потім рабин підійшов до ями, проговорив щось на зразок молитви, обернувся до своїх і сказав: «Бог велів прийняти цю кару». А тоді до німців: «Стріляйте, але посімейно». Їх розстрілювали – спочатку сім'ю рабина, потім почали підходити й інші. Так і падали в ями з діточками на руках. Кого вбили одразу, кого поранили, а кого й живим закопали. Операцію успішно виконували два дебелих німці. Почергово, один з кулеметом строчить, а другий відпочиває – п'є лікер чи коньяк, шоколадом заїдає. В обід карателі подихнули кілька хвилин, потім продовжували розправу, аж до смеркання. Довго, аж ті копальники засипали. І довго ще, казали нам свідки, ворушилася там земля» [292, с. 350].

Розстріл євреїв луцького гетто у своїй роботі описує й Т. Снайдер. Посилаючись на свідчення очевидців, він стверджує, що 20 серпня 1942 р. в Луцьку місцева єврейська поліція почала шукати євреїв, які переховувались. Єврейських чоловіків відправили копати ями до с. Гірка Полонка. Німецькі

охоронці наказували добре копати, бо наступного дня в цих ямах поховать їхніх жінок і матерів. 21 серпня єврейських жінок і дітей з Луцька привезли до Гірки Полонки. Німці їли, пили, сміялись і змушували жінок повторювати: «Оскільки я єврейка, у мене нема права на життя». Далі жінок змушували роздягатись і по-п'ятьох ставати на коліна перед ямами. Наступну групу розстрілювали, коли вона лягала на трупи. Того самого дня єврейських чоловіків убили на подвір'ї замку Любарта [530, с. 295].

Такий результат расової чистки не зовсім задовольняв нацистське керівництво, оскільки 29 серпня 1942 р. у Луцьку розпочалась конференція гебітскомісарів округу «Волинь-Поділля», на якій регірунгспрезидент П. Даргель оголосив, що 100 % очистка території від євреїв є категоричним бажанням особисто райхскомісара Е. Коха. Вирішити єврейське питання рекомендувалось упродовж 5 тижнів [322, с. 387; 354, с. 121]. Луцьк у цьому плані міг бути прикладом для всього округу. На час проведення конференції гетто було знищене, однак пошук євреїв продовжувався. Незабаром, 3 вересня 1942 р. було вбито ще близько 2 тис. втікачів і тих, хто переховувався [322, с. 389].

Для реалізації такої політики було вдосталь виконавців, від німецьких чиновників і військових до членів луцького юденрату. За спогадами очевидців, у цьому плані особливо тісно співпрацював з німцями член єврейської ради Я. Геніг [608, арк. 13]. Ті, кому вдалося пережити Голокост, негативно характеризують особу польського лікаря Ф. Білобрана. Як очільник відділу охорони здоров'я, він був одним із розробників проекту луцького гетто. При цьому Білобран свідомо ігнорував дотримання санітарних норм [609, арк. 5]. Його дочка Ірена стала нареченою гебітскомісара Лінднера; як і батько, співпрацювала з гестапо та видавала євреїв, котрі переховувались [609, арк. 2]. За поданням Білобрана 2 лютого

1944 р. було розстріляно також багато лікарів-християн за звинуваченням у діяльності проти німецької влади [609, арк. 5].

Ліквідувавши гетто, німецька влада на деякий час зберегла функціонування трудового табору на території колишньої єврейської гімназії. Вважається, що 12 грудня 1942 р. близько 500 єврейських робітників підняли повстання через повідомлення про ліквідацію табору. Чоловіки створили барикади зі зруйнованих стін, озброїлися пляшками із сірчаною кислотою, ніжками від столів та стільців [28, с. 12]. Зі слів старшого табору А. Савицького у них також був один пістолет і кілька самопалів. Організаторами повстання стали Моше, Шульман і Газ [617, с. 219].

Як свідчить Ш. Шило, бляхар Моше вигукнув, що краще загинути разом зі своїми ворогами, аніж як вівці йти на смерть. Він сказав: той, хто не підтримає повстання або заховається, буде вбитий. Далі була організована остання трапеза з продуктів, які берегли на «чорний день». Чоловіки по черзі передавали один одному пляшки з горілкою [538].

Повсталим вдалось відбити дві атаки, незважаючи на те, що німці використали бронетранспортер. Бій тривав до полудня, а за іншими даними – до 4–5 год. ранку [617, с. 219]. Як згадують свідки, після цього повстанці розділилися на чотири групи і пішли на прорив, – одні співаючи молитви, інші – «Інтернаціонал». Одну з груп повністю знищили, але дехто зумів прорватись і вступив до партизанського загону Лозовського у Ківерцівському р-ні [28, с. 12]. Зі слів Ш. Шила, після відбиття двох атак було прийнято рішення атакувати кільце поліцейських. Брат попрощався з братом. Коли табір почав горіти (ймовірно, був підпалений поліцією – авт.), чоловіки пішли в останній бій, голосно співаючи радянський гімн. Вони перелазили через стіну з колючим дротом під вогнем кулеметів, які розривали їх на шматки [538].

Опосередковано про повстання у таборі повідомляє звіт

луцької пожежної команди за 12 грудня 1942 р. У цей день вогнеборці у повному складі із 22 осіб на трьох автомобілях прибули на місце займання – вул. Київську, 110 – територію єврейського табору. Головним завданням було локалізувати пожежу й не допустити, щоб полум'я охопило склади. Пожежники успішно справились із завданням, вогонь знищив лише 2 кімнати в одному з будинків [152, арк. 56].

Рух Опору був, очевидно, і в самому гетто. Він проявлявся в акціях втечі, про що вже згадувалось вище. За В. Наконечним, одна з них сталася навесні 1942 р. Більшість втікачів, які намагалися дістатися до лісу, було піймано і вбито [410, с. 90]. Наразі відомо, що у березні 1942 р. затримано 14 з них [12, арк. 774].

Інколи декому з втікачів вдавалось приєднатись до партизанських загонів. Серед таких був Д. Щербатий, який став командиром сьомого батальйону з'єднання С. Ковпака. У процесі порятунку євреїв брали участь радянські підпільники. Завдяки їм із табору військовополонених «Шталаг № 360» були звільнені офіцери євреї – О. Чаповський і Б. Зюков. Спочатку вони легалізувались як українці, а згодом влились до партизанського загону особливого призначення М. Прокопюка [410, с. 90–91]. Часто втікачі не знаходили жодного пристановища і були змушені переховуватись подалі від усіх людей. Опинившись без жодних засобів до існування посеред лісу, вони стикалися із зимовими морозами. В умовах повної антисанітарії ці люди ставали приреченими на смерть. Про це розповідають опубліковані свідчення Х. Прінценталя [617, с. 197–198].

Після знищення гетто у місті ще залишилась значна кількість єврейського майна, яке було передане у розпорядження міської управи [142, арк. 10]. Остання відкрила п'ять крамниць, щоб дозволити бідному міському населенню придбати меблі, які раніше належали євреям. Згідно зі звітом

управи, до 21 січня 1942 р. було продано речей на загальну суму 141 502 крб. і, окрім того, в кредит – на 30 тис. крб. [142, арк. 77]. Власністю управи ставали і залишені єврейські будинки. У документі від 31 березня 1942 р. повідомляється, що міська управа прийняла на свій баланс 150 будинків. За прізвищами власників можна стверджувати, що вони належали євреям. Найбільша кількість з них знаходилась на вул. Шевченка, Лесі Українки, Північній, Тартачній, Озерецькій, Світлій, Дубенській, Рівненській, Варвари та інших [160, арк. 1–6]. Звичайно, цей перелік далеко не повний.

Отримавши у свою власність єврейське нерухоме майно, управа розпочала його продаж. Це було дуже на часі, оскільки лучани відчували потребу у житлі. Скажімо, до 25 березня 1942 р. управа пропонувала на продаж 34 будинки для їх подальшої розбірки. Найбільше з них – 11 знаходилось на вул. Коперника. Ціна коливалась від 220 до 5560 крб. [156, арк. 134]. Загалом, станом на 1 вересня 1942 р. до каси міської управи із продажу єврейських будинків надійшло 312 267 крб. 60 коп. [237, арк. 39 зв.], а до 1 листопада було продано 268 таких будинків [237, арк. 35]. Нерухоме майно могло також передаватися у тимчасове користування. Так, у номері «Українського голосу» за 25 червня 1942 р. повідомлялося, що міська управа Луцька здає в оренду єврейські будинки із зобов'язанням їх відремонтувати [477, с. 4]. Варто зазначити, що у кінцевому результаті управа так і не змогла використати вказані кошти для своїх потреб. Підтвердженням цього є розпорядження гебітскомісара від 22 жовтня 1942 р. про те, що всі кошти від продажу старих державних і єврейських будинків мали бути перераховані до його каси [237, арк. 34].

Територія гетто після вбивства його жителів мала відійти назад до міста 12 листопада 1942 р. Про це інформував інспектор міського господарства П. Скоробогатов. З його слів, десятки селян з підводами незаконно розбирали залишені

будинки. Від вул. Кармелітської до Гнідавського мосту майже не залишилось жодної вцілілої дерев'яної будівлі. У зв'язку з цим Скоробогатов звертався до міського комісара Кольгофа на два тижні призначити 3-х поліцейських на вул. Мирну, Василіанський і Гнідавські мости для контролю над вивезенням матеріалів і дров з гетто [152, арк. 42].

Отримати бодай щось із майна своїх колишніх сусідів прагнули всі, навіть шляхом не зовсім легальним. Це підтверджують спогади очевидців. Зокрема, священик М. Федорчук у своєму щоденнику за листопад – грудень 1941 р. зробив наступний запис: «Єврейське населення зігнане на одну вулицю в гетто. В залишені єврейські помешкання почали вриватися особи легкого заробітку, за що німці розстріляли досить поляків і українців, коли злапали на місці вчинку» [122, с. 115–116]. Міська управа усіяло боролася із цими проявами. Так, у номері «Українського голосу» за 26 березня 1942 р. посадник Тиравський повідомляв, що самовільне займання садиб під городи, як націоналізованих так і єврейських, каратиметься штрафом до 200 крб., або примусовими роботами упродовж 14 днів. Оренду городів потрібно було оформляти у міській управі [431, с. 6].

Єврейське майно було об'єктом збагачення і для німецької окупаційної влади, через що остання свідомо йшла на порушення власних службових приписів. Скажімо, 9 лютого 1942 р. адміністрація III району Луцька скаржилась житловому відділу, що на вул. Київській і Коперника євреї у супроводі поодиноких жандармів і німецьких військових позривали оголошення міської управи з будинків, у яких знаходилось єврейське майно. Вони зривали підлогу, били печі та шукали цінних речей [141, арк. 143]. Адміністрація того ж району 3 березня 1942 р. скаржилася посадникові, що німецька поліція, замість того, щоб передавати єврейські будинки разом із речами міській управі, віддає помешкання громадянам, котрі

звертаються до них з ордером [141, арк. 61]. У 1942 р. без жодного відома управи німецька поліція також продавала й усі інші речі євреїв [12, арк. 556 зв.].

Чи не найкраще пояснення таких дій лучан знаходимо у свідченнях уже згаданого М. Федорчука. У своєму щоденнику від 31 серпня 1942 р. він зробив наступний запис: «В Луцьку розстріляли євреїв. Після вбивства їхнє майно спаковувалося і вивозилося в Німеччину, або залишалося в місцевих магазинах. Багато нашого народу ходило по хатах єврейських і тягло валки їхніх лахів. Німці ловили тих сміливців, арештовували і тримали в камерах по 2 тижні. Цих людей використовували для очищення єврейських помешкань. Цікаво було бувати у місті. Цілий Луцьк в пір'ї з подушок і перин, бо селяни переважно брали насипки, а пір'я висипали. Тягла єврейське майно й українська міліція, яка пильнувала гетто, але ця братва не думала про багатство, аби мати що поїсти й випити. Брак одягу й харчів дуже боляче відбився на стані населення. Вже три роки ми нічого не маємо з магазинів, щось можна купити тільки у спекулянтів за досить високу ціну. Хіба кожен може щось купити? Тому ходять усі страшно обідрані і босі, не дивлячись на страх, ідуть у гетто і тягнуть непотрібне і смердюче єврейське майно. Найбільший хист у цій крадіжній справі показали міські поляки» [122, с. 135–136].

Загалом у роботах дослідників можна знайти поділ ставлень місцевого населення до подій Голокосту. Скажімо В. Лауер розрізняє чотири типи реакції: від відстороненого спостерігання за долею жертв, пасивного співпереживання, допомоги приреченим, до активного сприяння окупантам [364, с. 12]. Якщо в останньому випадку можна було взяти якусь користь для себе, то передостанній загрожував смертю. У зв'язку з цим варто звернути увагу на тих, хто жертвував собою, рятуючи євреїв.

Чи не найбільше відомо про В. Хоменка. У часі окупації

Луцька він був співвласником перукарні на вул. Північній, 22 [165, арк. 11–13], у якій давав роботу євреям. До гетто Хоменко постачав продукти харчування і дрова, а найголовніше – забезпечував арійськими документами. Для втікачів він орендував будинок, декого з них селив у своїх друзів. Хоменко рятував десятки євреїв, однак вижило лише 36 із них [617, с. 245].

Луцький поліцейський П. Кратюк рятував єврейське немовля, народжене в гетто на початку 1942 р. Дівчинку назвали Надія, її виховала дружина Кратюка Марія [410, с. 139–141]. Д. Приталь з Луцька переховувався у с. Піддубці у чеха З. Янка, а потім у сім'ї баптистів Миронюків [410, с. 124]. Я. Субікіна (Штефіц) рятувала двох хлопчиків, які йшли з матір'ю в гетто [500, с. 295]. Місцеві українці рятували пораненого єврейського юнака, який дивом уцілів під час розстрілу в урочищі Причищизна [410, с. 147–148]. Зрозуміло, що такі випадки були аж ніяк не поодинокими.

Згідно з матеріалами дослідження, за час окупації міста було розстріляно близько 20 тис. євреїв. Однак, якщо взяти до уваги вивезених на роботи, померлих внаслідок голоду і хвороб, то ця цифра може бути більшою. Скажімо, дослідник Круглов стверджує, що у місті загинуло 25 тис. євреїв [353, с. 32]. Ці підрахунки видаються нам також аргументованими, оскільки станом на 1938 р. у Луцьку проживало 24 088 євреїв [396, с. 15], а після окупації їх залишилось лише 150 осіб [502, с. 56; 536, с. 26].

Однією з проблем вивчення історії єврейської громади Луцька періоду німецької окупації є обмежена джерельна база. Насамперед це стосується механізму функціонування юденрату і єврейської поліції. Цікавим є й питання відносин між вказаними структурами і рядовими мешканцями гетто. У подальшому варто також дослідити повсякдення євреїв, яким пощастило уникнути фізичної розправи. При висвітленні

цього питання потрібно обов'язково звернути увагу на Праведників світу і умови, в яких вони опинялися.

2.6. Табір військовополонених «Шталаг № 360»

Тривалий час на тему радянських військовополонених було накладене табу з ідеологічних міркувань. У наукових роботах інколи звертали увагу лише на жакливі умови утримання і знищення червоноармійців у німецькому полоні. Із розпадом СРСР ця проблема набуває своєї актуальності. Історики почали висвітлювати масштаби втрат Червоної армії та говорити про причини, які спонукали здаватись у полон. Комплексне дослідження окремих таборів дозволить робити порівняння і підвищуватиме рівень узагальнюючих праць. Роботи такого напрямку сприятимуть відродженню імен жертв, а в окремих випадках навіть і їх подальшій реабілітації.

Перші місяці боїв перетворились у справжню трагедію для Червоної армії. За підрахунками істориків до 20 грудня 1941 р. майже 3,35 млн. солдатів та офіцерів було взято в полон [365, с. 349]. Дослідники по-різному підходять до вирішення цієї проблеми, починаючи від негативних характеристик боєздатності до небажання воювати. Останнє можна пояснити словами Ф. Пігідо-Правобережного: «Ніхто, власне, німців не хотів і великого добра від них не ждав. Але ще дужче не хотіли збереження советського режиму – народи не хотіли воювати, не хотіли віддавати життя за збереження “советської родини”, за збереження колгоспного устрою» [470, с. 93]. Вже після перших боїв червоноармійці почали потрапляти до німецького полону. У своєму щоденнику за 12 липня 1941 р. це фіксує і священник М. Федорчук: «Щоденно німці ведуть совіцьких полонених, вигляд яких – кості і шкіра. Проклятий Сталін знищив усе і всіх» [122, с. 98].

У скорому часі після окупації Луцька у місті було створено табір для військовополонених червоноармійців, відомий під назвою «Шталаг № 360» (стаціонарний табір для військовополонених рядового та сержантського складу) [275,

с. 16; 595, арк. 1]. Зі слів А. Дублянського, перших полонених німці розмістили у нижньому храмі Св. Троїцького собору, де вони ушкодили іконостас, який потім домальовував його батько [508, с. 432]. Це приміщення не було розраховане на значну кількість полонених, число яких постійно зростало. Відтак солдат почали розташовувати на території замку Любарта, у приміщеннях початкової школи № 8 і пожежної частини [141, арк. 39]. У якості табірної лазарету використовувалися келії костелу св. Петра і Павла [389, с. 449]. Ймовірно, у серпні 1941 р. військовополонені перебували і на території фабрики із виробництва содової води на вул. Королеви Ядвіги, 14. Її власником був Х. Скірч [180, арк. 194–196; 227, арк. 10].

21 липня 1941 р. німецька комендатура Луцька дала дозвіл на повернення пожежної охорони назад до замку [180, арк. 37]. Підставою для цього рішення, очевидно, стало переведення полонених до міської в'язниці [389, с. 449]. Місце розташування останніх фігурує і в спогадах М. Куделі про урочисте перепоховання розстріляних в'язнів 24 серпня 1941 р.: «Німці пропустили процесію крізь браму на східне подвір'я, де була найменша могила. Тут німецькі наглядачі створили кордон. За ним на частині подвір'я, прилеглого до стін тюрми, замірили совєцькі полонені – худі, виснажені, без шапок, вони сумними поглядами дивилися на процесію і уважно слухали панахиду. Деякі з них час від часу хрестилися. До найбільшої могили, що на західному подвір'ї, німці не пустили нікого, там все було заповнене людьми, які не хотіли воювати за Сталіна і внаслідок методичного обману вибрали голодну смерть у таборах Гітлера, такого самого ката, як і Сталін. Це був трагічний парадокс долі» [122, с. 100–101; 355, с. 62–63]. Ці слова підтверджує одна із фотографій панахиди, яка зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею (див. додаток № 4). На цьому знімку чітко видно полонених червоноармійців [90].

Опис подій табірної життя у своїх спогадах робить колишній військовополонений В. Унрау. Його військова частина напередодні війни дислокувалась на території Волинської області. Із початком бойових дій 622-й полк 124-ї стрілецької дивізії [101, арк. 10], у якому проходив службу молодший сержант В. Унрау [101, арк. 59], потрапив в оточення. Під час виходу з нього 1 липня 1941 р. він потрапив у полон [101, арк. 10] і був направлений у табір військовополонених у Дубному, який розташувався на території колишньої польської в'язниці. Там довелось вперше побачити розстріли червоноармійців єврейської національності і політпрацівників. Антисанітарія, погане харчування і знуцання довели солдат до повного виснаження. Через кілька днів близько 1 тис. червоноармійців перевели до Луцька. Під час маршу розстрілювали виснажених і тих, хто відставав; їхні тіла залишались просто на узбіччі. У Луцьку полонених розмістили у колишній в'язниці. Згодом під табір забрали також католицьку семінарію і замок Любарта. Кількість військовополонених сягала близько 12 тис. осіб [91, арк. 4–5]. У таборі була дуже висока смертність – 100–150 чоловік за добу [101, арк. 54], яка компенсувалася прибуттям нових полонених. Становище ускладнювалося із кожним днем [91, арк. 5]. Той, хто викликав підозру до себе, або порушував дисципліну, потрапляв до камери № 7 [101, арк. 28]. Це приміщення, очевидно, слугувало карцером.

Як бачимо, В. Унрау дещо інакше говорить про послідовність об'єктів, у яких розташовувались військовополонені. До речі, за матеріалами радянських комісій по вивченню втрат під час війни загальна кількість військовополонених у луцькому таборі сягала 14 тис. осіб [240, арк. 3]. Розмістити таку кількість людей на території лише однієї луцької в'язниці було проблематично. Тому окупаційна влада використовувала й інші приміщення та об'єкти на території

міста.

У шталазі Унрау потрапив до групи перекладачів із 35–40 осіб різних національностей, які володіли німецькою мовою. Оскільки полонені перебували на повному самообслуговуванні, усіх їх призначили старшими в окремих блоках. Старшим перекладачем групи був Вукерт, який вирізнявся особливою жорстокістю, власне, як і сам комендант табору. У цей час полонених організовували в групи для розчищення міста від наслідків бомбардування.

Представником абверу у таборі був оберфельдфебель Грімм. Унрау характеризує його, як хабарника та мародера, який проводив обшуки, виявляв серед полонених політпрацівників і євреїв. Комендант і старший перекладач Вукерт згодом були переведені, а на чолі табору став оберлейтенант Арлт. Він призначив Унрау старшим перекладачем. Новий комендант вирізнявся лояльністю. Він покращив харчування і санітарний стан табору, приділяв більше уваги пораненим, припинив фізичні знущання. Між полоненими навіть ходили чутки, що Арлт – німецький більшовик [91, арк. 5–6]. Незабаром В. Унрау, як німець за національністю, був звільнений із полону, але все ще продовжував працювати у таборі за наймом, отримуючи 30–40 марок на місяць [101, арк. 83].

Із спогадів В. Унрау можна зрозуміти, що полонені харчувались із польових кухонь, камери, у яких вони перебували, не були зачинені, принаймні спочатку. Начальником охорони табору значився Шульц, спроби втечі полонених карались розстрілами.

На тому місці, де пізніше поставили пам'ятник П. Савельєвої (нині вул. Кафедральна, площа поблизу в'язниці), був пересильний пункт, де могло розміщуватись близько 1 тис. полонених для відправки на захід [91, арк. 8–10 зв.; 499, с. 54]. Як стверджує Унрау, йому вдалось обміняти

хворого червоноармійця, який очікував відправки, на політпрацівника перукарні створеної із числа полонених. Останній непокоївся, що його можуть видати німцям і тому хотів залишити табір. Власне і сам німецький вартовий, який відповідав лише за кількість полонених, допоміг Унрау. Йому вдалося звільнити також працівників пекарні, яка забезпечувала полонених хлібом поганої якості. Там працювало 15 осіб з табору, яким видавали тимчасові перепустки. Одного разу Унрау повідомив коменданта, що загубив підписані і проштамповані бланки на перепустки. Останній видав йому нові і таким чином 15 чоловік отримали змогу залишити табір.

Ще одну можливість втекти з табору полонені отримали восени 1941 р. Тоді з кількохсот червоноармійців були організовані спеціальні бригади для збору врожаю у державних маєтках. Вони працювали під охороною української поліції. Невдовзі комендант Арлт повідомив Унрау про таємний наказ повернути усіх полонених назад до табору. Останній зумів про це вчасно повідомити, і спеціальній німецькій команді вдалось повернути до табору всього лише декількох осіб.

Наприкінці вересня 1941 р. у шталаг надійшов наказ про звільнення полонених українців, а також вихідців з тих держав, які перебували у союзі з Німеччиною [91, арк. 11–13]. Це було пов'язано з тим, що 25 липня 1941 р. було видано наказ генерал-квартирмейстера Е. Вагнера про звільнення з полону представників «дружніх» національностей – німців Поволжя, прибалтів, кавказців та мусульман, українців і білорусів [365, с. 350]. Більше того, 8 вересня 1941 р. німецьке верховне головнокомандування постановило, що полонених українців, білорусів і балтійців можна відпускати відразу, а 29 вересня Гітлер особисто висловився на користь того, щоб відпускати велику кількість українців [24, с. 113]. У результаті впродовж

1941 р. із звільнених 318 770 радянських полонених 277 716 були українцями [393, с. 86]. Деяко інакші цифри наводить американська дослідниця В. Лаувер; вона стверджує, що із 280 180 відпущених у 1941 р. радянських військовополонених, звільнених українців було 270 095 осіб [365, с. 351]. Однак 13 листопада дія цього наказу була припинена [393, с. 83].

У який спосіб проходила реєстрація українців у шталазі, пригадує А. Дублянський: «Основну масу полонених помістили у великих будинках біля католицького костелу. Там вони з недоїдання й пошестей вмирали як мухи. Український комітет допомоги отримав дозвіл у німців іти і спорядити списки українців. Зголосився я і ще один молодий вчитель. Входячи до того будинку, ми побачили, як вивозили вози з трупами. Мій супутник хотів тікати, й я його ледве затримав, і ми вже в середині почали переписувати в'язнів, яких нам привозили чи властиве приводили якісь цивільні люди – фольксдойчі, як їх таких пізніше називали. Тут ледве вдалося мені втримати мого супутника, якого нерви не витримували побаченого, бо на коритах лежали трупи» [508, с. 432].

Процес звільнення полонених українців із луцького шталагу у своїх спогадах описує В. Унрау. Так, із Рівного прибула спеціальна комісія до складу якої окрім німців входило 10 українців. Оскільки у солдатів не було документів, то кожного полоненого перевіряли на знання української мови і за місцем народження. Останнє звірялось за картою. Той, хто проходив перевірку, отримував документ із позначенням маршруту, за яким він мав дістатися додому. Ця комісія відбирала полонених, які проживали на території Західної України. Тому В. Унрау зібравши солідну суму грошей з полонених, запросив голову комісії і його заступника до німецького ресторану. Там вони домовилися про те, що до складу комісії включать також кількох полонених. Як стверджує автор спогадів, перед перевіркою полоненим змінювали

прізвища на українські, давали їм запам'ятати карту, мовляв, звідки вони родом. Таким чином, окрім українців, кожного дня впродовж місяця вдавалося звільнити 15–20 інших полонених. Через це траплялися конфлікти із українцями, які працювали в комісії. Загалом із табору було звільнено близько 3 тис. полонених [91, арк. 13–15 зв.]. Згідно матеріалів радянської комісії по вивченню втрат уроки німецької окупації, впродовж жовтня 1941 р. було звільнено 3400 осіб [240, арк. 3].

Відомо, що упродовж 16–18 жовтня з Луцького табору вийшло 730 червоноармійців, переважно із Кам'янець-Подільської, Житомирської та Вінницької областей. Частина звільнених відправили на лікування. Для 100 осіб міська управа надала роботу на будівництві шпиталю, ще 15 роз'їхалося по селах. За домовленістю із Українським допомоговим комітетом, селяни мали право брати звільнених українців до себе на господарство [311, с. 6]. Так, документи свідчать, що на території Торчинського району проживало 12 [236, арк. 31] колишніх полонених і ще семеро у Піддубцівському районі [236, арк. 39]. За своїм фахом це були вчителі, а також представники робітничих спеціальностей.

Як згадує В. Унрау, йому активно допомагали звільнити полонених червоноармійців представники радянського підпілля. До складу цієї групи на початку входили П. Савельєва, О. Білоконенко і М. Галушко. Останні допомагали полоненим тікати під час робіт по очищенню міста. Інколи у підпільників був наперед складений список червоноармійців, яких потрібно було звільнити, а інколи до робітничих груп включали тих, хто просто був готовим до втечі [91, арк. 7].

Дехто із звільнених полонених залишався у Луцьку. Завдяки їхнім реєстраційним документам можна провести певні узагальнення. Так, 95 військовополонених, які проживали у Луцьку, ми бачимо, були чоловіки 1897–1921 р. н.

Винятком хіба що була одна жінка медсестра. Попереднім місцем проживання полонених були фактично чи не всі республіки СРСР. Тут були вихідці із Житомира, Новгорода, Архангельська, Баку. За фахом серед них були вчителі, лікарі, бухгалтери, агрономи, теслярі, фермери. Їхнім новим місцем роботи у Луцьку стали «Молочний союз», фельдкомендатура, гебітскомісаріат, районна поліція, «Шталаг № 360», «Українфільм», мармеладна фабрика, дитячий садок [235, арк. 43–43а].

Схожі відомості бачимо у переліку військовополонених інвалідів, які були звільнені у квітні 1942 р. і залишились проживати в Луцьку. Цей список складається із 7 осіб 1916–1921 р.н. У переважній більшості причиною інвалідності стали нерухомі кінцівки і ампутації. Місцем їхнього попереднього проживання були Полтава, Красноярський край, Сталінабад (нині Душанбе, столиця Таджикистану – авт.), Баку (столиця Азербайджану – авт.), Бухарська (Узбекистан – авт.), Ростовська і Калінінська області (нині Тверська область Росії – авт.) [186, арк. 38].

Варто також зазначити, що участь у звільненні полонених брав Український центральний комітет у Львові, який розташовувався на вул. Семінарській, 18. Для звільнення полоненого додому або ж переведення його на цивільні роботи в Райх, він рекомендував родичам відправити листа до Берліну на Бандеушттрассе, 51 із точною інформацією про солдата, номер табору і його особовий номер. Очевидно, комітет виступав не тільки у якості консультанта, але й міг бути посередником при вирішенні даних питань [185, арк. 68].

Як згадує Унрау, зима 1941–1942 рр. видалась суворою, у таборі почалась епідемія тифу. Від недоїдання, холоду і хвороб помирало до 100 полонених у день. Жодної реєстрації не проводилося. Померлих кожного дня вивозили до Гнідави упряжкою міцних коней у французькому високому фургоні [91,

арк. 18 а]. До настання весни померло понад 9 тис. осіб [91, арк. 16]. Епідемія пішла на спад у лютому. Відтак у зв'язку з цим відділ охорони здоров'я повернув дезінфекційну апаратуру, яка була позичена табору [142, арк. 59].

Згідно з висновком комісії із підрахунку втрат у роки окупації, станом на червень 1942 р. у таборі залишилось живими тільки 270 осіб, решта 10 530 чоловік протягом 8 місяців були розстріляні і померли з голоду. Поховання полонених розташовувались навколо південної і західної стін в'язниці, а ще частина могил – в с. Гнідава [240, арк. 3].

Величезний рівень смертності у цей період був не лише у луцькому шталазі, але і по всіх інших таборах. Так, 14 грудня 1941 р. міністр окупованих територій А. Розенберг доповів Гітлеру про повідомлення генерал-лейтенанта Кітцінгера, що в результаті виснаження у таборах його зони щоденно помирає близько 2500 полонених. Більше того, рівень смертності упродовж грудня, очевидно, зріс ще більше, бо згідно з даними Мансфельда, у лютому померло 134 тис. полонених, тобто щодня по 4300 чоловік [604, с. 141]. Трагічну загибель радянських полонених у середині 1941 – наприкінці 1942 рр. бельгійський історик К. Беркгоф називає «внищенням геноцидного характеру» [24, с. 98].

Захворів і сам автор спогадів В. Унрау. Його за згодою коменданта Арлта перенесли на квартиру до радянської підпільниці М. Галушко. Невдовзі він був звільнений із табору і отримав дозвіл на проживання у Луцьку. Унрау зумів улаштуватися на роботу до гебітскомісаріату у сільськогосподарський відділ. Комендант табору Арлт також захворів і тому змушений був залишити посаду. Із призначенням нового коменданта до табору повернулись старі порядки – встановлювався жорстокий режим. Тому В. Унрау піддає критиці документальну повість Т. Гладкова і О. Лукіна «Дівчина з Ржева» [91, арк. 16–16 зв.], де негативно

характеризується комендант Арлт [109, с. 25].

Спостерігаючи за колонами полонених і виснажених солдатів на розбиранні будинків міста, лучани намагалися їм допомогти, аби врятувати чиєсь життя. Не залишались осторонь навіть діти. Про це свідчать спогади лучанки Ф. Базилюк (1923 р. н.): «В ту пору багато радянських полонених німці утримували на Замковій площі. Обгородили її. Ми бачили полонених через вікна школи, переживали, що вони голодні. Бачили, як уранці трупи померлих тачками вивозили і спалювали. Ми ходили збирати для них продукти по ближніх селах – Гнідава і Рованці. Зносити все це нам дозволяли на кухні табору. Чи доходило до полонених – не знаємо. Були при них росіяни-перекладачі, може, – до них. Нам до школи треба було на дев'яту годину, а полонених виводили на роботи о восьмій, то ми виходили рано і свій сніданок – усе, що взяли з дому – розкладали по дорозі, якою мали йти полонені. Німці з патруля цього ніби не помічали. А полонені стали догадуватися. Ті, хто йшов у першому ряду, брали покладене, ділилися з іншими. Але якось інші, нові, що йшли спереду, накинулися, стали битися. Німці взялися стріляти – і не тільки вгору. Одного ніби забили чи затоптали. Після того німець із патруля нас попередив: якщо ще будемо розкладати, то нас постріляють. Ми вже більше так не робили» [497, с. 402].

Це було далеко не поодиноким явищем. Доказом є розпорядження гебітскомісара, опубліковане у газеті «Український голос» 4 грудня 1941 р. Комісар Лінднер заборонив складати їжу для полонених біля місця їхньої праці, а також кидати і давати до рук, коли вони йдуть вулицею. Особи, які бажали давати продукти, повинні були занести їх до табору полонених [434, с. 5].

Щоб допомогти полоненим, представники громади міста звертались до німецьких окупаційних властей. Так, 4 жовтня

1941 р. гебітскомісар Лінднер дозволив Українському допомоговому комітету збирати продукти харчування для полонених українців, за винятком м'яса, молока, жирів, олії і збіжжя [427, с. 6]. Український допомоговий комітет Луцька виступив також із пропозицією улаштувати для полонених різдвяну ялинку з подарунками. Усі бажаючі повинні були принести речі в комітет на вул. Північна, 9 не пізніше 6 січня 1942 р. Цю ініціативу підтримав і владика Полікарп [429, с. 6].

У номері «Українського голосу» за 12 лютого 1942 р. Український допомоговий комітет звітував про виконану роботу. На коляду для полонених з міста і околиць було зібрано 22 953 крб., 2154 буханки хліба та інші продукти. На різдвяні свята солдатам було роздано 1750 пакунків з продуктами (білий хліб, пироги, яблука). До лікарень, де знаходились червоноармійці, надіслали також 100 таких пакунків. Окрім того, на закупівлю продуктів харчування для полонених надали ще 10 501 крб. [572, с. 3].

Окрім Українського допомогового комітету, полонених підтримував також луцький театр. Зокрема, 27 грудня 1941 р. у ньому було поставлено п'єсу «Мартин Боруля». Дохід з вистави призначався на користь полонених українців, що знаходились у таборі [418, с. 6].

Для того, аби допомогти родичам розшукати своїх близьких, на сторінках луцької газети «Український голос» постійно друкувалася колонка з іменами червоноармійців під назвою «Розшукуються військовополонені» (до уваги редакції «Нової доби») [518, с. 10; 519, с. 6].

Міська управа Луцька своїм коштом лікувала полонених, хворих на тиф [315, с. 4]. У зв'язку з цим 2 січня 1942 р. виконувач обов'язків начальника відділу охорони здоров'я доктор Омельчук дав розпорядження утворити для військовополонених лікарню на вул. Хлібній, щоб у такий спосіб передати цілу III-тю лікарню в розпорядження

юденрату [141, арк. 27]. Між табірним керівництвом і місцевою адміністрацією все ж таки виникали протиріччя стосовно витрат на лікування червоноармійців. Так, посадник Луцька Є. Тиравський звернувся до гебітскомісаріату із проханням пояснити, хто має компенсувати кошти, витрачені на лікування полонених, оскільки комендант табору 10 березня 1942 р. вимагав у міської управи повернути йому 9 140 крб. витрачених на лікування червоноармійців. Посадник також стверджував, що полонені переважно лікувались у Ш-й міській лікарні [141, арк. 200]. Швидше за все, у кінцевому рахунку медичні витрати були покладені на шталаг. Зокрема у відповідь на прохання І міської лікарні перерахувати 600 крб. за лікування полоненого, посадник Тиравський 16 липня 1942 р. ствердив, що допомогу військовополоненим уділяє тільки Український допомоговий комітет [156, арк. 36]. Проте подібні звернення до міської управи надходили й далі. Підтвердженням цього є лист І-ої хірургічної лікарні від 6 серпня 1942 р. про перерахування коштів за лікування колишніх військовополонених з березня по липень того ж року. У документі також наводяться дані про хворих і сума витрат на них. Один день перебування у лікарні оцінювався у 20 крб., а терміни лікування хворих становили 142–153 дні [130, арк. 7].

Червоноармійці отримували медичну допомогу і поза межами Луцька. Так, від 22 червня 1941 р. у Горохові знаходилось на лікуванні 54 військовополонених. Терміни лікування сягали від 5 до 55 днів. У Локачах перебувало 20 військовополонених, які лікувались від 18 до 30 днів. У Миркові (нині село Горохівського району – авт.) знаходилось 86 полонених, які перебували у лікарні від 2 до 41 дня [249, арк. 1–5]. Наразі важко сказати, яке безпосереднє відношення вони мали до «Шталагу 360» і міської управи Луцька.

Варто звернути увагу на те, що навіть пасивна допомога

військовополоненим могла мати фатальні наслідки. У червні 1942 р. райхскомісар видав розпорядження про заборону допомагати членам банд, саботажникам і військовополоненим втікачам. Той, хто надавав житло, продукти харчування або вбрання цим особам, підлягав смертній карі. У такий самий спосіб карали і тих, хто своєчасно не повідомив органи влади про появу вказаної категорії людей. У менш тяжких випадках передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі [588, арк. 14].

Намагаючись здійснити реконструкцію подій, які відбувались у луцькому таборі, не можна не згадати і про пожежу, яка сталася 3 січня 1942 р. у приміщенні епідемічного лазарету [141, арк. 37]. Це був далеко не єдиний подібний випадок у таборі, адміністрація якого вочевидь нехтувала правилами пожежної безпеки. Так, 12 березня 1942 р. сталося чергове займання через перегрівання водяних труб. Принаймні, такий висновок зробила місцева пожежна команда. Вогонь загасили 2 пожежні машини із 7 пожежниками під керівництвом заступника начальника частини І. Березовського [141, арк. 207].

Дехто із полонених продовжував працювати по селах аж до 1943 р. Доказом цього є звернення в жандармерію Луцька жительки с. Озеро Ківерцівського р-ну. Вона просила звільнити військовополоненого, який працював у неї від 26 жовтня 1941 р. по 16 березня 1943 р. Своє прохання вона мотивувала тим, що є вдовою, виховує чотирьох дітей, має господарство, яке не в змозі утримувати самостійно. Завдяки полоненому вона зуміла виконати поставку зерна і вивезення лісу. Це звернення підтвердив голова Озерської управи, давши одночасно позитивну характеристику полоненому [233, арк. 13].

Останні згадки про табір військовополонених у Луцьку відносяться до весни 1943 р. Так, 20 березня 1943 р.,

здійснюючи перехід до УПА, курсанти луцької сільськогосподарської школи зруйнували табір військовополонених і вчинили напад на пункт тимчасового утримання робітників. У результаті цієї акції було звільнено близько 40 осіб [376, с. 103; 405, с. 61–62].

Знищення радянських полонених підтверджується сучасними пошуковими археологічними дослідженнями. Так, у листопаді 2007 р. на вул. Гнідавській, на території колишньої птахофабрики була виявлена братська могила, де було поховано 370 осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років. На останках простежено ознаки смерті від насильницьких дій, хвороб, голодування. За супровідним інвентарем було зроблено висновок, що вони можуть бути військовослужбовцями Червоної армії. У 2009 р. під час розкопок на вул. Кафедральній, 16, на території східного подвір'я колишньої луцької в'язниці, також було виявлено невідому братську могилу військовополонених. За висновком працівників обласного бюро судово-медичної експертизи тут було поховано 314 осіб чоловічої статі віком від 18 до 50 років. У 114 випадках було відмічено прижиттєві травматичні ушкодження (112 з них є вогнепальними). За супровідним інвентарем було зроблено висновок, що вони можуть бути військовослужбовцями Червоної армії [389, с. 449–451]. Зі слів Ю. Мазурика, на цей час вдалося встановити прізвища 115 червоноармійців, які загинули протягом 2 жовтня – 26 листопада 1941 р., поховані в основному (45 осіб) біля східної стіни в'язниці [390, с. 397]. Перспективою майбутніх досліджень має стати також опрацювання картотеки колишніх радянських військовополонених у державному архіві Волинської області, яка нараховує 6063 одиниці зберігання [8, с. 128].

Таким чином, «Шталаг № 360» був утворений відразу після окупації Луцька. Згідно з матеріалами дослідження, у

ньому розміщувалось 12–14 тис. полонених червоноармійців. Солдат використовували на різноманітних роботах. Після наказу про звільнення полонених українців у жовтні 1941 р. табір залишили понад 3 тис. осіб. Найбільших втрат шталаг зазнав через епідемію тифу, яка спалахнула унаслідок антисанітарії, незадовільного харчування і зимових морозів. Загальні втрати сягнули до 10 тис. осіб. З огляду на скрутне становище полонених, українська допоміжна адміністрація і прості лучани намагались допомогти табору. Зокрема, було організовано збір продуктів харчування, надавалось медичне обслуговування, звільнених полонених влаштовували на роботу.

РОЗДІЛ 3. **СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ**

3.1. Міське господарство

Німецька економічна політика стосовно українських земель у 1941–1944 рр. повторювала принципи часів Першої світової війни. З цього приводу влучними є слова дослідника М. Коваля: «Війна Німеччини проти Радянського Союзу в певному розумінні була війною за Україну, її багатіючі економічні ресурси, що дозволяли рейхові вести війну “будь-якої тривалості”» [343, с. 230]. Ще напередодні бойових дій збиралися розвідувальні дані про точне розташування, потужності промислових підприємств і сільськогосподарських районів, характер продукції. Управління та експлуатація української економіки здійснювалась як по військовій лінії, так і цивільною окупаційною владою за допомогою спеціально створеного військово-економічного та адміністративного апаратів [36, с. 446].

У Луцьку координацією економічних відносин займалась міська управа, зокрема її відділи: фінансовий, земельно-господарський, апровізаційний і технічний [179, арк. 25]. При управі працював також інспектор міського господарства. З 29 вересня 1941 р. цю посаду обіймав П. Скоробогатов [179, арк. 15 зв.]. Проте, як свідчать джерела, всі найважливіші рішення, які стосувалися міської економіки, приймалися лише після погодження із гебітскомісаром.

Луцьк ніколи не був великим промисловим містом. Тут переважно розвивалися торгівля і кустарне виробництво. Варто детальніше зупинитися на характеристиці економічного потенціалу Луцька на початку окупації. У місті нараховувалось понад 60 діючих крамниць. Сфера послуг була представлена 27 фризернями, чистильщиком чобіт і 8 фотосалонами. Серед

закладів харчування нараховувалось: цукорень і їдалень – 9, ресторанів – 6, пивно-закусочних – 39. Місто мало 42 шевські майстерні, 6 бляхарських і слюсарських, 4 столярні верстати, майстерню трун, 4 майстерні капелюхів, 12 майстрів годинників, майстерню валізок, щіткарську майстерню, 2 електромеханічних майстерні, 2 майстерні друкарських машинок, механічну, кушнірську і 4 римарських майстерні. Промисловими закладами були: ковбасний цех, 2 молочарні, 8 кузень, олійниця, 2 склярні, 61 кравецький, інтролігаторський, 3 кошикарські і один стельмаський верстати. Власниками усіх цих закладів і виробничих потуг були переважно євреї. У документах також часто згадуються цегельні № 1–5 [142, арк. 37], фабрики содової води [184, арк. 22–32], свічок [142, арк. 37], мармеладна [142, арк. 83] і макаронна фабрики [204, арк. 1–2].

У серпні 1941 р. працювали також броварні, які раніше належали відомим пивоварам Земану і Шнайдеру. Вони постачали свою продукцію кільком ресторанам [180, арк. 168]. Наприклад, у жовтні 1943 р. броварня Земана працювала у 2 зміни і після застосування нових технологій виготовляла 28 тис. гектолітрів пива. На ній працювало 70 робітників, які харчувалися у спеціальній їдальні. Броварнею керував директор Й. Малинський [382, с. 4].

Відомо, що станом на 1942 р. в Луцьку існувала фабрика сільськогосподарських машин, яка мала попередню назву «Володимир Свобода і К^о» [150, арк. 1], а також продовжувала працювати машинно-тракторна станція, яка не зазнала суттєвих руйнувань на початку війни. Остання мала у своєму розпорядженні токарню, слюсарні відділи, бляхарню, майстерні з ремонту автомобілів і моторів, вулканізаційний відділ, малий тартак, генераторну, кузню, столярню, станцію водяних pomp і склад запасних частин. Під час окупації на станції виготовлялися деталі до кухонних плит, крупорушок і

запчастини до сільськогосподарських машин. У великій кількості вироблялися букси до возів, яких планувалося поставити 20 тис. одиниць [406, с. 4]. У місті відкривалися невеликі фірми, наприклад, «Фотопластик», де в липні 1943 р. працювало 5 осіб [219, арк. 3] та «Енергія», в якій у травні 1942 р. нараховувалось 8 працівників [215, арк. 5].

У липні 1941 р. утворилась міська споживча кооперація на вул. Шевченка, яка об'єднала 12 крамниць. У липні 1943 р. її обслуговувало 32 службовці й робітники. Кооператив володів 4 кіньми з 2 фургонами. Споживчі товари продавалися виключно лучанам, а галантерея, косметика та інші товари – жителям навколишніх сіл. Під час ревізії, проведеної у липні 1943 р., вистачало хліба, галантереї, косметики і кісток. Інших товарів, у тому числі овочів, відчувався брак. За 1942 р. чистий дохід підприємства склав 62 747 крб. На рахунок міської управи у Господарський банк було відраховано 80 % податку в сумі 50 197 крб. [220, арк. 162–165].

У Луцьку знаходився також Повітовий союз кооперативів, який у жовтні 1941 р. запрошував на роботу сторожів, механіка центрального опалення і дольмечера, що володів німецькою мовою. Офіс союзу знаходився на вул. Кооперативній, 4 [419, с. 6]. Ймовірно, на початку окупації Волинська обласна управа взяла під контроль довоєнну мережу кооперативів. Як приклад, 14 серпня 1941 р. у Луцьку керівником торгівлі в Головнянському, Любомльському і Шацькому районах призначили В. Вишневського [18, арк. 30 зв.]. Це свідчить, що місто продовжувало залишатися свого роду адміністративно-економічним центром у межах колишньої області.

Суттєво покращувала роботу промислових об'єктів і повсякденне життя лучан міська електростанція. У жовтні 1943 р. на ній працював 61 робітник. Заробітна плата директора складала 1860 крб., техніка – 648 крб.,

електромонтера – 576 крб., кочегара – 480–576 крб. [228, арк. 7–7 зв.]. Однак у зв'язку з нестачею палива було запроваджено обмеження у використанні електроенергії. Так, у листопаді 1941 р. для освітлення помешкань та інших закладів дозволялось використовувати лише одну лампочку від 15 до 40 ватт на кімнату в залежності від площі. Заборонялося користуватись електроприладами з 16 год. вечора до 8 год. ранку [488, с. 6]. Використовувала електричний струм і німецька армія. Проте вона зловживала своїм становищем. Наприклад, станом на 1 січня 1942 р. військові заборгували електростанції 320 тис. руб. [142, арк. 11].

У схожій ситуації знаходився міський водоканал. Станом на 1 липня 1942 р. німецькі військові заборгували йому 407 869 руб. Окрім того, відповідно до розпорядження райхскомісара від 21 жовтня 1941 р., податок із його доходів складав 81 %. Таким чином, маючи дохід в 140 440 руб., у 1942 р. потрібно було сплатити 120 236 руб. податку. Роботу водоканалу ускладнювала відсутність необхідних матеріалів. Зокрема, у вересні 1942 р. запас паливно-мастильних матеріалів був розрахований лише на один місяць [214, арк. 2–4].

У місті як центрі округу «Волинь-Поділля» зосереджувався банківський капітал, який зазнав численних реорганізацій. За розпорядженням райхскомісара 2 січня 1942 р. Волинський сільськогосподарський банк було перетворено на Господарський банк. Два інші – Волинський обласний комунальний і Торговельно-промисловий – вливались у Господарський банк [480, с. 10]. Останній проводив обмін радянських рублів на нову грошову одиницю райхскомісаріату – карбованець [312, с. 4], яку з 1 червня почав випускати Центральний емісійний банк України у Рівному. При цьому 1 руб. прирівнювався до 1 крб., а одна німецька марка оцінювалася у 10 крб. Обміняти радянські гроші номіналом 5

і більше рублів наказувалось до 25 липня 1942 р. При обміні суми у понад 20 руб. готівка не видавалася, а зараховувалася на так званий безвідсотковий рахунок збережень, що фактично означало конфіскацію радянських грошей. За словами І. Ветрова, із зданих населенням заощаджень близько 75 % конфісковувалося на користь окупаційної влади, а населення могло отримати в карбованцевому еквіваленті ледве чверть власних коштів [36, с. 454]. Восени 1942 р. на баланс Господарського банку Луцька вже знаходилось 150 млн крб. [480, с. 10].

Місто, як і в попередні часи, залишалось центром базарної торгівлі. Для її координації при управі було створено окремих підрозділ – Управління базарів. Проте 2 жовтня 1941 р. посадник ліквідував це управління, а справи наказав передати фінансовому і господарському відділам [179, арк. 16]. За розпорядженням від 13 серпня 1941 р. у місті відбувалися регулярні торги по понеділках і четвергах. Продаж починався після 7 год. ранку, євреям заборонялось купувати до 10 год. ранку. Для міських торгів призначались площі на вул. Інженерній, Шопена, Костюшка, Гнідавській. Рільничі й городні продукти можна було продавати тільки на базарі по вул. Костюшка. Продаж м'яса і м'ясних виробів заборонявся через санітарні вимоги. Заборонялось також змінювати встановлені владою ціни, торгувати в будинках та інших місцях [268, арк. 14].

Базарна торгівля зазнавала обмежень з боку окупаційної влади. Наприклад, 27 лютого 1942 р. гебітскомісар зауважував, що при поліційному контролі базару в Луцьку велика частина селян прибула з продуктами, які підлягали заготівлі і які не дозволялось продавати. На цей раз винні не були покарані, конфіскували лише продукти. Дальший непослух загрожував серйозними покараннями [266, арк. 10]. Гебітскомісар 30 вересня 1942 р. у всій окрузі дозволив лише

один базарний день – четвер (див. додаток № 19). Торги мали відбуватися на встановлених площах, за вказаними цінами і тільки товарами з дозволеного переліку [266, арк. 14]. При цьому в 1941 р. за разову торгівлю з лавки або столика потрібно було сплатити 1 руб., а з возів – 2 руб. і 1 руб. за постій [159, арк. 2]. У 1943 р. торгівля з фіри коштувала вже 15 крб., а продаж з рук – 3 крб. [144, арк. 13–14 зв.].

Число працюючих на промислових об'єктах і у сфері послуг було відносно невеликим. Так, станом на 1 березня 1942 р. у 15 перукарнях Луцька нараховувалось 59 працівників, у 45 шевських майстернях – 65, у 5 цегельнях – 16, на фабриці машин – 43, мармеладній фабриці – 153, броварні – 48, друкарському лінотипі – 78 осіб [142, арк. 83–84]. Чи не найбільший сектор міської економіки утворювали заклади громадського харчування. Так, головний ветеринар міста М. Краєвський звітував окружному комісару, що на початку 1942 р. у Луцьку нараховувалось 58 ресторанів, їдалень та пивних, 4 ковбасних верстати і 2 молочарні. Більша частина цих підприємств не відповідала санітарним вимогам: погані приміщення, не пристосовані до м'ясних виробів кухні, брак фартухів, плювальниць і т. п. Через порушення вимог власники намагалися збільшити свої прибутки. Ресторатори переважно приймали м'ясо з нелегального забою, який здійснювався поза ветеринарним контролем. Унаслідок цього санітарна комісія склала 27 протоколів порушень, а ветеринарно-санітарна – ще 30. Ресторани і ковбасні підприємства, які не виправили порушень, були зачинені [206, арк. 8]. Надмірний контроль, з одного боку, ускладнював роботу закладів харчування, а з іншого – гарантував захист прав споживачів. Для прикладу, посадник Луцька 9 серпня 1941 р. зазначав, що деякі пекарні випікали хліб неповної ваги. Вона мала складати 0,5 кг, 1 кг і 2 кг відповідно. Посадник наказував пильно дотримуватись поставлених вимог [179, арк. 7 зв.].

Нацистський режим увів чітку регламентацію для усіх економічних процесів. Посадник Луцька ще 13 серпня 1941 р. видав промислово-поліційне розпорядження. За ним усі торговельні й промислові підприємства зобов'язувались мати вивіску з чітким написом прізвища керівника німецькою, або ж німецькою і українською мовами. Підприємства, очолювані євреями, зобов'язувались виставити напис «жидівське підприємство». Продаж повинен був тривати з 7 до 19 год. У неділю і церковні свята торговельні та промислові підприємства мали бути зачинені. Єврейські підприємства зобов'язувались працювати в суботу. На видному місці мали розміщуватись цінники товарів [268, арк. 30]. З метою перепису всього майна окружний комісар 29 грудня 1941 р. розпорядився закрити всі приватні крамниці [137, арк. 7].

Промислові об'єкти та установи, які відігравали певне значення для німецької влади, могли перейти на її баланс від міської управи. Так, 15 березня 1942 р. 5 цегельня управи були передані гебітскомісару [152, арк. 1]. Організації «Ост» актом від 16 березня того ж року управа передала міську бойню [158, арк. 2]. Посадник П. Скоробогатов 7 серпня 1943 р. передав міську оранжерею генеральному комісару [143, арк. 12]. Безпосередньо гебітскомісару від 1 січня 1942 р. підпорядковувались всі аптеки та аптечні бази, крамниці оптики Луцька. У зв'язку з цим кошти, які перераховували до вказаних установ, надходили на відповідний рахунок Господарського банку в місті [201, арк. 1]. Згодом 1 лютого 1943 р. центральна аптечна база міста перейшла на баланс фірми з обмеженою відповідальністю «Отто Штумпф» [585, с. 8].

Займатись підприємництвом дозволялось після певних бюрократичних процедур. Однією з них був дозвіл на той чи інший вид діяльності. Завдяки джерелам можемо побачити, якою була ціна на право займатися бізнесом. Посадник

М. Єрмолаєв 2 вересня 1941 р. установив наступну оплату за відкриття торгових і промислових підприємств: ресторації – 300 руб., їдальні, пивної, споживчої крамниці, фризерні – 150 руб., будки із содовою водою – 75 руб., шевської, кравецької та інших майстерень – 50 руб. [151, арк. 15]. У пізнішому часі плата стрімко зросла. З лютого 1943 р. дозвіл на відкриття ресторації вартував уже 600 крб., їдальні й перукарні – 500, слюсарської, кравецької майстерень або кузні – 300, адвокатської канцелярії – 400 крб. [144, арк. 13–14 зв.]. Як було сказано, на торгівлю постійно накладались певні обмеження. Для прикладу, з 25 вересня 1941 р. (див. додаток № 20) заборонялось відкривати будь-які крамниці. Це стосувалося і тих, які отримали дозвіл, але ще не почали роботу. Розпорядження мало діяти до зняття заборони [268, арк. 6]. Ймовірно, такі заходи були пов'язані з переписом майна та відсутністю налагодженої роботи органів влади на початку окупації.

Незважаючи на перепони, лучани займалися різною підприємницькою діяльністю. Так, 24 вересня 1941 р. у міського нотаря А. Веселовського зареєстрували торгово-промислову спілку з обмеженою відповідальністю «Промінь». Вона мала займатись видавничою діяльністю. Стартовий капітал спілки нараховував 7 тис. руб., засновниками було 7 осіб [229, арк. 106–106 зв.]. Приватну адвокатську практику у місті вели Б. Забродський, Є. Тиравський [420, с. 6], С. Волощак [423, с. 4] і В. Тучак [421, с. 8]. Вони також полагоджували всі канцелярські справи німецькою мовою. У 1942 р. пропонувало свої послуги будівельне бюро інженерів В. Михайлова та А. Літож-Лотоцького, яке розташовувалось на вул. Шевченка. Фірма запрошувала на роботу малярів, мулярів і пічників [33, с. 10].

Заборона приватної ініціативи і відсутність будь-якого виробництва загрожували економічній стратегії німецької влади на окупованих територіях. Тому остання намагалася

налагодити бодай кустарне виготовлення найнеобхідніших речей. Наприклад, 29 грудня 1941 р. окружний комісар інформував про нестачу щоденних предметів вжитку, а тому наказував головам районних управ налагодити виробництво замінних предметів. У першу чергу мова йшла про гончарство і вироби з дерева [178, арк. 82]. Для виконання поставлених завдань окупаційна влада намагалась мобілізувати й ремісників. Так, газета «Волинь» за 11 червня 1942 р. повідомляла про організацію конференції в Луцьку стосовно нововведень у галузі ремесла. У її роботі взяли участь представники відділу господарства генерального комісаріату, начальник цього відділу в Луцьку і ще близько 50 ремісників різної спеціалізації [505, с. 3].

Політика окупаційної влади щодо приватного сектору не сприяла його розвитку. Наприклад, серйозні обмеження були встановлені щодо сільського господарства, навіть у випадку, коли продукти праці використовувалися лише для власних потреб. Забій усієї худоби для Луцька мав здійснюватись на міській бойні, що по вул. Дубенській, 61. М'ясо тварин мав перевірити і оштампувати ветеринар [268, арк. 4]. Ця послуга входила у загальну вартість забою тварин [587, арк. 57–58]. Ціни сягали наступних значень: забиття корови коштувало 20–30 крб., свині 20–25, теляти 10–15, кози і вівці – 10 крб. [208, арк. 68 зв.]. До 16 жовтня 1941 р. гебітскомісар наказав лучанам зареєструвати в міській управі всю худобу, птицю, домашніх тварин і навіть бджолині вулики [180, арк. 252]. Це створювало суттєві незручності, оскільки лучани утримували відносно багато худоби і птиці. Станом на 20 жовтня 1941 р. у місті нараховувалося: 1941 кінь, 456 корів і телят, 816 свиней і поросят, 4 вівці, 282 кози, 6178 курей, 277 качок, 61 гусак, 13 індиків, 74 бджолині вулики. Серед домашніх тварин – 788 собак і 1279 котів [147, арк. 87]. У місті існували певні обмеження і перепони щодо утримання худоби. Тварин

дозволялось випасати лише у спеціально відведених місцях. Для прикладу, випас на 1943 р. можна було здійснювати між Красненським мостом і каналом електростанції, Іженерною площею і дорогою, яка з'єднувала вул. Короля Данила і Замкову, за охоронним валом обабіч єврейського окописька та на узбіччі цегельні на Красному. За рік випасання худоби власники сплачували чималі кошти: 400 крб. за корову, 650 за коня, 150 за козу і т. д. Штраф за випас у забороненому місці становив 75 крб. [149, арк. 44]. Варто сказати, що оренда 1 га пасовиська і сінокошу на вул. Набережній коштувала 750 крб. за сезон [133, арк. 50].

Особливий контроль встановлювався за роботою пасічників. Для останніх генеральний комісар Волині і Поділля 6 жовтня 1941 р. встановив норми видачі цукру для весняного докормлення бджіл. Кожний пасічник мусив подати відомості про кількість вуликів. Видача цукру залежала від кількості проданого меду. Для подання цієї інформації пасічник мав представити збережені квитанції з продажу [262, арк. 3]. У Луцьку 26 травня 1942 р. на вул. Шевченка, 73 відкрилась контора Союзу пасічників. Бджолярам, які не зареєструються у союзі, загрожувала конфіскація вуликів. Віск і штучну вошину можна було переробляти лише в майстернях союзу. Усі приватні майстерні заборонялися. Керівником пасічної контори Луцька став Н. Адольфер [440, с. 4].

Такі ж обмеження стосувалися і виробництва молочних продуктів. Усе молоко з Луцька та навколишніх сіл потрібно було здавати до міської молочної. Плата залежала від рівня жирності продукту. Для власних потреб дозволялось залишати з 1 листопада до 31 березня чверть літри молока, а з 1 квітня до 31 жовтня – півлітри на особу. Домашнє виготовлення масла і сметани заборонялось. Той, хто здавав молоко, мав право на одержання масла, а саме: від 10 % зданого молока, перерахованого на масло [151, арк. 8]. Були впроваджені навіть

обов'язкові мінімуми здачі молока. Так, за розпорядженням райхскомісара від 5 червня 1942 р. у III кварталі року з однієї корови мало надійти 250 л, а від кожної наступної – по 350 л молока. У IV кварталі від першої корови потрібно було здати 100 л, а від кожної наступної – 150 л. Здане молоко мало відповідати не менше ніж 3,8 % жирності. Нездача загрожувала реквізицією корови [151, арк. 46]. У той час максимальна ціна на свіже молоко становила не більше 1,30 руб. за 1 л, знежиреного – 0,70, масла в залежності від якості – 26–28 за 1 кг, сиру з пісного молока – 5 руб. [203, арк. 100; 586, арк. 54]. У Луцьку вирішення вказаних питань координував «Молочарський союз Волині і Поділля» [255, арк. 209].

Розпорядження про здачу молока було не єдиною постановою, яка перешкоджала розвитку домашніх господарств. Власник будинку не міг вільно впорядковувати своє житло. Всі будівельні, в тому числі й ремонтні роботи в Луцьку мали здійснюватися за погодженням із технічним відділом міської управи [268, арк. 28]. Генеральний комісар наказав до 1 травня 1942 р. здати всі пилки для виготовлення дощок ручним способом. Заборонялося виготовлення пиломатеріалів і подальший їхній продаж без дозволу відповідних інстанцій [515, с. 6]. 29 вересня 1941 р., було заборонено продаж саней, полозів і лиж (див. додаток № 21). Заборонялося також змінювати місця їхнього постійного знаходження і наказувалось зареєструвати ці засоби пересування у міській управі [268, арк. 8]. Окупаційний режим прагнув здійснювати тотальний контроль за всіма сферами життя, щоб у подальшому налагодити механізм експлуатації необхідних ресурсів.

З цією метою було запроваджено понад два десятки податків, які аж ніяк не сприяли розвитку економіки. Відповідно до директиви райхсміністра А. Розенберга 1941 р. про податкову систему в окупованих радянських областях, до

державних податків належали: податок із обігу, податок із прибутку, прибутковий податок, у тому числі на заробітну плату, податки на потреби житлового будівництва, на благодійну справу, з кооперативних підприємств та інших громадських організацій, з колгоспів, сільського господарства, зі спадщини, з печаток, дарчий податок. Крім того, існували ще й місцеві податки та відрахування: податок на будівлі, державна рента на земельні ділянки, що не підлягали сільськогосподарському оподаткуванню, податки на транспортні засоби, худобу, собак, тоталізатори, кіно, промисли, з розваг. Якщо на початку окупації у Райх ішло 24 % цих надходжень, то після 1942 р. – уже половина [36, с. 468–469].

Тимчасове розпорядження Е. Коха від 21 жовтня 1942 р. зберігало радянську податкову систему. Разом із тим від сплати податку звільнялися особи із доходом, який не перевищував 150 крб. [185, арк. 6–6 зв.]. Встановлювався фіскальний контроль за погодинною працею. Наприклад, тимчасові заробітки до 25 крб. взагалі звільнялись від податку. Сюди входили такі види робіт, як миття підлоги, доставка, рубання і пиляння дров. Дохід із оплатою від 25 до 150 крб. обкладався податком у розмірі 0,8 % від заробітної плати. З сум понад 150 крб. вираховувався податок з прибутку за визначеними ставками таблиць (див. додаток № 22) [185, арк. 21].

Серед переліку традиційних податків бачимо й такі, які зовсім не піддаються сьогоднішньому розумінню. Наприклад, посадник М. Єрмолаєв 25 жовтня 1941 р. інформував про тарифи оподаткування власників собак. Право утримання однієї тварини коштувало 100 руб., другої – 150, кожної наступної – 250 руб. Від оподаткування звільнялися німецькі громадяни, власники собак до 8 тижнів від народження, а також господарі собак-поводирів. За тварин, які охороняли сільськогосподарські угіддя та інші підприємства, потрібно було

сплачувати три четвертих податку [132, арк. 70]. До 20 грудня 1941 р. міська управа планувала зібрати податок із власників собак у сумі 41 350 руб. [147, арк. 101].

Серед інших неприйнятних оплат був подушний податок або ж виплата на користь міста. У 1943–1944 рр. його зобов'язувались виплатити усі жителі Луцька, які мали будь-який прибуток. Від сплати звільнялися німці, а також особи до 16 і старші 65 років. Податок у розмірі 100 крб. на рік кожен мав сплатити у касу міської управи до 31 грудня 1943 р. і до 31 березня 1944 р., інакше застосовувалось примусове стягнення та адміністративне покарання [432, с. 4]. Варто зауважити, що міська управа була уповноважена отримувати заборгованості, які залишилися від польського уряду. Постановою від 6 жовтня 1941 р. усі сплати приймалися за курсом 1 злотий – 5 руб. [179, арк. 17 зв.].

Траплялися випадки, коли міська управа встановлювала податки, а гебітскомісар відміняв їх. Постановою від 31 жовтня 1941 р. посадник запроваджував податок на утримання шкільництва й потреби суспільної опіки. Натомість комісар Лінднер 14 листопада скасував цю постанову, але дозволив проводити довоєнний культзбір за тарифами від 18 жовтня 1941 р. [196, арк. 1–6]. Так само сталося з пропозицією посадника щодо збору податку за проживання [196, арк. 10–15] і повідомлення про запізнення сплати податку [196, арк. 19–24]. Окрім податків, обов'язковими стали ще й різні страхові платежі. Наприклад, з 1 липня 1942 р. у генеральній окрузі «Волинь–Поділля» запроваджувалось обов'язкове страхування будівель, коней і корів. Несвоєчасна сплата каралася штрафом у розмірі 0,05 % від вартості суми за кожний день [266, арк. 15].

Традиційною статтею доходів управи став прејскурант її адміністративних послуг. Постановою посадника від 15 січня 1942 р. видача всякого роду довідок коштувала 10 руб.,

посвідок у справах податкових – 20, житлово-реєстраційних – 10, поховальних – 25, ексгумаційних – 100 руб. За кожну заяву потрібно було заплатити 5 руб., і кожний додаток до неї – 1 руб. Видача номерків для собак коштувала 5 руб, номерів для велосипедів – 25, мотоциклів – 50, вантажних автомобілів – 100, возів – 50 руб. У залежності від послуг на користь міста перераховувалася частина коштів від нотаріату. Так, засвідчення копії або витягу коштувало 7,50 руб. від сторінки, при цьому до каси управи окремо перераховувалось по 2,50 руб. за кожну сторінку. Завірення договорів про утворення торговельних спілок, а також інших майнових договорів оцінювалося в 1 % від суми договору, але не менше ніж 50 руб. На потреби міста потрібно було сплатити 0,5 % від суми договору, але не менше 25 руб. [208, арк. 5–6].

Підтримку життєдіяльності міста забезпечував бюджет управи. Для прикладу, на 1942 р. він складав 964 195 марок [129, арк. 103]. Окрім інших надходжень, було заплановано отримати 17 838 марок будівельного, 10 тис. оборотного, 7 тис. прибуткового, 3242 ґрунтового і 2 тис. марок промислового державного податку [129, арк. 76]. Ці плани майже вдалося виконати. У 1942 р. управа отримала 35 990 марок від різних податків і зборів. Серед них: 7265 марок оборотного податку з продажу товарів, безтоварних операцій – 1714, прибуткового податку із населення – 6697, збору на підтримку народного здоров'я – 2796, податку із собак – 119, виплат за оренду житла – 10 640, промислового податку – 1699, ґрунтового податку – 96, податку з будівель – 864, відрахувань із заробітної плати євреїв – 752 і 3348 марок податків із платні робітників та службовців [174, арк. 2]. Прибуток каси міської управи з 20 грудня 1941 р. до 20 січня 1942 р. склав 1 558 044 руб., видатки – 790 999 руб. [142, арк. 10]. У 1941 р. на рахунок гебітскомісаріату було перераховано 21 600 руб. державних податків, з них

будівельного – 2600, земельної ренти – 2400, промислово-оборотного – 7400, прибуткового – 2700, із службовців – 6500 руб. [211, арк. 9].

Частина бюджету управи формувалась завдяки дотаціям окружного комісаріату. При визначенні цієї суми бралися до уваги зараховані податки. Для прикладу, у вересні 1942 р. дотація склала 131 045 крб. [174, арк. 5], а впродовж червня – липня 1943 р. – 219 382 крб. Вказані кошти покривали витрати на утримання адміністративного апарату і догляд за державними та націоналізованими будинками [210, арк. 5–9 зв.]. Таким чином, проблему дефіциту бюджетних коштів у переважній мірі мала вирішувати міська управа.

Всеохоплююча фіскальна політика призводила до зuboжіння громадян, але водночас давала кошти на функціонування міської інфраструктури. Особливо актуальним це питання було після того, як Луцьк зазнав серйозних руйнувань на початку війни. Місто потребувало швидкого відновлення. У вересні 1941 р. технічний відділ управи розібрав і підготував до подальшого ремонту ряд зруйнованих будинків, почався терміновий ремонт шкіл. Було відновлено електричні лінії на вулицях Кумовській, Плоцькій, Дольній. Поставлено 15 нових стовпів і підключено 501 абонента. Побудовано нову лінію до елеватора та влаштовано спеціальне освітлення моста Бена [314, с. 4].

Ця робота активно продовжувалась. Упродовж 1942 р. і в перші місяці 1943 р. міська управа розібрала знищені війною 8 мурованих і 64 дерев'яних будинки. На вулицях Шевченка, Північній і Київській облаштовано 4 площі для постою фірманок. Було відремонтовано 2 пекарні, 2 мурованих будинки, 13 дерев'яних та 214 помешкань в націоналізованих будинках. З цегли викладено 1414 м нового хідника, 1149 м нових бортів і переbrukовано 2815 м² головним чином на центральних вулицях. На 80 % збудовано нову дорогу, що

сполучала вулиці Замкову і Короля Данила, на 70 % – дорогу, що сполучала Миргородську з Гімназійною. Також збудовано два дерев'яних мости, закінчено шпиталь на Красному, відремонтовано міський стадіон та інше [95, с. 4]. Цікаво зауважити, що серед усіх інших, шпиталь на Красному (нині обласний протитуберкульозний диспансер на вул. Львівській, 50 – авт.) будував інженер І. Кобилко (див. додаток № 23) [149, арк. 130 зв.] – перший помічник комісара шляхів уряду УНР, активний український громадський діяч міжвоєнного періоду [316, с. 32]. Саме його дочка Катерина стала дружиною Голови Проводу ОУН О. Штуля.

Як бачимо, міській управі вдавалося відновлювати не тільки попередню інфраструктуру та промислові об'єкти, але й займатися будівництвом нових. За ініціативою посадника П. Скоробогатова і за підтримки гебітскомісара 4 липня 1943 р. для потреб місцевого населення була відкрита міська пристань [47, с. 4]. Газета «Український голос» від 20 серпня 1942 р. повідомляла про відкриття міської пральні на вул. Короля Данила, 3. Білизну у прання та одяг до хімчистки приймали в магазині на вул. Шевченка, 14 [46, с. 4]. Однак з невідомих причин 10 вересня 1942 р. посадник закрити пральню, а її завідувача перевів на посаду постачальника дров із окладом 400 крб. місячно [156, арк. 145]. Міська управа 19 листопада 1943 р. після вимощення передала до житку нову вулицю, яка отримала назву Новоміська. Вона розташувалась за генеральним комісаріатом [48, с. 4].

Аби забезпечити лучан продуктами харчування і знизити ринкові ціни на них, за ініціативою міської управи на вул. Дубенській було відкрито міський город площею близько 12 га [2, с. 4]. У зв'язку з цим на 1942 р. з міського бюджету було виділено 116 420 крб [133, арк. 32–33]. Станом на 1 липня 1942 р. з городу вже продали 24 тис. капусти, 2 тис. штук перцю, 22 тис. гілок тютюну, 1700 пучків редиски, 4 тис. штук

салату і таке інше [2, с. 4]. У вересні того ж року було вирощено ще 3386 кг помідорів, 2083 кг кабачків, 1784 кг огірків і 1178 кг капусти [134, арк. 67].

Окупаційна влада дозволила лучанам утримувати індивідуальні городи. Вони були запорукою уникнення напівголодного існування і давали змогу міщанам покращити свій харчовий раціон. У зв'язку з цим міські городи оподатковувались тільки в тому разі, якщо їхня загальна площа перевищувала 1 га. У випадку, якщо їх власники отримували з них окремий прибуток, вони сплачували податок з прибутку. Поряд із цим значна кількість земельних наділів була вищою від встановлених норм. Так, у вересні 1942 р. на терені Луцька знаходилось 84 господарства, з них користувалось землею площею до 2 га – 41 господарство, від 2 до 5 га – 28, від 5 до 10 га – 13, від 10 до 15 га – 2 господарства [156, арк. 136]. Одночасно існувала орендна плата за землю, яку надавала міська управа для сільськогосподарського призначення. Її вартість сягала наступних значень: за 1 га під поле – 3 ц жита, від городів на міських лугах – 1 пфенінг за м², за ділянку в місті – 2 пфенінги за м² [133, арк. 7].

На балансі управи знаходився гужовий транспорт. Станом на березень 1942 р. вона мала 41 коня, з них 20 працювало при саночистці, 21 використовували для транспортування дров та різних продуктів. Посадник Є. Тиравський звертався до представника гебітскомісара зі скаргою, що Господарська централь в Луцьку виділяла мало фуражу для коней. Тому він просив або збільшити норми видачі, або дозволити купувати фураж за ринковими цінами [141, арк. 214]. Останній факт на прикладі міста свідчить, що німецьке централізоване управління деструктивно позначалось на функціонуванні господарства.

Місто вимагало значних ресурсів. Затримки у постачанні могли обернутися продовольчою кризою. Масштаби

випікання лише одного хліба варті окремої уваги. Наприклад, у січні 1942 р. вони склали 152 207 кг хліба і булок, зокрема для війська – 9076 кг. При цьому через брак дров пекарні шість днів стояли без роботи. Тому, аби покрити дефіцит, їм довелося працювати у 3 зміни. Про попит на м'ясо та обсяг робіт міської бойні свідчать дані за той же січень 1942 р. За місяць на бойні було вбито 40 947 кг худоби, в тому числі для війська – 25 840 кг, української міліції – 318 кг, міської управи – 10 731 кг, приватних осіб – 3237 кг, бази «Заготхудоба» – 821 кг [142, арк. 8]. У черговий раз бачимо, що міське господарство було змушене всіляко сприяти окупаційним військам.

У місті зосереджувалось багато центральних офісів і філіалів німецьких комерційних товариств та фірм. Серед них – одна із штаб-квартир будівельної організації «Тодт» [442, с. 73], головна філія «Центрального управління напоїв України», яка опікувалась спиртзаводами [442, с. 105], філія «Збіжжевого підприємства України», якій підпорядковувались млини [442, с. 101], «Волинська контора прядильних культур», «Дирекція лісів» [118, с. 747–748], «Рибна контора» генерал-комісаріату [250, арк. 13] тощо. Варто також зазначити, що згідно з розпорядженням гебітцляндвірта від 17 березня 1942 р., млини, які мали в касі зайву готівку, зобов'язувались двічі на тиждень здавати її до Сільськогосподарського банку Луцька [212, арк. 156]. У джерелах згадуються млини Птіца, Фрідмана, «Гнідава», «Універсаль» [241, арк. 1 зв.].

Окрім вже згаданих установ, на вул. Театральній розташовувалась торгова централь по заготівлі великої рогатої худоби. З 1 січня 1943 р. вона підпорядковувалась централі «ЛБГУ» в Рівному. Луцький офіс об'єднував 16 контор: Горохів, Камінь-Каширський, Ковель, Любомль, Володимир-Волинський, Брест-Литовський, Кобрин, Пінськ, Рівне, Дубно, Костопіль, Крем'янець, Сарни, Здолбунів і Столин. Окрім німецького персоналу, у Луцьку працювало ще 28

місцевих робітників. Станом на 31 липня 1943 р. на рахунку у «Віртшафтсбанку» централь мала 13 741 655 крб. [221, арк. 2].

Заготівельні організації в місті володіли окремими базами. Скажімо, волинська головна фірма «Закупівлі та збуту в Україні» розпоряджалась птахобазою, яйцебазою, утильсировинною базою, які мали власний штат обслуговуючого персоналу [253, арк. 1–5]. Окрім того, яйцебаза мала інкубаторну станцію [253, арк. 49], що говорить про наявність певного виробництва, організованого заготівельною організацією. Волинська філія відповідала і за транспортування харчової продукції. Наприклад, у серпні 1943 р. головний офіс «Закупівлі та збуту в Україні» дав завдання луцькому філіалу привезти з Бреста 3250 л горілки для видачі премій за доставку меду, овочів та фруктів. Для луцького відділу компанії передбачалось 2 тис. л горілки, горохівського – 750, столинського – 500. Окрім транспортування, волинський офіс мав також потурбуватись про тару для горілки, тому що завод її не надавав [254, арк. 106].

З 1 лютого 1942 р. у місті почала працювати філія будівельної фірми «Г. Новіцький і К», яка була зареєстрована у Бресті. У Луцьку її офіс знаходився на вул. Коперника, 3. Компанія виконувала ремонтні роботи з облаштування приміщень генерального комісаріату, сиротинця, макаронної фабрики та інших об'єктів. Чисельність робітників постійно змінювалась. У травні 1942 р. у ній працювало 7 службовців і 978 робітників, з них 821 єврей. У серпні того ж року – 12 службовців і 153 робітники. Фірма відчувала нестачу як кваліфікованих так і некваліфікованих робітників, що було пов'язано зі знищенням євреїв [204, арк. 1–2].

Двома ресторанами в Луцьку володіла фірма «Німецькі ресторани і казино», організована наприкінці грудня 1941 р. З 5 жовтня 1942 р. її перейняв окружний комісар. Станом на 1943 р. тут працювало 46 осіб, серед яких було 7 музикантів

[221, арк. 1]. Узимку 1942 р. у торговельному реєстрі німецького суду Луцька зареєструвалось «Торговельне і транспортне товариство України для потреб лісівних, деревних та сплавних» зі стартовим капіталом 50 тис. марок. Його головний офіс знаходився у Рівному. В якості філіалу в Луцьку зареєструвалось «Товариство замовлень в Україні» з капіталом у 80 тис. крб. Воно виступало у якості посередника під час організації великих промислових замовлень [321, с. 4].

Матеріали радянської комісії з підрахунку втрат у роки війни дають змогу оцінити збитки, завдані господарству міста. Документи описів свідчать, що в Луцьку було знищено 952 житлових будинки і 406 прибудов. Забрано у населення коней – 153, корів – 225, свиней – 162, овець – 4, кіз – 54, птиці – 2627 [240, арк. 1]. Було зруйновано водогін та електростанцію [35, с. 189]. Сума загальних збитків склала – 1 321 227 445 руб. [240, арк. 1]. Таким чином, внаслідок німецької окупації була знищена значна частина комунального майна міста, завдано величезних збитків індивідуальним господарствам лучан. Варто припустити, що чимала частина втрат, які понесло місто, була спричинена бойовими діями 1941 і 1944 рр. Тому всю вину не можна покладати виключно на німецьку адміністрацію.

Таким чином, у роки окупації господарство міста перебувало далеко не в хорошому стані. Німецька влада докладала зусиль, аби створити сприятливі умови для викачування необхідних матеріальних ресурсів і сировини. У Луцьку розташовувались центральні офіси організацій і численні філіали представництв, які на практиці реалізовували економічну політику III Райху на окупованих територіях. Окрім підприємств та юридичних осіб, німецька влада фактично займалась конфіскацією коштів у рядових громадян шляхом впровадження все нових і нових податків. Однак не можна стверджувати, що міська економіка перебувала в абсолютній

стагнації. Багато лучан вели присадибне господарство, у місті працювало декілька невеликих підприємств, налагодилась торгівля. Значну частину міської економіки формували заклади громадського харчування і сфера послуг. Це було достатнім для невеликого міста.

Тотальний контроль за всіма сферами життя створював значні перепони для приватної ініціативи лучан і серйозно обмежував свободу економічних відносин. Незважаючи на ці чинники, українська допоміжна адміністрація намагалася всіляко сприяти розвитку міста. У період окупації проводились ремонти будинків, вулиць та об'єктів інфраструктури. Міська управа не тільки відновлювала зруйноване місто, але й зуміла втілити в життя навіть деякі довоєнні плани стосовно зведення будівель, розширення мережі електроосвітлення, брукування доріг.

3.2. Охорона здоров'я

На початку окупації Луцьк мав наступні медичні заклади: чотири лікарні із чотирма поліклініками, швидку допомогу при першій поліклініці, дитячу, туберкульозну поліклініку, амбулаторію при залізничній станції і венеричну амбулаторію другої лікарні. У місті функціонувала санбаклабораторія, п'ять аптек, хірургічна база і магазин, ветеринарна аптека з базою (див. додаток № 24) [147, арк. 148].

Із початком бойових дій медичні заклади Луцька працювали у посиленому режимі. До III міської лікарні у серпні 1941 р. доставляли поранених, через воєнні дії відчувалася нестача медикаментів і продуктів харчування [147, арк. 33–34]. Окрім інтенсивної роботи, лікувальні установи самі зазнавали пошкоджень. Як свідчать документи міської управи, заміни віконного скла потребували II поліклініка і аптека № 5 на вул. Костюшка та туберкульозний шпиталь на вул. Жеромського [161, арк. 10]. Під час військових дій була знищена епідемічна лікарня Луцька. Її відновили на вул. Болеслава Хороброго в будинку єврейської гімназії. Від 19 липня 1941 р. вона почала прийом хворих, одночасно продовжувався ремонт приміщення. Станом на 29 липня у ній вже лікувалось 14 хворих [180, арк. 60]. Завдяки добровільним пожертвуванням і Українському допомоговому комітету, міській управі вдалось добудувати шпиталь на вул. Львівській. Він мав 565 кімнат і був розрахований на 500 ліжок [400, с. 6; 414, с. 4], хоча його будівництво, як повідомляла газета «Волинь» за 28 грудня 1941 р., проходило з величезними труднощами [55, с. 4]. Нині у цьому приміщенні знаходиться Волинський обласний протитуберкульозний диспансер [351, с. 65].

Рівень здоров'я мешканців міст у період війни підпав під негативний вплив низки факторів: психологічні

навантаження, незадовільні умови проживання, низька якість і мізерна кількість продуктів харчування. З'явилися хвороби, які не були характерні за часів мирного життя. Перебої з водопостачанням, пошкодження каналізаційної мережі, нагромадження сміття на вулицях міста сприяли поширенню інфекційних захворювань серед громадян [295, с. 33]. Згідно з матеріалами В. Шайкан, у 1942 р. в порівнянні з довоєнним періодом захворювання на висипний тиф зросло в 15 разів, черевний тиф – у 12 разів, дифтерит – у 18 разів [602, с. 54].

У цьому плані Луцьк також не був винятком. Руйнування, якого зазнало місто, дало свої наслідки. Вже у перший місяць окупації спалахнула епідемія ящуру. У зв'язку з цим польовий комендант підполковник доктор Гойк 4 серпня 1941 р. видав розпорядження, в якому забороняв у можливих районах поширення епідемії випускати собак і домашню птицю, а також випасати, переганяти худобу та ін. Усім, хто проживав на зараженому подвір'ї, заборонялось виходити з дому, не змінивши одягу і взуття (див. додаток № 25) [79]. Завдяки співпраці власників худоби і ветеринарного відділу ящур вдалось ліквідувати. Про це 12 листопада 1942 р. рапортував посаднику міський ветеринарний лікар Краєвський [141, арк. 156].

Ще однією загрозою у перші місяці окупації стало поширення сказу. Розпорядженням голови міста Єрмолаєва і німецького посадника доктора Люкаса від 2 серпня 1941 р. у Луцьку і його окрузі впроваджувався карантин. Вільне пересування тварин було заборонене під загрозою їхнього фізичного знищення. Собаки повинні були мати намордник або знаходитись на повідку. Ввезення і вивезення тварин із зони карантину заборонялось. Про кожний новий випадок хвороби або її симптомів потрібно було негайно повідомити міського ветеринарного лікаря (див. додаток № 26) [80]. Боротьба із хворобою продовжувалась і надалі; про це

свідчить розпорядження гебітскомісара Лінднера від 22 жовтня 1941 р. про подальшу боротьбу із поширенням хвороби. Всі собаки і коти мали бути прив'язаними або замкненими. Покаранню підлягали власники тварини, чії улюбленці вільно блукали містом (див. додаток № 27) [78]. Додатково посадник Луцька Єрмолаєв дав завдання відділу саночистки знищувати бездомних собак і котів, бо інакше побороти хворобу буде неможливо. Ще 16 жовтня 1941 р. комісар Лінднер зробив оголошення про заборонну ввезення рогатої худоби, овець, кіз і свиней до округу Волинь-Поділля. Дозвіл приганяти тварин до того чи іншого гебітскомісаріату надавав його комісар. При цьому худоба впродовж восьми днів мала перебувати під ветеринарним наглядом (див. додаток № 28) [72].

Щоб запобігти виникненню і поширенню інфекцій, міський відділ охорони здоров'я, який очолював Ф. Білобран, вживав ряд заходів. Зокрема, 5 вересня 1941 р. він звітував про проведення санітарного обстеження дворів, вулиць, цвинтарів на Головній, Льотничій, Костюшка, Шевченка і Уланській вулицях. Було обстежено елеватор і 4 склади під зерно в справі дезінфекції [140, арк. 34]. Перевірка торкнулась усіх закладів громадського харчування, у результаті чого в листопаді 1941 р. адміністративно-карним відділом було встановлено 68 порушень на загальну суму штрафів 6510 руб. через недотримання власниками торговельно-промислових підприємств санітарних і ветеринарних вимог. Найбільше порушень було через продаж м'яса і м'ясних продуктів з нелегального забою [147, арк. 100]. Серед інших зловживань можна навести приклад огляду ресторану на вул. Лисенка, 7. Недоліками було те, що кухар працює з непокритою головою, бракувало пльовальниць, на кухні був відсутній бачок з гарячою водою для миття посуду. У результаті власник був оштрафований на 40 руб. [165, арк. 1].

Незважаючи на профілактичні заходи місто зіткнулося із захворюванням на висипний тиф, який дуже швидко поширювався. Посадник Луцька Є. Тиравський у зв'язку з цим 27 січня 1942 р. зробив оголошення (див. додаток № 29), у якому закликав лучан дотримуватися особистої гігієни та уникати місць скупчення людей. Заборонялось стояти в чергах, впускати до хати чужих людей, особливо нічліжан, – якщо існує підозра, що вони хворіють на педикульоз, відвідувати оселі, де знаходяться хворі, або хворіли тифом. Про кожний випадок захворювання потрібно було негайно повідомити дільничну амбулаторію або відділ охорони здоров'я міської управи [70].

У зв'язку з напливом хворих на висипний тиф у IV міській лікарні збільшили кількість ліжок для хворих. Прийом з іншими інфекціями зменшили до мінімуму [142, арк. 9]. Найбільше поширення висипного тифу припало на кінець січня 1942 р., у лютому рівень захворювання знизився. Епідемія припинилась і в таборі військовополонених, однак у гетто рівень захворювання зростав. У зв'язку з цим від хворих єврейських робітників забрали перепустки, щоб унеможливити зараження арійського населення міста [142, арк. 59].

Змінилися й принципи забезпечення лікарських установ. Відповідно до інструкції, яку видав начальник обласного відділу охорони здоров'я Омельчук, всі існуючі лікарні, амбулаторії та аптеки мали самозабезпечуватись. З цією метою запроваджувались наступні оплати для хворих: денне перебування в шпиталі – 20–25 крб, порада в амбулаторіях – 3–5 крб. Відповідну оплату в шпиталях дозволялось замінювати продуктами харчування. Безкоштовно мали право лікуватись хворі на інфекційні хвороби, а також ті, хто має свідоцтво неможливості [180, арк. 70]. Не-євреям дане посвідчення видавала міська управа, а євреї могли його

отримати в юденраті. У перші місяці окупації обидва документи давали рівнозначне право на безкоштовне медичне обслуговування [147, арк. 12].

Станом на 1942 р. ціни на медичні послуги в Луцьку для місцевого населення сягали наступних значень (див. додаток № 30): видалення зуба із знеболюванням – 20 крб., пломба на поверхні – 20 крб., рентгенівський знімок – 15 крб., перев'язки – 10–40 крб., перевезення хворого автом – 50 крб., відвідування лікарем хворого удома – 30 крб. Значно меншими були ціни на лікування венеричних захворювань: порада лікарська – безкоштовно, уколи бісмуту – 5 крб., промивання при гонорей – 3 крб. [129, арк. 4–5]. Через запровадження платних послуг і без того в складній економічній ситуації багато хто був змушений економити на своєму здоров'ї.

Кращими умовами для лікування користувались чиновники. Окрім медичних пільг, вони могли розраховувати на виплати соціального страхування. Так, на підставі розпорядження райхскомісара від 1 травня 1942 р. при міській управі 1 жовтня була створена «Каса хворих». Вона являла собою медичний фонд, до якого щомісячно потрібно було сплачувати 3 % від заробітної плати. Його послугами у випадку хвороби мали право користуватись усі службовці і робітники (окрім євреїв і ромів) місцевого походження. При цьому члени родини тих, хто підпадав під медичну опіку, але не виконував важливих робіт по відбудові України, не міг користуватися послугами фонду [154, арк. 15 зв.]. Лікарями «Каси хворих» на Луцьк призначили Ю. Дреновського і П. Голубович [152, арк. 23].

Далеко не в кращу сторону нова влада вносила зміни у структуру закладів охорони здоров'я і вирішувала кадрові питання. Газета «Український голос» від 13 листопада 1941 р. повідомляла, що відділ охорони здоров'я провів стабілізацію персоналу. Кількість працівників зменшилася з 416 до 370

[315, с. 4.]. Згідно із січневим звітом 1942 р. була ліквідована дитяча поліклініка, замість неї утворено педіатричний кабінет при центральній поліклініці. Так само перестали існувати 2-га, 3-тя поліклініки і поліклініка при залізничній станції. Замість них утворено дільничні амбулаторії з одним дільничним і зубним лікарем. Названі заклади увійшли до підпорядкування центральної поліклініки. У результаті було скорочено 66 осіб [142, арк. 9].

Наприкінці 1941 р. для військовополонених луцького табору була утворена лікарня на вул. Хлібній. Разом із тим гетто передали III міську лікарню з усіма її відділами [141, арк. 27]. У гетто до аптеки № 1 була перенесена також III міська аптека [142, арк. 9]. У вересні 1942 р. II міську лікарню перевели у приміщення нової лікарні на Красному при вул. Львівській. Епідемічну лікарню з вул. Київської у свою чергу перенесли на вул. Яровицьку до будинку, який займала II міська лікарня [320, с. 4].

Варто також зазначити, що від 1 січня 1942 р. всі аптеки і аптечні бази, магазини оптики на терені Луцька підпорядковувались безпосередньо гебітскомісару. У зв'язку з цим кошти, які надходили до вказаних установ, мали надходити на відповідний рахунок Господарського банку в Луцьку [201, арк. 1]. Центральна аптечна база міста, утворена 1 липня 1941 р., від 1 лютого 1943 р. переходила до фірми з обмеженою відповідальністю «Отто Штумпф» [585, с. 8].

Нацистська політика щодо євреїв позбавила лучан багатьох кваліфікованих лікарів. Станом на грудень 1941 р. в Луцьку нараховувалось 72 лікарі. З них 42 євреї, 19 поляків, 6 росіян, 4 українці і 1 білорус [147, арк. 145–147]. Почавши з утисків, окупаційна влада поставила собі за мету фізично знищити всіх євреїв. Згідно зі звітом за березень 1942 р. було звільнено 14 лікарів євреїв та одного зубного техника [142, арк. 46–46 зв.]. Посадник Є. Тиравський 25 березня 1942 р.

звертався до уповноваженого гебітскомісара із питанням чи потрібно медичним працівникам євреям, які ще продовжують працювати, носити жовті кружки на білих фартухах [141, арк. 237]. У повідомленні керівника центральної аптечної бази Луцька окружному комісару йшла мова про те, що в штаті працює сторож єврей, якого необхідно замінити на не-єврея [209, арк. 14]. Такі заходи влади негативно позначалися на здоров'ї всіх лучан і жителів навколишніх населених пунктів.

Щоб вирішити проблему нестачі медичного персоналу, яка особливо гостро постала після хвилі звільнень євреїв, міська управа з дозволу німецької влади почала організовувати спеціальні навчальні курси. Наприклад, від 11 листопада 1941 р. міська управа прийняла до своїх аптек 9 учнів-практикантів (5 українців, 3 поляків, 1 росіянку). Двом з них дала повну стипендію по 150 крб. місячно, 4 по півстипендії – 75 крб. Окрім того, відділ охорони здоров'я міської управи проводив практику для зубних техніків і допомагав бажаним отримати цю професію [402, с. 6.]. Після урочистого молебню, який відправив С. Грушко 12 січня 1942 р., відбулось відкриття курсу медичних сестер і акушерок. Окрім представників влади на ньому були присутні викладачі лікарі: Білобран, Бонякевич, Дреновський, Залеський, Ясінський і близько 50 курсанток [45, с. 6]. У Луцьку була відкрита також школа фармацевтів, де у 1942 р. нараховувалось 28 слухачів [205, арк. 5].

Завдяки спогадам К. Кравчука, набагато більше можна дізнатись про курси зубних техніків, які він закінчив разом із 30 іншими спеціалістами. Прийом бажаних здобути згадану спеціальність почався навесні 1942 р. До програми навчання входили наступні предмети: анатомія, фізіологія, внутрішні хвороби, основи хірургії, етика, естетика, інфекційні хвороби, хвороби зубів, ортопедична стоматологія, ортодонтія, протезування зубів, матеріалознавство. Викладачами на курсах були лікарі Омельчук, Дреновський, Ковальський, Залеський,

Дреновська, Єрмолаєва і зубні техніки Цитвар і Моель. Навчання відбувалось у 2-поверховому будинку на вул. Тихій, 8 (нині вул. Романюка). За словами К. Кравчука, організатором цих курсів був лікар А. Омельчук [351, с. 112].

Особливу увагу окупаційна влада приділяла загрози поширення венеричних та інфекційних хвороб. У першу чергу німці хотіли убезпечити себе самих. Про це турбувались на найвищому рівні. Генеральний комісар Волині і Поділля 13 січня 1942 р. оприлюднив тимчасове розпорядження райхскомісара про боротьбу з венеричними хворобами. До таких відносили сифіліс, гонорею, м'який шанкр. При виявленні захворювання у пацієнта медичні працівники зобов'язувались повідомити про це органи влади впродовж 48 год. Такий обов'язок покладався і на простих громадян. Хворий зобов'язувався у свою чергу пройти лікування, навіть якщо для цього потрібно було застосувати примус поліції. Тюремним покаранням карався той, хто заразив іншого [207, арк. 1]. Водночас було заборонено аборти. До двох років ув'язнення або грошовим покаранням карали усіх, хто публічно оголошував про предмети і способи для абортів. Покарання в'язницею загрожувало як жінкам, так і безпосереднім виконавцям переривання вагітності [245, арк. 29 зв.].

16 січня було видане подібне до попереднього тимчасове розпорядження про заразні хвороби, які підлягали обов'язковому донесенню. Сюди відносились проказа, холера, сипний тиф, чума, віспа та інші [207, арк. 6]. Передбачалась навіть профілактика таких захворювань. Зокрема, 20 квітня 1942 р. посадник Є. Тиравський видав оголошення (див. додаток № 31) про проведення щеплень від віспи для дітей, які не були щеплені. Батькам, які не приведуть своїх дітей, загрожувало покарання [68]. Таке ж оголошення 29 квітня 1943 р. зробив і посадник П. Скоробогатов (див. додаток

№ 32) [69].

Не дивлячись на військовий стан, міська управа намагалася забезпечувати хворих продуктами, які були дефіцитними на той час. Лікарська комісія затверджувала довідки на видачу хворим булок і молока [164, арк. 9]. У жовтні 1942 р. було виділено булки для 635 чоловік. Денна норма на одну людину складала 250 г. Вартість 1 кг булок становила 4 крб. [164, арк. 7]. Окрім лікарень ці продукти надходили дитячому садку. Так, 26 жовтня 1942 р. його завідувачка Н. Дибенко, посилаючись на довідку лікаря, просила в міській управі виділити булки для українського дитячого садка, який мав 33 вихованці [164, арк. 18]. Складніше було із поставками молока. Для прикладу, 20 серпня 1942 р. старший інспектор повідомляв посадника, що 490 л молока замало навіть для хворих і дітей, не кажучи вже про 19 тис. населення міста. У зв'язку з цим він просив збільшити норму видачі молока на грудень [139, арк. 5].

Забезпечення лікарень іншими продуктами харчування також інколи було проблемним. Зокрема, 16 березня 1942 р. міська управа зверталася до уповноваженого гебітскомісара із повідомленням, що у лікарнях не завжди вистачає деяких продуктів. Тому управа просила дозволу купувати за довірливими цінами у приватних осіб ряд овочів: картоплю, горох, квасолю, цибулю, моркву, петрушку, буряки, квашену капусту, солені огірки і т. п. [141, арк. 213]. Друга міська лікарня 7 вересня 1943 р. повідомляла, що пересічно в місяць має 95 хворих і щоденного чергового персоналу 20 осіб. Щодня лікарня отримує лише 5 кг картоплі. У зв'язку з цим керівництво просило збільшити видачу останньої до 57,5 кг [143, арк. 24].

Тогочасні лікарні Луцька були далекими від сьогоденішнього розуміння цього слова. Так, у червні 1942 р. штат І міської хірургічної лікарні складався із 31 працівника.

Серед них було лише два лікарі, враховуючи директора Білобрана, і 13 штатних медсестер разом з практикантками. Всі інші працівники відносились до обслуговуючого персоналу [139, арк. 3–3 зв.]. У першій амбулаторії Луцька працював 1 лікар і медсестра [163, арк. 21], в тубдиспансері 2 лікарі та 2 медсестри [163, арк. 29 зв.].

Однак про штати в закладах охорони здоров'я міста не варто говорити однозначно. Як ми вже переконалися, постійно відбувались якісь зміни. Скажімо, у дитячій поліклініці Луцька на вул. Сенкевича, 33 було 7 лікарів і 8 медсестер. Приміщення складалося із 8 кімнат, 2 коридорів і молочної кухні. Працювало центральне опалення, на потреби якого в рік йшло 10 т вугілля або 10 м³ дров. [166, арк. 26]. У липні 1943 р. штат швидкої медичної допомоги складався із 2 фельдшерів, санітарів та водіїв. На балансі знаходилось 2 автомобілі і лише один 2-грамовий шприц. Швидка допомога надала 57 порад на дому, перевезла 61 хворого, здійснила 23 службових виїзди, було зроблено 13 ін'єкцій. Окрім того, 8 хворим надано допомогу ліками та матеріалами, підготовлено 32 рецепти [168, арк. 10]. У серпні до штату тієї ж швидкої медичної допомоги вже входило 2 лікарі, 3 фельдшери, 2 санітарки і 1 шофер [167, арк. 21].

Окупаційна влада у черговий раз встановила обмеження щодо збільшення штату медичних працівників. За розпорядженням гебітскомісара від 23 лютого 1943 р. одна медсестра мала обслуговувати 10 ліжок, а одна санітарка – 6. Відтак із I хірургічної лікарні було звільнено 2 медсестри і одну санітарку, з II міської лікарні одну санітарку і з III міської лікарні дві медсестри. На той час у I лікарні нараховувалось 40, у II – 100 і у III лікарні 60 ліжок відповідно [218, арк. 8 зв.].

Про інтенсивність роботи лікарень повідомляють численні звіти. Наприклад, у липні 1943 р. у II міській лікарні перебувало 115 хворих (див. додаток № 33), поступило 164,

вибуло 170, померло 12. Було зроблено 224 лабораторних аналізи, виготовлено 1395 рецептів, зроблено 22 більші і 12 менших операцій, накладено 15 гіпсів, прийнято 21 пологи, зроблено 2 образії та 1 трансфузію. У цей час лікарня мала 105 ліжок. З них відділ внутрішніх хвороб – 33, хірургічний – 37, гінекологічно-пологовий – 35 [168, арк. 7].

Медичні працівники Луцька отримували відносно хорошу заробітну плату. Скажімо, на початку окупації керівник аптеки № 1 на вул. Ягеллонській отримував 540 крб., керівник амбулаторії при залізничній станції на вул. Пілсудського – 550 крб., лікар тієї ж амбулаторії 350 крб., фельдшер 200 крб. [181, арк. 67 зв.]. Керівник венеричної лікарні на вул. Сенкевича отримував 550 крб., інший лікар цієї лікарні 450 крб., фельдшери, медсестра і санітарки по 125 крб. [181, арк. 71 зв.]. Рівень заробітної плати зростав, але й підвищувались ціни. Для прикладу, директор I міської лікарні в січні 1943 р. отримував 1674 крб., лікар – 866,15 крб., старша медсестра – 523,45 крб. Серед обслуговуючого персоналу сторож – 292,68 крб., кухарка – 417,07 крб. [175, арк. 14].

Окрім роботи у комунальних закладах охорони здоров'я лікарі могли також займатися приватною практикою. Зокрема, лікарю Білобрану повернули назад у приватну власність його лікарню, яка була націоналізована радянською владою. Вона була розрахована на 25 ліжок і знаходилась на вул. Банковій (нині приміщення стоматологічної клініки на вул. С. Бандери) [351, с. 65]. Медики часто пропонували свої послуги на сторінках газети «Український голос». Зокрема, на вул. Полтавській приймав доктор медицини Б. Рижковський. Він надавав консультації при внутрішніх, жіночих і венеричних хворобах [276, с. 8]. На Красному проводила прийом П. Голубович – лікар жіночих і внутрішніх хвороб, ординатор II міської лікарні [373, с. 5]. Ортопедична майстерня Д. Канішина на вул. Коперника виконувала всі види

ортопедичних робіт: протези, пояси, корсети і т. п. [446, с. 4]. Приватну практику в Луцьку вели зубні техніки і стоматологи М. Цитвар, М. Єрмолаєва, А. Конахевич, Я. Дреновська, М. Годелькранц та інші. За словами К. Кравчука, стоматологічні матеріали нелегально завозили з Німеччини, тому дефіциту в медикаментах не було [351, с. 65].

Варто зазначити, що окупаційна влада перевіряла кваліфікацію лікарів. Так, обіжник генерального комісара від 28 липня 1943 р. повідомляв, що всі медпрацівники, які не мають фахових дипломів і не складуть відповідних іспитів, будуть звільнені і позбавлені права займатись приватною практикою. Відповідна атестація мала пройти у січні 1944 р. [216, арк. 6].

Джерела повідомляють про структуру закладів охорони здоров'я в останні місяці окупації, яка постала після проведених реорганізацій. У газеті «Український голос» за 1 січня 1944 р. повідомлялося про існування трьох лікарень в Луцьку: хірургічної на 40 ліжок, внутрішньо-хірургічної з пологовим відділенням на 100 ліжок і епідемічної на 55 місць з додатковим венеричним відділом на 25 ліжок. У всіх лікарнях Луцька за 1943 р. пролікувалося до 4 тис. хворих. Окрім лікарень у місті функціонували також амбулаторні лікарні, зокрема, центральна міська поліклініка з внутрішнім, хірургічним, гінекологічним, очним, шкірно-венерологічним, дитячим, дантистичним відділами та зубо-технічною майстернею, де впродовж 1943 р. допомогу отримало 44 тис. осіб. Працювала також туберкульозна амбулаторія з рентгенівським кабінетом, де отримали допомогу 6500 хворих і було зроблено 4 тис. просвітлень. Внутрішньо-хірургічна лікарня мала швидко допомогу, яка цілодобово обслуговувала місто і могла виїжджати на ближні села. Для санітарного контролю міста і школярів було призначено окремих лікарів, а для боротьби з епідемічними захворюваннями організовано

дезінфекційний загін. Роботою відділу охорони здоров'я керував В. Шльонскевич [372, с. 8], а від 16 січня 1944 р. замість нього виконувачем обов'язків призначили Г. Сарновську [131, арк. 3]. На той час у місті ще діяв німецький військовий шпиталь [478, с. 8], що було пов'язано з наближенням фронту. Можливо, у зв'язку з цим 19 січня 1944 р. за розпорядженням окружного комісара була ліквідована I хірургічна лікарня, персонал і хворих якої перевели до II міської лікарні [131, арк. 3].

На окреме дослідження претендують персоналлі лікарів окупаційного періоду, які працювали в Луцьку. Скажімо, венерологом I міської лікарні, виконувачем обов'язків директора епідемічної лікарні був брат відомого українського історика, політика і державного діяча В'ячеслава Липинського – Володимир Липинський. У службових характеристиках його називають найкращим спеціалістом на весь Луцьк і околиці [168, арк. 28; 169, арк. 1–2]. У I хірургічній лікарні медсестрою-практиканткою працювала дочка посадника Тамара Скоробогатова, яка напередодні війни закінчила два курси медичного інституту у Львові [170, арк. 3–4].

Бойові дії початку війни деструктивно позначилися на становищі закладів охорони здоров'я. Частково були пошкоджені приміщення лікарень і поліклінік, разом із тим збільшилась кількість людей, яким була необхідна медична допомога. Попри те, що окупаційна адміністрація вживала ряд заходів для боротьби з епідемічними захворюваннями, санітарні вимоги часто порушувались. У зв'язку зі скороченням штатів і звільненнями лікарів євреїв, багато лучан втратили можливість отримати бодай якусь медичну допомогу. Стан справ погіршувався також у зв'язку із переходом медичних установ на самозабезпечення і впровадження плати за лікування. Разом із тим не можна стверджувати, що жителі міста були позбавлені можливості лікуватись. У Луцьку

працювала швидка допомога, організовувались курси для підготовки медичного персоналу. Незаможним громадянам міська управа видавала довідки на право безкоштовного лікування. Представлені умови дали змогу значній кількості лучан отримати медичну допомогу, що підтверджується статистичними даними.

3.3. Діяльність Українського допомогового комітету

Воєнні події значно ускладнили матеріальне становище жителів Луцька. Через це німецька окупаційна влада, українська допоміжна адміністрація та й власне громада міста мали терміново вирішити цілий ряд проблем, пов'язаних із елементарними життєвими потребами. У зв'язку з цим було створено Український допомоговий комітет, який розпочав свою роботу з перших днів окупації [348, с. 4]. Загалом, як стверджує В. Шайкан, наприкінці 1941 р. такі комітети самопомогли функціонували майже на всій території райхскомісаріату «Україна», а потім виникали по мірі окупації українських земель. Вони започатковувались після утворення органів місцевого управління з ініціативи окружних, міських та районних управ [601, с. 222].

Із початком окупації до Луцька прибув колишній посол польського сейму від Волині М. Скрипник. На зборах громади міста він виступив із закликом формувати органи української влади. У першу чергу він пропонував створити Український допомоговий комітет [17, арк. 20–21]. Офіційне оформлення товариства настає дещо пізніше. Так, 24 вересня 1941 р. М. Залевський, як голова, звернувся до окружного комісара із проханням зареєструвати організацію Українського допомогового комітету. До складу товариства на той час входило 45 членів, офіційною адресою розташування була вул. Північна, 9.

У поданому комісарові статуті значилося, що метою організації є допомагати потерпілим українцям морально і матеріально. Для досягнення поставленої мети допомоговий комітет планував утримувати два притулки для бездомних та подорожуючих, їдальню «Українська домівка», організувати дешеву і безплатну кухню. Окрім того, допомагати бідним і погорільцям грішми, продуктами, одягом, порадами правними

і лікарськими.

Для вступу у комітет потрібна була заява і рекомендація двох його членів. У свою чергу останні поділялися на почесних, дійсних та співпрацюючих. Почесними членами товариства могли бути особи, які відзначились на ниві культурно-громадської праці для добра України. Звання «почесного» присвоювалось тільки загальними зборами на пропозицію управи. Дійсними членами мали бути українці, не обмежені в громадянських правах судом. Співпрацюючими членами – особи арійського походження, що співчують завданням товариства та мають бажання йому допомогти.

Керуючими органами мали бути загальні збори, управа товариства і ревізійна комісія. Всі постанови загальних зборів приймалися звичайною більшістю голосів, включаючи ті питання, про які в статуті є спеціальні застереження. Управа товариства складалася із трьох осіб і двох заступників. Їх, як і голову комітету, обирали на загальних зборах. У такий самий спосіб обиралися і ревізійна комісія, яка складалася із двох осіб [229, арк. 2–5].

Український комітет допомоги Луцька міг об'єднувати у собі інші організації. Так, 5 листопада 1941 р. М. Залевський був призначений одночасно і головою обласного комітету Українського червоного хреста [229, арк. 109 зв.]. У квітні 1942 р. з дозволу гебітскомісара при Українському допомоговому комітеті було відкрито і товариство «Просвіта» [49, с. 2]. Заходи, які проводила остання, відбувались у рамках роботи комітету. Товариство могло ініціювати утворення нових організацій, або ж брало шефство над уже існуючими. Зокрема, допомоговий комітет Луцька організував свою футбольну команду «Старт» [539, с. 4] і опікувався Волинським краєзнавчим музеєм [483, с. 6].

Організаційна структура товариства неодноразово зазнавала змін. Номер «Українського голосу» за 12 березня

1942 р. повідомляв про реорганізацію комітету у зв'язку із сучасними вимогами життя. Зміни полягали у створенні окремих відділів: організаційного, фінансового, господарського, культурно-освітнього, суспільної опіки, молоді і жіночого. Управа комітету відтепер складалася із голови, заступника, секретаря та керівників відділів [506, с. 6].

За розпорядженням гебітскомісара від 15 вересня 1942 р. товариство «Просвіта» вийшло із складу допомогового комітету і стало самостійним. У зв'язку з цим комітет подав на затвердження новий статут організації, який передбачав створення відділень у районах і селах. Згідно нового проекту закладалось самооподаткування населення округи. На користь організації місячно мали йти відрахування від заробітних плат і доходів службовців, робітників та підприємців. Від кількості гектарів землі, окрім грошей, мали надаватись і продукти харчування [51, с. 4].

Допомоговий комітет Луцька зазнавав організаційних змін і в наступному часі. Як ми вже переконалися, ці зміни не завжди були пов'язані із бажаннями товариства. Так, у газеті «Український голос» від 22 жовтня 1942 р. повідомлялося, що внаслідок розпорядження влади про організацію місцевих комітетів самопомоги, Український допомоговий комітет в Луцьку реорганізовується в Український комітет самопомоги. Товариство складалося із двох секцій. Перша мала піклуватися про забезпечення населення продуктами харчування, одягом, грішми, дбати про дітей, які не мають батьків, а у разі потреби видавати їжу з публічних кухонь і т. п. Друга секція мала виконувати завдання у галузі охорони здоров'я, влаштовувати і піклуватися про лікарні, станції швидкої медичної допомоги, навчати сестер-жалібниць [573, с. 4].

У номері «Українського голосу» за 12 лютого 1942 р. було опубліковано річний звіт роботи комітету. Згідно з ним, вже 1

липня 1941 р. була організована перша роздача хліба і кухня для найбільшого населення. До 4 жовтня щоденно вона видавала від 250 до 300 безкоштовних обідів. На відозву владики Полікарпа продукти надавали сільські громади. Всього від 1 липня до 4 жовтня було видано 22 500 обідів. Комітет організував притулки для бездомних спочатку на вул. Низькій, 21, пізніше на Миргородській, 19 і 20. Із налагодженням життя в місті вони перестали існувати [572, с. 3].

Організація докладала зусиль для відродження національних традицій та історичної пам'яті шляхом проведення різного роду масових заходів. Зокрема, 8 лютого 1942 р. завдяки старанням комітету у Луцьку відбулась урочиста академія, присвячена пам'яті героїв Крут і Базару. Під час заходу пан Говдій зачитав реферат на тему «Дві річниці», виступали бандуристи. На завершення академії Волинський театр відіграв другу частину з 3-ої дії історичної п'єси Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко» [582, с. 3]. У планах жіночої секції комітету було відкриття виставки «Українське вишивання», а згодом і майстерні, яка виготовлятиме сорочки та рушники на замовлення із вишивкою в українському орнаменті [39, с. 3].

24 серпня 1942 р. комітет відкрив їдальню під назвою «Українська домівка». Вона надавала сніданки, обіди, вечері, мала більярд, у середньому обслуговувала близько 150 осіб в день. Комітет також створив дитячий садок, який щоденно, залежно від стану погоди, відвідувало 30–50 дітей. Місячне утримання вартувало 50 крб., але більшість, як діти бідних батьків, були звільнені від оплати.

Від перших днів існування комітет створив комісію на чолі з посадником М. Єрмолаєвим для розслідування місць поховання вбитих українських політичних в'язнів. Комітет разом із комісією 24 серпня провів урочисту панахиду і

встановив пам'ятник, на який було зібрано 15 тис. крб.

З дозволу гебітскомісара села надали багато продуктів комітетові. На коляду для полонених зібрано з міста і околиць 22 953 крб., 2154 буханки хліба та інших продуктів. На різдвяні свята полоненим роздано 1750 пакунків з продуктами (білий хліб, пироги, яблука). До лікарень, де перебували полонені, надіслали також 100 таких пакунків. Окрім того, на закупівлю продуктів харчування для полонених виділили ще 10 501 крб.

При комітеті існував відділ Червоного хреста, для його потреб зібрали 3233 крб. На фонд допомоги шкільництву надійшло 3456 крб. Від часу свого існування і до 1 січня 1942 р. із своїх засобів комітет видав допомогу 156 особам на загальну суму 6199 крб. Також видано притулкові в Сонякові 1 тис. крб., на організацію учнівської бурси – 300 крб., для незаможних учнів учительської семінарії – 1360 крб. Станом на 1 січня 1942 р. комітет роздав 3879 кг муки, 37 кг масла, 690 кг круп, 9,5 кг меду, 14 607 штук яєць, 175 кг сала та інше. Речами було роздано 825 комплектів білизни, 400 одиниць верхнього чоловічого одягу, жіночого – 240, подушок – 202, перин – 21, ковдр – 46 та ін. На той час до управи комітету входили голова М. Залевський, члени – М. Тиравський і Т. Редько [572, с. 3].

З огляду на такий величезний обсяг проведеної роботи, відразу виникає питання, яким чином формувались ресурси комітету. Значна частина коштів надавалась луцькою міською управою. Так, 3 березня 1942 р. комітет звертався до міської управи із проханням закласти до бюджету 12 тис. руб. видатків у наступному році, як і в попередньому. Звернення аргументувалось тим, що в умовах воєнного часу є багато нужденних. Повідомлялось також, що місячне утримання лише одного дитячого будинку забирає понад 4 тис. руб. [134, арк. 52]. В інших джерелах знаходимо інформацію про те, що міська управа виділила Українському допомоговому комітету

в листопаді 1942 р. субвенцій на суму 3 тис. крб., а у січні 1943 р. – 7 тис. крб. [213, арк. 3]. Окрім того, товариство отримувало прибутки від благодійних театральних вистав. Наприклад, чистий дохід від академії, присвяченої Кругам і Базару, яка була влаштована комітетом у міському театрі 8 лютого 1942 р., склав 13 577 крб. 9 коп. [1, с. 4; 453, с. 6]. Від організованих святкувань на честь Т. Шевченка 29 березня 1942 р. чистий прибуток склав 16 886 руб. 82 коп. [336, с. 6]. Значні пожертвування на користь комітету могли робити і окремі меценати. Зокрема, у номері «Українського голосу» за 2 липня 1942 р. була опублікована подяка власникові ресторану на вул. Шевченка, 72 Г. Королю за пожертву у сумі 1 тис. крб. [484, с. 4]. Певні прибутки допомоговому комітетові могли приносити і його заклади – такі, як «Українська домівка».

Колосальний обсяг роботи, яку проводив комітет, вимагав постійної присутності певного кола осіб. Тому членам товариства була передбачена заробітна плата. Зокрема, станом на серпень 1942 р. штат працівників Українського допомогового комітету складався із 22 осіб. Головою комітету вже значився Б. Білецький, який отримував заробітну плану 1200 крб., іншим працівникам виплачувалось 175–700 крб. [232, арк. 16].

Обсяг виконаної роботи допомоговим комітетом Луцька зберігав свою масштабність. Газета «Український голос» за 16 липня 1943 р. інформувала, що кожного дня комітет видає 173 особам по 60–80 крб. Окрім того, надає по вироблених нормах продукти, білизну, одяг тощо. Щоденно у їдальні комітету «Українська домівка» отримують сніданки, обіди і вечері близько 280 осіб. Серед них 12–15 бідних харчуються безкоштовно. Для дітей, батьки яких працюють, в Луцьку існує дитячий садок. Його відвідують 30–35 дітей. У Теремному знаходиться будинок для дітей-сиріт. Від 1 січня 1943 р. по 9 липня 1943 р. комітетові було пожертвувано 136 тис. крб. 3

них на допомогу бідним, утримання дитячого садка і притулку для сиріт було витрачено 88 тис. крб. На продукти виділено ще близько 30 тис. крб. Комітет планував відкрити лазні і притулок для пристарілих [348, с. 4].

Якщо вірити звітам, то у листопаді 1943 р. комітет надав 236 особам 522 кг продуктів, 155 особам таку ж кількість різного одягу, а 296 особам допоміг грошми на загальну суму 21 314 крб. На той час організація складалася із секцій суспільної опіки, фінансової, санітарної, жіночої і опіки над майном. Працювали в комітеті переважно жінки. Організація утримувала їдальню, де від початку харчувалось 100 осіб, надалі їхня кількість сягнула 300; дитячий садок, де виховуються діти біднішого населення, притулок і так далі. Комітет надав значну допомогу евакуйованим зі східних областей, розподілив їх по помешканнях, надаючи матеріальну допомогу. Товариство упорядкувало окружну бібліотеку після її перевезення на нове місце, зайнялось плануванням відкриття готелю в Луцьку. На Різдво передбачалась спеціальна святкова допомога бідним, дитячому садкові, біженцям, військовополоненим. Із цією метою започатковано збір коштів серед міського і сільського населення [399, с. 8].

У 1943 р. Український допомоговий комітет стикається із низкою труднощів. Окрім поточних справ, організація мала допомогти уже згаданим біженцям зі східних регіонів, які йшли за відступаючою німецькою армією. Саме для потреб останніх допомоговий комітет Луцька 27 листопада 1943 р. в «Українській домівці» організував концерт. Окрім акторів волинського театру у ньому взяли участь представники київської опери А. Донцов і А. Метода [308, с. 4]. Проте чи не найбільшою перепорою у роботі комітету став тиск з боку окупаційної влади, зокрема, відбулися численні арешти української інтелігенції. До цього переліку потрапив і колишній голова організації М. Залевський [17, арк. 49]. Більше того,

справжньою трагедією не тільки для комітету, але і для всього міста стало вбивство 12 липня 1943 р. у своєму помешканні подружжя Редьків. Олексій Редько з 1913 р. працював директором народної школи на Красному. Його дружина Текля також була вчителькою і, як вже було сказано вище, брала активну участь у жіночій секції комітету самопомоги [34, с. 4].

Робота організації часто залежала від рішень окупаційної влади. Тому комітет був змушений виконувати певні умови, які диктував німецький режим. Зокрема, у газеті «Український голос» від 14 травня 1942 р. було опубліковано заклик допомогового комітету до української молоді їхати на роботу в Німеччину [301, с. 1]. На зборах керівників районних делегатур 2 квітня 1943 р. голова Б. Білецький закликав населення брати активнішу участь у боротьбі на стороні Німеччини [310, с. 3]. Співпраця такого роду з окупаційною владою була вимушеною, оскільки в протилежному разі організація могла припинити своє існування і сотні нужденних були б позбавленні надії на будь-яку допомогу. Тому вказані дії не можна трактувати як явище колабораціонізму.

Репресії влади не обминули і другого голову Українського допомогового комітету Б. Білецького. Його, як і багатьох інших представників української національно-свідомої інтелігенції, арештувало гестапо у липні 1943 р. Перебував у в'язниці Рівного. У вересні 1943 р. відправлений на примусові роботи до Німеччини. Однак на пересильному пункті визнаний непридатним для фізичної праці. Тому був звільнений, працював на викладацькій роботі в Перемишлі. У серпні 1944 р. Б. Білецький повернувся до Луцька, влаштувався старшим коректором у газету «Радянська Волинь» [465, с. 66–68]. У жовтні 1944 р. арештований радянською владою за участь в організації освітнього процесу під час окупації [465, с. 71–73]. Звільнений у 1954 р., працював у музеї в Дубному. Водив

екскурсії, виконував переклади з іноземних мов [465, с. 77–79]. Помер у дубенському будинку для пристарілих 5 квітня 1977 р. [465, с. 91].

Джерела повідомляють, що під час окупації, окрім українського, в місті функціонував і Польський допомоговий комітет, який також згадується, як Католицький комітет. Він був організований у вересні 1941 р. за вказівкою луцького римо-католицького єпископа А. Шельонжека. За час свого існування комітет надав допомогу понад 8 тис. чоловік. Особливо інтенсивно йому доводилося працювати у 1943 р., коли до міста почали прибувати польські біженці [126, арк. 54].

Польський допомоговий комітет, як і український, проводив вистави з метою отримання коштів для підтримання своєї діяльності. Доказом цього є звернення посаdnика Є. Тиравського до Польського допомогового комітету в Луцьку із проханням сплатити 116 руб. за електроенергію, використану під час вистави на користь комітету 6 січня 1942 р. [134, арк. 10]. Відомо, що станом на липень 1942 р. у штаті згаданої організації нараховувалось 11 працівників. Їхня заробітна плата коливалась від 100 до 250 крб. [232, арк. 19]. Джерела також повідомляють, що Католицьким комітетом Луцька у листопаді 1942 р. було роздано 150 кг хліба бідним [138, арк. 20]. Стараннями комітету було також організовано сиротинець, будинок старців і шпиталь для хворих. Під час зими 1941–1942 рр. комітет щоденно видавав полоненим на території замку до 500 порцій супу [610, с. 205]. Організація, очевидно, займалась і господарською діяльністю. Доказом цього є прохання посаdnика Луцька П. Скоробогатова від 23 червня 1943 р. про виділення фуражу для 32 коней Католицького комітету [149, арк. 136].

Український допомоговий комітет Луцька, що існував у період німецької окупації, проводив величезну кількість

благодійних акцій. Він надавав адресну допомогу як окремим особам, так і цілим організаціям та установам, які цього потребували. Переважну більшість коштів комітет отримував від проведення урочистих заходів – концертів, вистав, академій. Ключову роль відігравали також пожертви окремих громадян і видатки міського бюджету. Активність і проукраїнська позиція комітету часто йшли врозріз із окупаційною політикою. Представники організації зазнавали утисків з боку німецької влади, незважаючи навіть на те, що працювали легально і виконували розпорядження, які диктував окупаційний режим. Загалом робота, яку проводив Український допомогивий комітет Луцька, свідчить про певний рівень розвитку міського соціуму попри деструктивний вплив воєнного часу.

3.4. Повсякдення

Характеризуючи повсякдення лучан в умовах нацистської окупації, насамперед варто звернути увагу на часті зміни органів влади і, більше того, державного устрою. У 1939 р. перестає існувати Польська держава – Волинь входить до складу радянської України. Відбувається процес так званої «радянзації». Менше ніж за два роки приходить кардинально нова німецька влада, яка визнала більшовизм своїм ідейним ворогом. В умовах збройних конфліктів і постійних змін далеко не в кращу сторону, налагодити життя було дуже проблематично.

Перед тим, як зробити оцінку повсякдення часів окупації, варто охарактеризувати населення міста, його національний і соціальний склад, віковий ценз. Такий хід допоможе зрозуміти певні життєві орієнтири й цінності кожної із громад, які формували місто. У цьому нам сприятимуть матеріали періодичних переписів. Як вже зазначалося, на початку жовтня 1941 р. у Луцьку проживало 37 144 особи (див. додаток № 18), з них 17 052 євреї, 11 128 поляків, 6313 українців, 1823 росіян і 828 представників інших національностей [147, арк. 69].

У лютому 1942 р. з метою залучення до трудової повинності пройшла реєстрація жителів Луцька віком від 14 до 60 років. Перепис охопив 11 090 осіб, з яких працездатними виявилось 9386 чоловік, безробітних працездатних – 1626, тимчасово хворих – 1035, інвалідів – 669 [142, арк. 70]. У результаті перепису 24 жовтня 1942 р. було підраховано, що в Луцьку проживало 16 тис. жителів, з них за національністю: 8705 поляків, 5510 українців, 1039 росіян, 453 чехи, 169 білорусів, 73 німці і 52 представники інших національностей. Абсолютна більшість жителів – 12 396 – мала вік до 45 років. При цьому до перепису не

потрапило понад 2 тис. осіб, які проживали в місті [148, арк. 5]. До цього переліку увійшли службовці, робітники державних установ, приватних підприємств, домогосподарки, непрацездатні і хворі [503, с. 8]. Таким чином, у роки німецької окупації в Луцьку найбільшу кількість населення становили євреї. Однак внаслідок Голокосту у місті залишилось дві найчисленніші громади – польська і українська. За віком це була молодь і представники середнього віку. Можна сказати, що кожен десятий був безробітним.

Від самого початку німецький окупаційний режим увів широку систему регламентацій і обмежень для простих громадян. Нова влада намагалася здійснювати тотальний контроль над усіма сферами повсякденного життя. Чи не в першу чергу було обмежено пересування. Так, 2 липня 1941 р. польовий комендант Гойк заборонив рух цивільного населення з 21 год. вечора до 6 год. ранку [261, арк. 1]. Тривалість комендантського часу залежала від громадського порядку і пори року. Скажімо, з 8 травня 1942 р. дозволявся вільний рух містом з 6 до 22 год. [151, арк. 155]. Вже 27 червня 1942 р. гебітскомісар Лінднер інформував, що через постійні напади «бандитів і партизан» заборонялось перебувати за огорожею власної садиби з 22 до 4 год. ранку [266, арк. 11]. З 16 жовтня 1942 р. комендантська година тривала з 21 год. до 5 год. ранку [97, с. 4; 266, арк. 12].

Окупаційна влада приділяла значну увагу регламентації правил дорожнього руху в місті. Окружний комісар Лінднер і посадник Луцька Є. Тиравський 18 вересня 1942 р. видали розпорядження, у якому забороняли вільно гнати худобу по дорогах, призначених для автомобільного руху. Тварини мали бути прив'язані по правій стороні возів чи упряжок, щоб не створювати небезпеки для проїжджих машин. Випадки недотримання розпорядження каралися за державними приписами руху доріг (див. додаток № 34) [84]. Посадник

Луцька Є. Тиравський також суворо заборонив переганяти худобу вул. Штабовою і вулицями, прилеглими до колишнього земського уряду (див. додаток № 35) [89], де розташовувався гебітскомісаріат. Ще одне оголошення про рух на дорогах було зроблене посадником Луцька П. Скоробогатовим 10 березня 1943 р. Згідно із розпорядженням гебітскомісара, усі вершники, підводи і стада худоби повинні були користуватися трактом з 1 травня до 31 жовтня. У випадку відсутності останнього рух міг здійснюватися лише поза брукованим шосе на небрукованій частині дороги (літній дорозі). Пішоходам і велосипедистам дозволялось використовувати літню дорогу також тоді, коли був тракт. Зазначені учасники дорожнього руху мали право користуватись мостами на прохідних і шосейних дорогах у тому випадку, коли тракти цих мостів не мали, або ж не було можливості вбрід перейти водойму. Переходити прохідні дороги дозволялось на перехрестях і при можливості найкоротшою дорогою. Цікаво також і те, що у самому Луцьку заборонявся круговий рух підводами по вул. Шевченка. Він міг відбуватися вул. Лесі Українки та рівнобіжною, Новопроектованою вулицею. Штраф за невиконання цього розпорядження сягав 1500 крб., міг також застосовуватись арешт, або ж конфіскація підводи. Вказані заборони не поширювались на німецьких урядовців, підрозділи вермахту та інші союзні війська [85]. Таким чином, ми бачимо, що окупаційна влада за рахунок лучан намагалася обмежити кількість учасників дорожнього руху. Право на користування хорошими шляхами отримали виключно німці.

У зв'язку із воєнним станом було введено серйозні обмеження щодо використання світла у нічний час. Цілковитому затемненню підлягали усі будинки, площі, пристані, парки і дороги. Значні обмеження було введено щодо освітлювальних приладів на транспортних засобах [60]. Проте 13 травня 1942 р. (див. додаток № 36) посадник

Є. Тиравський скаржився, що не всі лучани дотримуються розпорядження про затемнення вікон у нічний час. Він попереджав, що порушники наказу будуть відключені від електрики і їхні дії розцінюватимуть як ворожі [59]. Однак, незважаючи на погрози, лучани порушували цю вимогу, про що свідчать такі ж попередження наступних посадників [514, с. 4].

Прагнучи створити для себе цілковиту безпеку, польовий комендант Луцька наказав до 8 серпня 1941 р. здати усю зброю, в тому числі мисливську, а також військову амуніцію [270, арк. 16 зв.]. У постанові посадника Є. Тиравського від 3 червня 1942 р. зверталася увага на те, що внаслідок військових дій на терені міста залишилися розкидані колеса і бочки. Вказані предмети наказувалося здати на подвір'я міської управи до 15 червня. Для заохочення лучан військова влада обцяла винагороди: за цілу шину – 1 рейхсмарку, пошкоджену – 50 рейхспфенінгів; цілу бочку – 1 рейхсмарку, слабо ушкоджену – також 50 рейхспфенінгів. Водночас, якщо після 15 червня вказані предмети знаходили на тих чи інших об'єктах, то їхніх власників притягували до кримінально-адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану [67].

12 серпня 1941 р. було видано розпорядження про реєстрацію всіх жителів Луцька. Особи, які тимчасово перебували в місті, зобов'язувалися зареєструватися упродовж 3 днів. Стільки ж часу відводилось на оформлення зміни місця проживання [268, арк. 32]. Можна сказати, що влада ставила за мету здійснювати контроль над кожною особою, яка перебувала в місті. Щоб досягти цього, використовувався механізм залякування і притаманні окупаційному режимові жорстокі покарання. У газеті «Український голос» за 29 січня 1942 р. було опубліковано оголошення, в якому застерігалось: хто даватиме їжу, житло і допомогу німісцевим особам без

документів, буде розстріляний. Якщо вина була доведена, але порушник не був затриманий, розстрілювались заручники. Карою розстрілу карались і ті, які донесли, але донос виявився брехнею [281, с. 8; 416, с. 73].

Тотальний контроль став перепоною для роботи громадських об'єднань. Так, 9 вересня 1941 р. було заборонено діяльність усіх товариств аж до часу відкликання постанови. Всі існуючі організації політичного, господарського або церковного характеру потрібно було зареєструвати до 25 вересня 1941 р. [262, арк. 2]. Будь-які заходи дозволялось проводити тільки за рішенням гебітскомісара, якщо він за день до того затверджував сценарій дійства [433, с. 6].

Обмеження стосувались і зв'язку. Зокрема, 17 січня 1942 р. гебітскомісар Лінднер наказував зареєструвати всі телефонні апарати. У випадку, якщо комусь відомо, де знаходився телефон, потрібно було також повідомити [266, арк. 9]. Більше того, 20 жовтня 1943 р. райхскомісар заборонив утримувати голубів. Птахів потрібно було позбутися до 1 грудня вказаного року [297, с. 4]. Натомість функціонував поштовий зв'язок. Він поширювався на ті території, де працював Німецький поштовий уряд України. Відправлення поштової картки коштувало 6 пфенінгів, листа до 20 г – 12, до 250 г – 24 пфенінги [224, арк. 67].

Реалізуючи мету експлуатації абсолютно усіх можливих ресурсів на окупованих територіях, німецька влада вдалась до всеосяжної люстрації майна. Так, до 15 вересня 1941 р. потрібно було зареєструвати для видачі нових номерних знаків усі автомобілі та мотоцикли [262, арк. 1], а до 16 жовтня – трактори і велосипеди [435, с. 6]. Невиконання таких розпоряджень тягло за собою відчутні покарання. Наприклад, відмова надати велосипед на вимогу влади каралася штрафом у 200 крб або 14 днями примусових робіт у таборі [149, арк. 97]. Загалом у Луцьку станом на 20 жовтня 1941 р. було

zareestrovano 51 odynitsu traktoriv, avtomobiliv i motoциклiv, 1077 велосипедiv, z nih 12 ditячих [147, ark. 85–85 zv.]. Okrim tekhniki, luchan zobov'язали reestrovati navit' domashnih ulюblenцiv: sobak i kotiv. Kozen z nih otrimuвав vlasний номер [146, ark. 23]. Sobakam potribno було чiпляти нашийник iz чitким написом прiзвища i адреси власника. Домашнi ulюblенцi, якi без догляду блукали мiстом, пiдлягали знищенню [180, ark. 251].

Do pereliku novovveden'ь varto vidнести special'ni дозволи для ловлi риби у р. Сtir. У червнi 1943 р. було заборонено рибалити мiж мостами. Тому кожен iz власникiв дозволу мусив прибути до рибної контори, щоб на його документi зазначили дозволенi мiсця ловлi. За таке нововведення потribно було сплатити 10 крб. [149, ark. 121]. Монополiєю влади став навit' лiд на р. Сtir, оскiльки за розпорядженням посаdnика Є. Тиравського вiд 16 сiчня 1942 р. лiд з р. Сtir для домашнього вжитку дозволялось брати лише на вiдтинку мiж в'язницею i с. Пiдгайцi. У випадку, якщо хтось брав в iнших мiсцях, йому загрожував штраф 200 руб. або примусовi роботи до двох тижнiв [151, ark. 143].

Окупацiйна влада намагалась максимально використувати лучан у якостi безкоштовного трудового ресурсу. Вiдповiдно до наказу А. Гiтлера про управління схiдними територiями вiд 17 липня 1941 р., усi жителi новоприєднаних земель у вiцi вiд 16 до 45 рокiв пiдлягали обов'язку працi в мiру своїх можливостей [587, ark. 52]. За розпорядженням райхскомiсара Е. Коха вiд 4 березня 1942 р., пiдприємства, установи i господарства при прийняттi на роботу працiвникiв мали отримати дозвiл вiд Бiржi працi [185, ark. 43]. На його вимогу кожен zobov'язувався прибути з усiма особистими документами. Невиконання наказу загрожувало покаранням [472, с. 6].

Вiдбувати трудову повиннiсть доводилося не лише за

місцем проживання, але й у Німеччині, транспортних полках «Штраль» і т. п. Щоб уникнути примусових робіт у Райху, лучани намагалися отримати довідку про непрацездатність. У своїх спогадах це підтверджує Н. Бондарук: «Прийшла до нас знайома жінка-полька, що працювала в німців кухаркою, і сказала: “Дівчата, завтра вас будуть вивозити в Німеччину. Усе дольметчер-бюро”. Я пішла додому, розказала мамі. Вона повела мене до лікарки, про яку знали, що вона буває на медоглядах тих, кого ввозять до Німеччини. Так і трапилося. За нами приїхав “ворон” (спеціальна машина) і забрав усіх. Повезли на приймальний пункт. Там ця медсестра написала мені якусь таку хворобу, з якою не брали до Німеччини. Мене відпустили» [497, с. 382].

Такі випадки були далеко не поодинокими, що призвело до відповідної реакції з боку німецької влади. Комісар Лінднер зауважував, що районні лікарі видали велику кількість довідок про непрацездатність без істотних на це причин. Він наказав, щоб у майбутньому такі документи видавав тільки окружний лікар. Районні лікарі мали право видавати такі довідки тільки у випадку короткострокового захворювання. Якщо хвороба тривала більше ніж тиждень, довідку потрібно було завірити в окружного лікаря. Комісар попереджав, що за дачу фіктивних довідок відповідальність буде нести лікар, а не робітник [130, арк. 25].

Щоб збільшити кількість бажаючих їхати на роботу до Німеччини, влада застосовувала різноманітні заходи. У своєму зверненні до генеральних комісарів від 27 лютого 1942 р. Е. Кох стверджував, що вербування на роботи проводиться легше, коли працівник знає, що його родина забезпечена. Тому із платні завербованого мала виплачувалась допомога його родині. Якщо він працював у транспортних полках «Штраль» або Райху – 130 крб., на сільськогосподарських роботах з правом купувати продукти на півдні – 100 крб. [185,

арк. 51]. На грошову допомогу могли претендувати насамперед ті, хто добровільно погодився виїхати на працю [12, арк. 419 зв.].

Від 1 жовтня 1943 р. виплати родинам остербайтерів зросли до 200 крб. місячно, а в окремих випадках – до 250 крб. [128, арк. 32]. Однак за розпорядженням райхскомісара, з кінця листопада 1942 р. припинилася виплата допомоги родинам, члени яких працювали у «Штральо». За ними зберігалось право купувати продукти за урядовими цінами. Це не стосувалось сімей тих, які поїхали на роботу до Німеччини [201, арк. 30]. У 1943 р. норми видачі продуктів на тиждень для кожного з членів таких родин складали: 200 г м'яса, 2 кг хліба, 2,5 кг картоплі і 500 г нутрощів [128, арк. 23].

Зрозуміло, що за таких умов трудова мобілізація проходила дедалі складніше. У травні 1943 р. на одному із засідань генерал-комісар Шане повідомив про загострення ситуації у зв'язку з поширенням українського народного руху. Він також визнав, що вербування робітників до Німеччини проходило все складніше, набір проводився із застосуванням сили. Комісар наказував відкласти поточні справи і у першу чергу зайнятись виконанням наказу фюрера по мобілізації трудових ресурсів. Він зауважував, що одна тисяча українців звільняє для вермахту 100 німецьких солдатів, а 12-річний хлопчик у якості резерву зможе вести підводу. Шане надавав гебітскомісарам повну свободу дій при наборі робітників і рекомендував оточувати села вночі, щоб унеможливити втечу від вербувальної комісії [595, арк. 17].

Окрім обов'язку сплати податків і виконання трудової повинності, лучан примушували допомагати вермахту шляхом збору різноманітних речей. Для прикладу, 3 січня 1942 р. у міській управі Луцька пройшли збори представників підприємств, громадських установ і духовенства, де було прийнято рішення про збір теплого одягу для німецької армії.

Кожному жертводавцю за одяг передбачалась відповідна оплата. Тому, хто надасть добре вбрання, планувалось збільшити норми харчування [306, с. 9]. Ініціативна група поставила перед собою навіть спеціальний план. Згідно з ним, на кожних 100 мешканців потрібно було зібрати наступні теплі речі: кожух або хутро; хутряну куртку, камізьку, шапку; 2 ватяні куртки; 2 ватяних штанів; 5 вовняних шаликів; 2 пари хутряних або фільмових чобіт; 5 пар рукавиць; покривала на санки та ін. [430, с. 10].

Збір проходив 4–9 січня 1942 р. При цьому місто поділили на 20 районів. У результаті було зібрано такі речі: кожухів та хутер – 221, хутряних курток – 146, хутряних камізьок – 114, валянок – 221, рукавиць – 733 пари, шаликів – 911, ватяних піджаків – 25, штанів – 116, хутряних шапок – 68, теплих шапок – 377, башликів – 9, вовняних светрів – 271, теплих сорочок – 368, теплих кальсонів – 268, вовняних шарпеток – 124, теплих пальт – 4, шоломів – 109, навушників – 53, гетрів – 20, ватяних ковдр – 38 і т. д. Окрім цього, на окремий рахунок в банку було зібрано ще й 43 193 руб. [309, с. 7]. Вказані факти говорять не тільки про побори, які лягали на плечі лучан, але й опосередковано свідчать про неготовність німецької армії вести бойові дії в зимовий період на території СРСР.

Особливістю окупаційного періоду була низка проблем, які доводилось вирішувати лучанам. Передусім це стосувалось житла. У перші дні німецько-радянської війни місто зазнало авіаударів з повітря. Варто нагадати, що відповідно до звіту начальника технічного відділу міської управи, було знищено близько 60 % будівель та об'єктів інфраструктури [147, арк. 29]. Брак житла став дуже відчутним. Окрім того, окупаційна влада могла забрати будинки, які були одними із кращих у місті. Скажімо, станом на 1943 р. садиба лікаря Ліпінського на вул. Лесі Українки, 35 була зайнята німецьким генералом. Окупаційні інституції брали у своє користування

й городи. Так, генерал-комісаріат користувався 20 сотками землі на вул. Котляревського, фельдкомендатура – на вулицях Лесі Українки і Театральній, гебітскомісаріат – на вул. Лесі Українки і т. д. [133, арк. 137].

Розбирання будинків проводилось за кошти їхніх власників, вони повинні були отримати дозвіл від міської управи [132, арк. 8]. Утримувати власний будинок у належному стані зобов'язувався кожен. Так, посадник П. Скоробогатов звертався до власників будинку, в якому необхідно було провести ремонт. Він зауважував, що будівля псує вигляд міста і господарі мають вчасно приступити до ремонту. Інакше кожен із власників буде оштрафований на 500 крб. або виконуватиме примусові роботи упродовж 2 тижнів. Міська управа могла сама зробити ремонт, але власники були зобов'язані покрити усі витрати [149, арк. 47].

Обов'язком лучан було виконання низки санітарних вимог щодо облаштування помешкань та присадибних ділянок. На підставі доручення гебітскомісара посадник Луцька М. Єрмолаєв 15 вересня 1941 р. оприлюднив санітарно-порядкові вимоги для міста. Кожному домовласникові наказувалось утримувати в чистоті як саму будівлю, так і прилеглу до неї частину вулиці. Замітати вказані місця наказувалось щоденно перед 7 год. ранку і 16 год. дня, попередньо покропивши їх чистою водою. Заборонялось викидати сміття і виливати нечистоти на вулицю, а також витрушувати одяг, килими, постіль з вікон балконів і ганків, які виходили на вулицю.

Кожен домовласник або управитель зобов'язувався облаштувати щільну скриню на сміття з кришкою, стояки для вивітрювання одягу, а також вичищати смітники після їх заповнення на дві третини. У чистоті наказувалось утримувати підприємства і безпосередньо саме виробництво [61]. На підставі доручення гебітскомісара 11 листопада 1941 р.

М. Єрмолаєв видав ще одне оголошення (див. додаток № 37), яке регламентувало прибирання в зимовий час. Згідно з ним, очистка від снігу хідників, вулиць і площ повинна була проводитись до 7 год. ранку. Сніг наказувалось згортати на край хідника або зовсім прибрати. Під час ожеледиці хідники потрібно було посипати піском, попелом і т. ін. За невиконання цих вимог передбачалось суворе покарання [63]. Такі вимоги оголошували і наступні посадники Луцька [62; 64].

Попри військовий стан, у місті було налагоджено централізоване постачання води та електроенергії, функціонувала каналізація. Звісно ж, існувала система платних комунальних послуг. Восени 1941 р. вартість житла сягала наступних значень: помешкання з водогоном і каналізацією – 1,10 крб. за м² в місяць, без водогону і каналізації – 1 крб., прохідні помешкання і помешкання без вікон – 0,80 крб. [178, арк. 51]. У випадку, якщо впродовж 2 місяців мешканці націоналізованих будинків не виплачували платні, їх переселяли у гірше приміщення [183, арк. 83]. Ціна за водопостачання при відсутності лічильника складала 5 крб. з особи [182, арк. 3–9], стільки ж вартував 1 м³ води. Щоправда, з 1 квітня ціна зменшувалась до 4,50 крб. [214, арк. 4]. За каналізацію сплачували 50 % від ціни за використану воду [214, арк. 2]. При цьому скористатись водою можна було лише у визначені години. Так, з 8 жовтня 1941 р. (див. додаток № 38) вона подавалась у період від 6 до 8 год., з 9.30 до 13.00 і з 17.00 до 20.00 год. [66]. Нерегулярне водопостачання зберігалось і надалі. З 20 травня 1942 р. подача води здійснювалась з 5 год. 30 хв. до 8 год., з 11.00 до 13.00 і з 16.30 до 19.30 [65]. Існувала плата і за вивезення сміття, вона також залежала від кількості осіб, які проживали на житловій площі [182, арк. 3–9].

Оплата комунальних послуг була під силу далеко не усім. Тому наказом посадника від 9 жовтня 1941 р. утворювалась

спеціальна комісія, яка приймала до розгляду заяви про звільнення від оплати за помешкання. Вона мала збиратися в міру надходження звернень, але не менше одного разу на тиждень [179, арк. 18]. У такий спосіб українська допоміжна адміністрація виступала на захист лучан, які перебували у скрутному матеріальному становищі.

У роки окупації відчувався дефіцит паливних матеріалів. Так, серед архівних документів за 1943 р. зустрічається багато заяв на ім'я садника з проханням дозволити придбати 1 л нафти для лампадок [133, арк. 189–199]. Ще однією проблемою для міста була нестача дров. Вона могла загрожувати навіть продовольчою кризою. Зокрема, у січні 1942 р. до магазину № 17 замість необхідних 3300 кг хліба на 12 днів надійшло лише 1854 кг. Цю крамницю відвідувало 1100 покупців, для яких виділялося по 250 г хліба в день. Вказану ситуацію начальник апровізаційного відділу Олійник пояснював затримкою у постачанні дров. На нараді контролерів кооперативних магазинів, яка проходила 13 січня, він висловив сподівання, що таке більше не повториться [141, арк. 59–59 зв]. Якщо денна норма видачі хліба в Луцьку становила 250 г, то у середньому по продовольчих картках робітники і службовці райхскомісаріату «Україна» отримували по 200 г хліба і ще по 150 г на кожного утриманця [442, с. 121].

Чи не найкраще окупаційне повсякдення може охарактеризувати порівняння доходів із рівнем цін. Варто зауважити, що 17 квітня 1943 р. генерал-комісар інформував, що за наказом фюрера ціни і заробітні плати у новозайнятих східних областях потрібно утримувати на максимально низькому рівні. Вони мали бути не вищими, аніж до їх зайняття німецькою армією [191, арк. 17].

Окупаційна влада прагнула здобути підтримку бодай частини населення. Наслідком цього були високі заробітні

плати в німецьких урядових структурах. Це підтверджують свідчення Т. Степури, який працював у місті в роки окупації: «Жили лучани при німцях, хто як міг. Хто зумів влаштуватися на працю в адміністрацію, тому платили непогано». Безпосередньо про свою роботу він говорить наступне: «Працював в управлінні генерал-губернаторства у відділі деревини й лісу. Непогано тут було. Видавали безплатно сіно й дрова. То за автомашину дров я виміняв корову, а безоплатною автомашиною сіна мав чим її годувати. Та довго я в цьому відділі не був, бо зауважив, що всі керівні посади займають поляки, на українців дивляться скоса. Вирішив я перейти у відділ риби. Теж непогано складалося» [497, с. 358–359].

Відносно хороше забезпечення було не тільки у працівників німецьких установ, але й у службовців української допоміжної адміністрації. Гебітскомісар дозволив останнім виплачувати надбавки в залежності від категорії. Так, за акуратність в роботі було передбачено надбавку від 40 до 50 % основного окладу, за знання німецької мови – 15–25 %, фольксдойчам – 50 % [11, арк. 56 зв.]. Окрім того, службовці користувалися пільгами щодо отримання медичної допомоги. Міські аптеки зобов'язувались безкоштовно надавати ліки всім працівникам міської управи, керівник туберкульозної лікарні – виготовляти рентгенівські знімки, а санбаклабораторія – аналізи [127, арк. 50].

10 листопада 1941 р. посадник М. Єрмолаєв інформував про утворення фонду суспільного забезпечення і лікарської допомоги для всіх працівників міської управи. Фонд утворювався шляхом відрахувань із платні працівників, а також виплат міської управи як працедавця. У випадку хвороби працівник управи упродовж 3 місяців міг отримувати заробітну плату. Перший місяць – 100 %, другий і третій – по 50 %. В окремих випадках посадник міг виплачувати заробітну

плату і після трьох місяців, однак не вище 30 % [127, арк. 41].

Окрім медичних послуг, службовці української адміністрації мали можливість отримувати посилені харчові пайки не тільки для себе, але й для своїх родин. Інколи вони навіть зловживали своїм становищем. Так, на нараді контролерів кооперативних магазинів 13 січня 1942 р. виявилось, що родини урядовців два рази записані до листів покущів: один раз за місцем проживання, а другий – до крамниці № 1 для працівників адміністрації. Однак на нараді вирішили виправити це порушення [141, арк. 59–59 зв]. Працівники управи могли отримати також дефіцитні товари. Так, у якості винагороди їм видавали горілку і цукор [149, арк. 60–61]. Підтвердженням цього є звернення посаdnика Є. Тиравського до гебтсляндвїртшафту від 24 березня 1942 р. із проханням видати дозвіл на закупівлю спирту і тютюну для 770 працівників управи у зв'язку із наближенням Великодніх свят [162, арк. 206].

Щоб зрозуміти політику окупаційної влади щодо службовців, варто показати рівень їхніх заробітних плат порівняно з іншими працівниками. У 1941 р. посаdnик Луцька отримував 1500 руб. на місяць [179, арк. 41], його заступник 1100 руб., завідувач відділу управи – 600 [179, арк. 1], головний лікар 1-ї хірургічної лікарні – 800 руб. У цей час заробітна плата медсестри складала 180–230 руб., санітарки – 160 [179, арк. 26 зв.], майстра пекарні – 250, підсобного робітника і прибиральниці – 120, дроворуба – 100 руб. [127, арк. 45]. У 1943 р. суддя отримував 1026 крб., судовий кур'єр – 266, директор музею – 750, сторож музею – 280 крб. [175, арк. 5–7]. На той час редактор газети «Український голос» отримував 1860 крб. заробітної плати, коректор газети – 1050 крб., прибиральниця – 308 крб. [155, арк. 11]. Вказані приклади показують, наскільки більше отримували службовці адміністрації, а також опосередковано свідчать, що порівняно

з 1941 р. у 1943 р. рівень заробітних плат дещо зріс.

Варто зауважити, що деяким підприємливим лучанам вдавалося заробляти набагато більше. При цьому їм не потрібно було мати великий бізнес, або ж займати високу посаду. Якщо вірити свідченням, майстер купував старі друкарські машинки за 2–3 тис. крб., а відремонтувавши, продавав їх по 10–12 тис. Він міг собі дозволити придбати дружині каракулеву шубу ціною у 15–18 тис. крб. [10, арк. 11].

Купівельну спроможність заробітних плат демонструють окупаційні ціни, які суворо контролювалися німецькою владою. На серпень 1941 р. встановлювалися наступні максимальні роздрібні ціни: 1 кг житнього хліба – 1,50 руб., макаронів – 5, картоплі – 1,30, масла – 25, сала – 18, свинини – 8, солі – 1, огірків – 1,40, помідорів – 2,65, моркви – 2, цибулі – 2,75, мила – 5, чаю – 50, сурогату кави – 5,20 руб. Разом з тим 1 л молока коштував 1,50 руб., міцного пива – 4, нафти – 0,80, коробка сірників – 0,05 руб. [176, арк. 2–4]. У перукарнях Луцька гоління коштувало 2 руб., стрижка чоловіча звичайна – 3, жіноча – 4 руб. [132, арк. 1].

З 29 травня 1942 р. ціни на кравецькі роботи мали сягати наступних значень: чоловічий зимовий плащ – 110–135 руб., куртка 80–100, довгі штани – 35–45, літня шапка – 14–18, жіноча вечірня сукня – 110–135, спідниця із шовку або штучного шовку – 30–45, звичайна робітничка сукня – 12–15, берет – 15–20 руб [587, арк. 72–73]. Згідно з розпорядженням про ціни на продукцію шевського ремесла биті чоловічі і жіночі чоботи мали коштувати 65 руб., валянки з пряжками – 75, робочі черевики – 30–35 руб. відповідно [185, арк. 49]. У цьому ж році 1 кг телячих кісток коштував 2 руб., свіжого сала – 14, бараняче стегно або спина – 10–13, суха ковбаса – 22 руб. [245, арк. 53–54]. Залежно від гатунку, цигарки оцінювались по 0,15–0,25 руб. за штуку, пачка тютюну – 2–4 руб. за 50 г [586, арк. 54].

У наступні роки рівень офіційних цін практично не змінювався. Так, станом на 15 березня 1943 р. встановлювалися наступні максимальні ціни: 1 кг хліба в залежності від гатунку – 1,20–2 крб., сіль українського походження – 0,20 за 1 кг, неукраїнського – 1, горілка – 25,60 за 1 л, пиво у пляшках – 3,30 за 1 л, 1 кг живої ваги курей – 12–14 в залежності від якості, 10 свіжих яєць – 5, оренда однокінної фіри за 1 год. – 3, парокінної – 4 крб. [191, арк. 7–12].

Отримавши заробітну плату, лучанин не завжди міг придбати будь-який із означених товарів, оскільки період окупації супроводжувало явище дефіциту. Наприклад, у 1942 р. 1 л самогонки, виготовленої із житньої муки, нелегально продавався не за 25,60 крб., як було сказано, а по 150 крб. Варто також зазначити, що окремою стороною торгових відносин був бартер. До нього змушені були часто вдаватися євреї, які обмінювали свої речі на продукти харчування у місцевих торговців [231, арк. 48].

Продаж продуктів у крамницях відбувався за картковою системою. Механізм отримання і подальшого використання так званих апровізаційних чи продуктових карток зазнавав постійних змін. Для прикладу, у серпні 1941 р. апровізаційні картки видавалися у такому порядку (див. додаток № 39): 1 і 2 числа – українцям і росіянам, 4 і 5 – полякам, 6, 7 і 8 – євреям, 9 – представникам інших національностей. Видача такого документа на одне прізвище для цілої родини коштувала 3 руб. Стільки ж мала сплати і одружена жінка, яка отримувала для себе власну картку [75]. Окрім цього, до 18 серпня у місті повинні були з'явитись так звані «листи покупців». У цьому документі продавець фіксував час і кількість проданих товарів покупцеві, який виявляв бажання прикріпитись до його крамниці. Облік і перевірка вказаної документації проводилась апровізаційним відділом міської управи Луцька [81].

Видача апровізаційних карток на листопад 1941 р. мала проходити у будинку міської управи на вул. Північній, 11. Картки видавалися на кожну особу і лише зареєстрованим мешканцям Луцька. Вартість картки становила 1 руб. Цього разу євреям, щоб отримати апровізаційні картки, потрібно було звернутись до юденрату Луцька [132, арк. 195].

У наступному місяці порядок видачі продуктових карток зазнав змін. Вони полягали у тому, що на певну дату повинні були прийти жителі тих вулиць, назва яких починалась із певних літер. Так, 25 листопада мали прийти жителі вулиць, назва яких починалися з літер: А, Б, В, Г, Д, Е і Ж. У той час на 29 число приходили всі ті, вулиця яких не була згадана. Картки на грудень коштували так само 1 руб. і видавалась поза чергою особам німецької національності та працівникам їхніх урядів [74].

Починаючи з 1 січня 1942 р., кожен мешканець міста прикріплювався до крамниці свого району. Магазин вів списки покупців, де фіксувалися дані щодо кількості придбаних продуктів. Покупцям видавалися спеціальні номерки, під якими він був зареєстрований у «листі покупців». Запис до магазину коштував 1 руб. Луцьк поділявся на 13 районів із крамницями, до яких прикріплювалось від 12 до 19 вулиць. Магазин № 1 на вул. Поштової, 7 призначався для урядовців і членів їхніх родин [151, арк. 137].

Через обов'язкову реєстрацію куплених товарів біля крамниць утворювалися черги, у яких потрібно було простояти декілька годин. Через це 6 січня 1942 р. керівник адміністративного відділу А. Веселовський звернувся до посадника з пропозицією збільшити штат контролерів у міських крамницях. Адже на одну крамницю припадало 1500 покупців, і один контролер не мав фізичної змоги нотувати у книгах таку кількість людей і товарів [185, арк. 17].

Видача продуктових карток на 1943 р. проходила в

канцеляріях адміністраторів житлових районів, на які поділялося місто. Для цього потрібно було пред'явити реєстрацію із домової книги, посвідку і попередню апровізаційну картку. Урядовцям картки видавала міська управа. Той, хто працював, але не проживав у місті, також міг отримати картку. Для цього йому було необхідно представити довідку, що він сам і його родина не мають орної землі [269, арк. 7].

У черговий раз порядок отримання продуктових карток змінився, коли 15 липня 1943 р. міська управа почала їх видачу на серпень–жовтень. Для того, щоб одержати картку, голова родини зобов'язувався надати документ про роботу і старі картки. Порядок видачі визначався за алфавітом. Скажімо, на 15 липня за картокою мали прийти особи, прізвище яких розпочиналося на літери: А, Б, К; 16 липня – на літери: С, В, І, Л і т. д. [37, с. 4]. За такою ж схемою мала проходити видача продуктових карток на листопад, грудень 1943 р. і січень 1944 р. [73].

Попри військовий стан, соціально незахищені лучани могли розраховувати на допомогу з боку влади та громадськості. З цією метою в міській управі Луцька було створено навіть спеціальний підрозділ – відділ суспільної опіки, який очолював С. Дробан. До його штату входило 4 особи [179, арк. 25 зв.]. Незважаючи на це, відділ працював доволі інтенсивно. Вже у серпні 1941 р. було виплачено допомогу 196 старцям та інвалідам на суму 5380 руб., перевірено майновий стан і видано довідок на безкоштовне лікування та отримання аусвайсу 163 особам. Окрім того, 216 особам надано консультації щодо отримання допомоги [184, арк. 1]. У порівнянні з офіційними окупаційними цінами, вказані видатки були мізерними. Можна підрахувати, що кожному із 196 старців виплатили в середньому по 27 руб.

Соціальні виплати регулював гебітскомісар. Так, згідно з

його розпорядженням, для суспільної опіки на 1942 р. виділялися кошти наступним особам: бідним старцям, особам, які не можуть працювати через фізичний стан, інвалідам, вдовам і вагітним жінкам [201, арк. 31]. У зв'язку з цим відділ суспільної опіки з 20 січня до 20 лютого 1942 р. видав допомогу 254 бідним громадянам на суму 14 420 руб. [471, с. 4]. У серпні 1942 р. виплачено допомогу старцям, вдовам та біднішому населенню міста на суму 14 775 крб. Окрім того, було виплачено одноразову допомогу і видано багато направлень до міських лікарень, поліклініки, перевірено матеріальний стан бідних родин. Особлива увага спрямовувалась на опіку над родинами, члени яких виїхали на роботу до Німеччини. Таким родинам відділ суспільної опіки виплатив 18 720 крб. [42, с. 4]. Взявши до уваги дані за лютий і серпень 1942 р., можна припустити, що кожного місяця управа надавала допомогу у розмірі близько 56 крб. майже трьом сотням лучан. У порівнянні з серпнем 1941 р. розмір виплат очевидно зріс, що можна сказати і про рівень реальних цін. Окрім грошової допомоги, незаможні лучани користувались багатьма іншими пільгами, що було набагато важливішим, ніж мізерні виплати. За наявності довідки про бідність вони мали право на безкоштовне медичне обслуговування [147, арк. 12], звільнялися від квартплати [191, арк. 24] і оплат за видачу документів [182, арк. 2]. Лучани, які перебували у скруті, могли також розраховувати на допомогу громадських об'єднань, насамперед допомогових комітетів.

Аналізуючи соціально-економічні та правові аспекти повсякдення, варто звернути увагу і на інший вид діяльності – відпочинок. Усупереч багатьом усталеним поняттям, окупаційні міста не були позбавленні світського життя. Доказом цього виступає Луцьк. Уже в липні 1941 р. міська управа видала ряд дозволів на відкриття різноманітних закладів громадського харчування. Серед них були 11 цукорень

і їдалень, 4 ресторани, 14 пивних і закусочних, будка для продажу содової води на вул. Болеслава Хороброго, 101. Свої послуги пропонували 18 перукарень, 17 шевських майстерень, 3 фотографи і т. д. [147, арк. 15 зв.].

Газета «Клич» від 29 червня 1943 р. повідомляла про їдальню «Українська домівка» в Луцьку, організовану Українським допомоговим комітетом. Автор статті назвав її однією з найкращих у місті. У ній щоденно харчувалось 150 українських військових, 110 цивільних міщан і 40–50 осіб приватно. Сніданки і вечері коштували лише 3 крб., обіди – 6 крб. Щоб зрозуміти, які страви вживали лучани в роки окупації, варто розповісти про меню їдальні. Вона пропонувала своїм відвідувачам борщ і суп із салом, млинці, хліб із маслом і мармеладом, крашанки, м'ясні страви [367, с. 3].

Окрім відпочинку у ресторанах і пивних, лучани отримали можливість проводити своє дозвілля у закладах культури міста. У роки окупації працював Волинський український театр, на показ нових фільмів запрошував кінотеатр «Глорія Паласт», а любителі історії могли відвідати Волинський краєзнавчий музей. Пасивний відпочинок урізноманітнювали газети. У Луцьку випускалося дві міські україномовні газети: «Український голос», перший номер якої з'явився 17 вересня 1941 р. [606, с. 4] і «Клич», яка почала виходити з 29 червня 1943 р. [339, с. 1]. На сторінках луцької періодики можна було ознайомитись із новинами міста, розпорядженнями влади, почитати літературні есе. Однак переважну більшість шпальт займали німецькі пропагандистські матеріали. Товариство «Просвіта» організувало читальню часописів, де можна було ознайомитися майже з усіма німецькими і українськими періодичними виданнями, які виходили в райхскомісаріаті [286, с. 4]. Для потреб читачів працювала книгарня «Культура» на вул. Північній, 5 [560, с. 8]. Лучани, які цікавились спортом,

мали змогу відвідувати футбольні матчі місцевої команди «Старт» Українського допомогового комітету [579, с. 4; 580, с. 4].

Дозволяючи певну свободу дій, окупаційна влада вимагала дотримання норм моральності і толерантного ставлення. Зокрема, передбачались покарання за аборти і навіть озвучення способів, які до них призводили. До трьох років ув'язнення загрожувало особам, які публічно дискредитували визнані релігійні об'єднання. Перелюбство, наслідком якого ставало розлучення, каралося в'язницею до 6 місяців. Таке ж покарання застосовувалось щодо тих осіб, які поширювали порнографічну продукцію серед дітей до 16 років [245, арк. 30].

Жорстока система покарань тримала лучан у постійному страху. Це почуття певною мірою обмежувало їхню життєдіяльність. Вдаватись до різних видів покарань могла не лише німецька влада, але й службовці української допоміжної адміністрації. Наприклад, посадник П. Скоробогатов покарав лучанку за те, що вона не з'явилась на роботу, штрафом у 200 крб. і ще відрядив її на 28-денну працю. Несплата цієї суми упродовж 3 днів загрожувала 14 днями робіт у примусовому таборі [191, арк. 21]. Табори для примусових робіт знаходились на вул. Ковельській, 12 [222, арк. 122; 223, арк. 25], 98 [141, арк. 240], 100 [133, арк. 136], Північній, 101 [223, арк. 29] і 121 [222, арк. 122]. Очевидці розповідають про повішення чоловіка, який підібрав кусок фанери із зображенням серпа і молота [497, с. 375], а також польського хлопчика, який усупереч забороні заліз у покинутий єврейський будинок і був розстріляний німецьким патрулем [497, с. 403].

Система окупаційної регламентації, побудована на обмеженнях і постійному відчутті страху, ізолювала лучан від звичного життя, яке було до початку Другої світової війни.

Місто поділялось на завойовників і завойованих. Враховуючи те, що Луцьк відігравав роль адміністративного центру округу «Волинь-Поділля», ця тенденція проявлялася особливо відчутно. У цьому нас переконують спогади Н. Бондарук: «Населенню Луцька під час німецької окупації жилося скрутно. Було сутужно з продуктами. Між окупантами й іншим населенням міста була велика відстань. Все у німців було окремим. Навіть, коли заходиш до німецької державної установи, то на туалетах бачиш напис “Тільки для німців”» [497, с. 385].

Реалізація нацистської політики перетворилась у непоправну трагедію для міста. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 68 лучан, за роки окупації місто втратило понад 50 % свого населення. Згідно з висновками радянської комісії із підрахунку втрат, у місті загинуло 31 188 осіб [240, арк. 1]. Дещо інші цифри наводить «Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область»: упродовж 944 днів окупації в місті було розстріляно 36 199 осіб [327, с. 75]. У «Короткому історичному довіднику Великої Вітчизняної війни» зазначено, що в Луцьку та околицях загинуло понад 46 тис. мирних жителів і військовополонених [35, с. 189]. Таким чином, питання кількості людських жертв залишається відкритим. Підрахунок втрат ускладнюється тим, що в місті, окрім корінного населення, перебувало багато військовополонених і біженців.

Німецькі окупанти, розправляючись із своїми політичними опонентами, лише з червня 1943 р. по січень 1944 р. розстріляли у луцькій в'язниці близько 658 осіб. До червня 1943 р. арештованих відправляли у рівненську в'язницю. Скільки лучан загинуло у ній – досі невідомо. Під час відкриття могил на території луцької в'язниці у лютому 1944 р., частина тіл була розпізнана рідними, забрана з могил і перепохована. Серед вбитих було виявлено четверо дітей

[240, арк. 2]. У ніч на 1 січня 1944 р. із луцької в'язниці у с. Підгайці було вбито близько 100 осіб. Розстріл проводився у місцевій школі. Загиблих поховали у братській могилі, під час ексгумації якої було виявлено 53 тіла [240, арк. 4].

Окупаційне повсякдення супроводжувалось тотальним контролем, частими обмеженнями і заборонами. Всеохоплюючі переписи були спрямовані на викачування коштів і експлуатацію трудових ресурсів луцької громади. Кожен житель міста так чи інакше мав брати участь у будівництві імперії III Райху. Найстрашнішими були політичний терор і расова політика, у результаті якої місто втратило половину свого населення. Разом із тим окупаційний режим не паралізував життєдіяльність міста. Було налагоджено роботу необхідних служб і об'єктів інфраструктури. Контроль за цінами, виплата заробітних плат і приміські городи дозволили уникнути голоду. В умовах воєнного стану лучани мали вибір, де провести вільний час. Працювали заклади громадського харчування, театр, кіно, музей. Активні лучани могли проявити себе у громадських організаціях, зокрема «Просвіті» або ж Українському допомоговому комітеті. Усе це разом говорить про те, що Луцьк для німецької влади був колоніальним містом, ресурси якого були необхідними для метрополії. Тому, втілюючи в життя свої плани, окупаційний режим змушений був робити деякі поступки аби не спровокувати заворушень. З іншого боку, існування хорошої інфраструктури в місті давало змогу німецькій владі покращити умови проживання власних чиновників і військово-службовців.

РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ У КУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ

4.1. Церковне життя

У роки окупації Луцьк був не лише головним містом округу «Волинь–Поділля», але й став одним із центрів релігійного життя всього райхскомісаріату «Україна». На цю ситуацію впливали як нові обставини, так і традиція осідку в Луцьку митрополичої кафедри. Разом із цим місто залишалось поліконфесійним, що ще більшою мірою змушує нас звернути увагу на нього у вказаному ракурсі.

Релігійна політика нацистів на українських землях передбачала демонстративне протиставлення радянським антицерковним утискам. У межах цього курсу православним надали право відкривати храми, здійснювати хресні ходи, прощі. Міністерство окупованих територій Сходу 3 серпня 1941 р. розробило вказівки військовим установам стосовно релігійного питання. У них ішла мова про те, що релігія є приватною справою кожного і не потрібно створювати перепони релігійним потребам населення, дозволяти відкриття церков та інших культових об'єктів. Разом із цим заборонялися організаційні заходи, політична діяльність священників і конфесійних об'єднань [30, с. 141–142].

Зміст релігійної політики виходив також із циркуляру Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р. У ньому виокремилися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі проти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій

адміністрації [370, с. 179].

Озвучені підходи окупаційної влади давали відчутні результати. Православна церква була роз'єднана. У Почаївській лаврі 18 серпня 1941 р. відбувся Собор, який проголосив утворення Автономної церкви в канонічній єдності з Московським патріархатом, її головою став архієпископ Олексій (Громадський), який згодом був обраний митрополитом [603, с. 441]. Місцем його осідку стає Кременець. Натомість інша частина духовенства виступила за відновлення довоєнної Автокефальної православної церкви, яку очолював митрополит Діонісій. У грудні 1941 р. він призначає «тимчасовим адміністратором» на окупованій території України архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) [370, с. 182].

Перші дні окупації міста позначилися наслідками бойових дій і для церкви. Так, внаслідок перебування полонених червоноармійців у нижньому храмі св. Троїцького собору був ушкоджений іконостас. Його відновленням займався батько А. Дублянського [508, с. 432]. Зрозуміло, що собор став далеко не єдиною культовою будівлею, яка зазнала руйнувань. Однак, незважаючи на це, релігійне життя міста швидко відроджується. Поновлюються не лише богослужіння в храмах, але й відновлюють свою діяльність духовні організації. Так, у газеті «Український голос» за 23 жовтня 1941 р. священник І. Карась опублікував оголошення про збори членів Чесно-хресного братства у Луцьку 2 листопада. Вони мали відбутися у Чесно-хресній церкві за участю архієпископа Полікарпа [334, с. 6]. Також поновила свою роботу богословська секція колишнього товариства П. Могили в Луцьку. Її члени під керівництвом архієпископа Полікарпа зосередили зусилля на видавництві книг та молитовників [30, с. 289]. Зі слів В. Рожка, німці не сприяли церковним виданням, які пропонував Полікарп. Лише у 1941 р. в Луцьку вдалось

випустити «Псалтир» українською мовою за текстом видання довоєнного Українського наукового інституту у Варшаві [511, с. 200]. У своєму зверненні від 14 листопада 1941 р. Полікарп інформував, що українські богослужбові книжки, молитовники і календар на 1942 р. можна придбати в єпархіальному складі на Василянській площі, 20, поблизу Чесно-хресної церкви [200, арк. 25]. Як бачимо, автокефальна церква робила акцент на богослужінні українською мовою.

Налагоджуючи організацію релігійного життя, архієпископ Полікарп створив єпископську раду. До її складу увійшли: посадник Луцька М. Єрмолаєв, М. Олійник, С. Наїдко, полковник Филипович, директор М. Палаш, інженер П. Голубович, Є. Тиравський, інженер Ю. Константинів, професори В. Покальчук, М. Тиравський, В. Федоренко, протоіереї Л. Долинський, П. Тимошук і В. Михайлівський. Як бачимо, до складу ради окрім духовенства увійшли також представники української допоміжної адміністрації та інтелігенція, що свідчило про налагодження співпраці церкви з громадськістю. Перше засідання відбулося 28 листопада 1941 р. Після заслуханих доповідей було прийнято рішення засудити москвофільську діяльність архієпископа Олексія та наближених до нього єпископів [305, с. 4].

Автономна церква не знайшла підтримки серед лучан. У 1942 р. в місті вона мала лише одного священика із 5 наявних. Станом на цей час в Луцьку було три православні церковні громади, а саме: парафія св. Троїцького собору, куди входила частина прихожан Луцька і с. Великий Омеляник, парафія Чесно-хресної церкви, яка об'єднувала лучан, с. Вишків і Ківерці, а також парафія Покровської церкви, до якої входили лучани і чехи з с. Милуші [200, арк. 179 зв.]. Лише останній храм підпорядковувався автономній церкві, його настоятелем був І. Давидович. Власне через такий дисбаланс

німці вимагали почерговості проведення богослужінь обох церков в кафедральному соборі св. Трійці [511, с. 209]. Варто також зауважити, що восени 1942 р. митрополит Олексій призначив керуючим Ковеля і Ковельського повіту єпископа луцького Іова. Його резиденція знаходилась на вул. Караїмській, 15, в будинку вже згаданої св. Покровської церкви [489, с. 4].

Одним з кроків формування ієрархічної вертикалі автокефальної церкви було створення Луцької православної духовної консисторії. Вона розпочала свою роботу 1 грудня 1941 р. в будинку Чесно-хресного братства. Однак з 20 грудня консисторія змінює свою адресу і переходить до відремонтованого єпархіального будинку на вул. Соборній, 3 [383, с. 6]. На той час до її складу входили: кафедральний протоієрей С. Грушко, протоієреї М. Малюжинський і Л. Долинський, інженер Ю. Константинов та секретар професор М. Тиравський [527, с. 6]. Газета «Волинь» за 5 квітня 1942 р. повідомляла, що в Луцькій консисторії проходить запис бажаючих співати у мішаному архієрейському хорі при кафедральному соборі. За рішенням Полікарпа, його диригентом призначили колишнього оперного співака, професора музики К. Максанинова [531, с. 8].

Склад консисторії змінювався. Завдяки джерелам можна охарактеризувати і матеріальне забезпечення її працівників. Станом на вересень 1942 р. до її штату входило 16 осіб: архієпископ Полікарп (місячна платня 2500 крб.); члени консисторії протопресвітер С. Грушко (1235 крб.), протопресвітер М. Малюжинський (1235 крб.), протопресвітер Л. Долинський (1330 крб.), протопресвітер А. Юцко-Слепина (1045 крб.); радник професор І. Власовський (1560 крб.), секретар професор М. Тиравський (1740 крб.), референт О. Гарбузюк (900 крб.), перекладач С. Тарнавський (375 крб.), головний бухгалтер А. Кушнірук

(975 крб.), касир А. Плахтій (780 крб.), машиніст А. Переведеньчук (520 крб.), особистий секретар владики В. Краснобаїв (440 крб.), канцелярист О. Петрова (442 крб.), практик Н. Онищук (170 крб.), возний Ф. Лучко (364 крб.) [232, арк. 32]. Вказана заробітна плата належала до розряду високих.

Члени консисторії могли працювати одночасно і на інших роботах. Скажімо, дехто з них займався викладацькою діяльністю. На цьому варто зупинитися детальніше. Масове відновлення культових споруд призвело до проблеми забезпечення священниками [442, с. 171]. Значною перешкодою у цьому плані стали розпорядження А. Розенберга від 13 травня 1942 р. і райхскомісара Е. Коха від 1 червня того ж року. Згідно з цими документами висвячення єпископів і рядового духовенства залежало від волі окупаційної влади на місцях [370, с. 190]. Виходом із ситуації, коли німецький режим заборонив відкриття середніх і вищих духовних навчальних закладів, стала організація короткотермінових пастирських курсів [30, с. 123]. У Луцьку на підставі дозволу гебітскомісара при адміністрації православної Автокефальної церкви вони почали діяти з 1 червня 1942 р. Термін навчання тривав 6 місяців. На пастирські курси приймалися кандидати із закінченою середньою освітою або без неї, після вступного іспиту. До дяківських курсів – кандидати із свідоцтвом за 6 класів початкової школи або також після іспиту. Вступникам потрібно було подати у приймальну комісію, яка розташовувалася у будинку духовної консисторії на вул. Соборній, 3 документи про освіту, метрики народження та автобіографію. Від початку заяви приймалися до 28 травня [459, с. 4], але через велику кількість бажаючих запис було продовжено до 5 червня. Інспектором курсів призначили протоієрея Ю. Преварського [460, с. 4]. Як уже було сказано, викладачами курсів стали

службовці духовної консисторії. Година їхнього викладання оцінювалась у 22 крб. Відтак у вересні 1942 р. за свою працю на курсах архієпископ Полікарп отримав 1500 крб. платні, протопресвітер Проварський – 1300, протопресвітер Грушко – 1320, протопресвітер Малюжинський – 1232 і протопресвітер Долинський – 963 крб. [232, арк. 31].

Варто зазначити, що Луцька консисторія для своєї діяльності залучала і кошти меценатів. Так, у газеті «Волинь» за 5 березня 1942 р. була опублікована подяка однойменному видавництву у Рівному в особі С. Скрипника та І. Тиктора за наданих 5 тис. крб. на потреби адміністрації Православної церкви в Україні [583, с. 4].

Луцьк стає центром проведення організаційних зборів. Так, 26 лютого 1942 р. з метою покращення праці духовенства при адміністрації Автокефальної церкви було проведено місійний з'їзд за участю владики Полікарпа. На ньому головував митрофорний протоієрей С. Грушко, обов'язки секретаря виконував благочинний отець В. Зелинський. Духовенство прагнуло реанімувати стандарти праці, нівельовані радянським режимом протягом 1939–1941 рр. [30, с. 142].

У місті висвячували церковних ієрархів. Так, у січні 1942 р. до Луцька прибув представник Київської церковної ради, настоятель Андріївського собору отець П. Кас'янчук. Він звернувся до владики Полікарпа з проханням приїхати у Київ або прислати єпископа-українця [30, с. 200]. У луцькому соборі 24 травня 1942 р. архієпископом Полікарпом і єпископом Мстиславом був висвячений архімандрит Геннадій (Шиприкевич) в єпископа Січеславського (Січеслав – нині м. Дніпро – авт.). Того ж року 13 вересня архієпископом Полікарпом, єпископами Мстиславом і Платоном висвячений архімандрит В'ячеслав (Лісицький) в єпископа Дубенського [54, с. 229]. До речі, останній 27 вересня 1943 р. на свято

Воздвиження провів урочисте богослужіння у переповненій Чесно-хресній церкві Луцька, де співав хор композитора Я. Завгороднього [523, с. 4].

Видимою ознакою церковного життя Луцька були спроби національного відродження українства. Відтепер богослужіння часто супроводжують визначні громадські заходи. Так, 24 серпня 1941 р. владики Полікарп разом із кількома десятками священиків узяв активну участь в урочистому перепохованні бранців луцької в'язниці, які були розстріляні НКВС 23 червня 1941 р. [122, с. 101]. Заупокійна служба у соборі і хресна хода до могил пройшли і в першу річницю трагедії 28 червня 1942 р. Перед панахидою слово виголосив протоієрей М. Малюжинський [287, с. 4]. Після молебню, відправленого С. Грушком 12 січня 1942 р., відбулось урочисте відкриття курсу медичних сестер і акушерок [45, с. 6].

Окрім релігійних свят, церковні богослужіння стали часто присвячуватись визначним подіям української історії. Зокрема, 25 січня 1942 р. з нагоди 24-х роковин проголошення ІV універсалу УНР в луцькому соборі архієпископ Полікарп разом із духовенством відслужив молебен. Перед службою виступив отець М. Малюжинський [520, с. 7]. Владика Полікарп 1 лютого 1942 р. в кафедральному соборі відправив панахиду по героях Крут [455, с. 7]. У неділю 22 листопада 1942 р. в 21 роковини Базару така ж панахида була проведена за спокій душ розстріляних більшовиками 359 козаків [456, с. 4]. Високий рівень богослужінь підкреслював архієрейський хор владики Полікарпа на чолі із досвідченим диригентом В. Лопутьком [20, с. 6].

Автокефальна церква періодично вшановувала і українських національних героїв. Наприклад, у неділю 15 березня 1942 р. в луцькому кафедральному соборі відправлено урочисту панахиду за спокій душі Т. Шевченка. Слово перед

службою виголосив владика Полікарп. Він відправив панахиду у сослужінні 8 священників та 3 дияконів. Співав хор Волинського театру під диригентурою О. Колесниченка [453, с. 6]. За упокій душі Т. Шевченка архієпископ Полікарп відправив панахиду у св. Троїцькому соборі і 21 березня 1943 р. [457, с. 4]. Також з ініціативи молоді і Союзу українських комбатантів 13 квітня 1942 р. на луцькому православному кладовищі було відправлено панахиду на могилах 2-х українських летунів, генерала О. Алмазова та інших знаних і незнаних борців визвольних змагань. Слово після служби виголосив протоієрей М. Малюжинський [454, с. 6].

Духовенство Луцька всіляко допомагало нужденним і усім тим, хто потерпав від нацистської расової політики. Так, владика Полікарп закликав складати пожертви для військовополонених червоноармійців луцького табору в Український допомогивий комітет [429, с. 6]. У своїй відозві 14 листопада 1941 р. він звертався до духовенства і вірян з проханням підтримати грошима та продуктами бідних учнів середніх шкіл Луцька, а також притулок с. Сеняків, де перебувало 50 дітей-сиріт [200, арк. 25]. Владика видав спеціальну відозву до отців настоятелів про допомогу бідному населенню міста, завдяки чому забезпечувалась продуктами благодійна кухня [30, с. 290]. За резолюцією Полікарпа проводилось і хрещення євреїв, що давало можливість їм врятуватись. Хрещення проходило у Чесно-хресній церкві Луцька, де служив священник І. Карась [230, арк. 43], а також у св. Покровській церкві, настоятелем якої був протоієрей І. Давидович [230, арк. 52]. Це все відбувалося всупереч наказу влади про заборону хрещення євреїв, згідно з яким «священники, які охрестили єврея, підлягали покаранню як саботажники» [370, с. 188].

У церковному житті Луцька періоду окупації гостро відчувався церковний розкол. Будучи вигідним для німців, він

негативно позначався на українській справі. Дуже влучно характеризує цю ситуацію запис із щоденника священика М. Федорчука: «Новий 1942 рік обіцяє українському народу ще більше злого. Замість загального, як політичного, так і духовного об'єднання, немає нічого. Владики діляться і сваряться. В пресі раз-у-раз з'являються напади то на одного, то на другого, різні побрехеньки, котрі осміюють наше духовенство, ділять церкву. Кращі сини православ'я зрозуміли, що то є чиясь справа: вносити в церкву розбрат і намагаються справу налагодити і об'єднати. Але трудно. Повстали Українська Автономна Православна церква в Крем'янці на чолі з митрополитом Олексієм і Українська Автокефальна Православна церква в Луцьку на чолі з архієпископом Полікарпом. Мені, як священикові, стидно навіть писати про такий стан в нашій церкві. Нині треба якнайбільше солідарності, чуйності, а не якнайбільше посміховиська...» [122, с. 119].

Іншою негативною ознакою окупації був дедалі більший тиск на церкву. Вже у грудні 1941 р. Е. Кох заборонив заснування будь-яких товариств та організацій. Українцям дозволялось лише об'єднуватись у релігійні громади. Крім того, заборонялися публічні зібрання й маніфестації, як політичного, просвітницького так і релігійного характеру [370, с. 183], через що посадник Тиравський звертався до гебітскомісара, щоб той дозволив 19 січня 1942 р. на Водохреще хресний хід від Собору на правий берег Стиру, де мало відбутись освячення води [141, арк. 57].

Дублюючи розпорядження Е. Коха від 8 грудня 1941 р. [370, с. 183] луцький гебітскомісар 17 лютого 1942 р. заборонив установам краювої управи святкувати за винятком Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (2 дні). Усі інші свята мали переноситись на неділю. У постанові повідомлялося, що в Райху свята також переносяться на неділю, щоб не було

затримки в праці [162, арк. 167].

Часто зовсім не за своєю волею духовенство було змушене висловлювати підтримку нацистській владі. Так, у відозві владики Полікарпа від 16 травня 1942 р. йшла мова про те, що українське селянство і робітництво своєю працею як дома, так і в Німеччині сприятиме кращому майбутньому України [265, арк. 20]. У неділю 19 квітня 1942 р. Полікарп у сослужінні численного духовенства відправив у луцькому соборі молебень з нагоди дня народження А. Гітлера [403, с. 6]. Луцька консисторія вимагала провести такі відправи і в інших парафіях [282, с. 4]. Пізніше, 25 червня 1942 р. у луцькому соборі відбувся вдячний молебень на честь роковин визволення, після чого А. Гітлеру була надіслана телеграма з подякою [521, с. 3]. До такої ж практики змушений був вдаватися і глава Автономної церкви митрополит Олексій [30, с. 329].

Усвідомлюючи, які завдання ставить перед собою нацистська верхівка, керівництво обох церков таки наважилось на співпрацю. Попри заборону райхскомісара у Луцьку 4–8 жовтня 1942 р. відбувся Собор єпископів Автокефальної церкви, який мав стати по-справжньому знаковим [370, с. 191]. Незважаючи на складнощі з транспортом, до Луцька прибули: архієпископ Олександр, єпископи – Никанор, Ігор, Михаїл, Мстислав, Сильвестр, Геннадій, Платон і В'ячеслав, від Полтавської єпархії протоієрей О. Потульницький. Пізніше, вже після від'їзду цього духовенства з Харкова прибув митрополит Феofil в супроводі протопресвітера Кривомаза і протодиякона В. Потієнка [54, с. 241]. З огляду на рішення Собору єпископів, що відбувся у Києві 10–17 травня 1942 р., архієпископи Полікарп і Олександр були висвячені у митрополита. Окрім того, утворилась комісія під головуванням митрополита Олександра, до складу якої окрім єпископів увійшли отець

М. Малюжинський та професор І. Власовський, як члени адміністрації – представники від духовенства і вірних. Комісія виробила підстави до порозуміння і ліквідації церковного розколу, обравши для переговорів з митрополитом Олексієм архієпископа Никанора і єпископа Мстислава [511, с. 202].

Переговори з главою Автономної церкви відбулись у Почаївській лаврі 8 жовтня 1942 р. та завершилися підписанням «Акту об'єднання» обох церков [370, с. 191]. На честь цього 18 жовтня 1942 р. у кафедральному соборі Луцька було відправлено молебень [542, с. 356]. Однак через тиск з боку окупаційної влади та внутрішню опозицію, 15 грудня 1942 р. митрополит Олексій видав наказ, в якому «справа поєднання» оголошувалася такою, що «призупиняється до закінчення війни, а акт від 8 жовтня скасовується до його розгляду на першому повоєнному Соборі єпископів екзархату» [370, с. 192].

Посилення визвольного руху серйозно непокоїло окупаційну владу. У райхскомісаріаті вважали, що глава Автокефальної церкви має вплив на повстанців. Під тиском нацистського режиму 25 березня 1943 р. Полікарп видав послання до духовенства і вірних, де намагався представити антинімецькі виступи як результат більшовицької агітації, справу рук комуністичних банд. На замовні звернення відповідно відреагувала ОУН. В огляді суспільно-політичних подій за квітень 1943 р. йшла мова про те, що у боротьбі проти українського руху Опору німці використовують церковну владу і внаслідок тиску Полікарп виголосив у соборі промову, скеровану проти «партизанки». За інформацією ОУН, під час промови люди демонстративно виходили з собору, а більшість священників проігнорували «послання» і не доводили його до відома парафіянам [30, с. 329–330].

Попри можливі репресії, 26 березня 1943 р. Полікарп

написав лист-звернення до генерального комісара із закликом перестати грабувати селян, вивозити їх на роботи до Райху, відновити шкільництво, не робити облави проти «банд» і не руйнувати церковну ієрархію. У відповідь Шане звинуватив у всьому ОУН, яка піддається більшовицькій пропаганді [461, с. 237]. Варто сказати, що в цей час протиріччя виникали і в самій Автокефальній церкві, навіть у середовищі, наближеному до Полікарпа. Зокрема, у квітні 1943 р. староста собору скаржився посадникові на владика, що той наказав вирубувати дерева на погості храму, які є єдиною окрасою будівлі [149, арк. 42]. Вказаний факт не варто трактувати, як виключно внутрішню суперечку. Такого роду скарга свідчить про серйозний конфлікт не лише між старостою собору і владикою Полікарпом.

Становище обох церков значно ускладнилось після загибелі митрополита Олексія 7 травня 1943 р. Його автомобіль був розстріляний оунівською боївкою «Хріна» поблизу с. Смига на шляху з Кременця до Луцька [333, с. 161]. Незважаючи на розбіжності, 16 травня 1943 р. в луцькому кафедральному соборі митрополит Полікарп відправив панахиду за спокій душі вбитого. Того ж дня у св. Покровській церкві Луцька панахиду відправив і єпископ Іов [452, с. 3].

Після вбивства митрополита Олексія окупанти перейшли до відкритих репресій щодо українського духовенства. Першого удару зазнала Автокефальна церква, яку звинуватили у співпраці з ОУН і УПА. У Луцьку, Дубному, Рівному та інших містах були проведені арешти священиків [370, с. 193]. Серед них опинилися люди з найближчого оточення митрополита Полікарпа – члени адміністрації церкви І. Власовський, протоієрей М. Малюжинський і член консисторії протоієрей А. Селєпин. Гестапівці вдерлися до особистого помешкання владика Полікарпа й, образивши його гідність, звинуватили в переховуванні українських повстанців. З цього приводу

владика написав листа до начальника жандармерії у Рівному, в якому заступився за своїх співробітників і поручився за те, що вони «далекі від політики». Владика наголосив на тому, що «сучасне положення» можна було б змінити, якби влада пішла на якісь поступки, а «брутальне обходження німецької жандармерії з вищою духовною владою є тільки перешкодою для остаточної перемоги над більшовизмом» [542, с. 376]. Незважаючи на це, 15 жовтня німці у відповідь на атентат партизан щодо одного з урядовців райхскомісаріату в Рівному, розстріляли 33-х бранців місцевої в'язниці, серед них М. Малюжинського і В. Мисечко (член церковного управління при владиці Платоні). Тіла розстріляних були спалені [54, с. 268].

Генерал-комісар Шане під час зустрічі з митрополитом Полікарпом 28 травня 1943 р. дорікав йому за недостатню заангажованість священників у праці на користь окупаційної влади. У тому, що населення намагається уникнути виконання урядових розпоряджень, зокрема щодо виїзду до Німеччини, він вбачав провину православного духовенства. У відповідь митрополит у досить жорсткій формі підкреслив, що головною причиною негативного ставлення населення є політика влади [370, с. 192]. Шане також звинуватив автокефальних кліриків у зв'язках з українськими бандитами. Мовляв, траплялися випадки, коли з церков стріляли по німецьких вояках, а священники агітували за українських повстанців. У відповідь митрополит дипломатично заперечив безпосередню причетність волинських священників до подій і запевнив, що словом намагатиметься і далі впливати на вірних, хоча духовенство і населення ігнорують звернення [30, с. 331].

Церкву змушували працювати для потреб вермахту. Окупаційна влада дала вказівку знімати храмові дзвони. Так, посадник Скоробогатов 4 січня 1943 р. повідомляв гебітскомісара про виконання його розпорядження стосовно

зняття дзвонів із костельної дзвіниці та каплиці на католицькому цвинтарі [149, арк. 336]. Голову луцького церковного автономного управління протоієрея І. Давидовича гебітскомісар також зобов'язав знімати дзвони на потребу німецького війська. У зв'язку з цим 1 червня 1943 р. священник звертався до благочинного рожищенської округи в Пожарках І. Кресовича і настоятеля церкви с. Костюхнівка Р. Минкоша [202, арк. 12].

Варто зауважити, що, незважаючи на утиски, митрополит Полікарп продовжував відстоювати право українців на власну церкву. Так, 9 листопада 1943 р. через генерального комісара Волині і Поділля він звертався до райхскомісара «України» з осудом неканонічних виборів патріарха в Москві [234, арк. 16]. Однак з наближенням фронту 13 січня 1944 р. митрополит був змушений залишити Луцьк [54, с. 270].

Церкву прагнули контролювати не лише німці чи ОУН, але й радянське підпілля. Якщо вірити Т. Гладкову, в кінці літа 1942 р. разом із М. Кузнецовим у районі Коростеня було висаджено священника Сидоренка (принаймні так себе називав), який добровільно погодився працювати у німецькому тилу на користь радянської розвідки. Пізніше цей священник нібито отримав парафію в Луцьку [30, с. 328].

Окрім Православної, в місті діяли Римсько-католицька і Греко-католицька церкви. На початок німецько-радянської війни вони вже мали досвід співпраці, зокрема проти антирелігійної політики радянської влади [370, с. 194]. Восени 1939 р. було припинено викладання релігії у навчальних закладах, закрито спеціальні школи. Представникам духовенства заборонили нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Розпочато конфіскацію церковної і монастирської власності, що переходила під контроль держави [23, с. 112].

У грудні 1939 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов підписав директиву «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках у Західній Україні», в якій вимагав ліквідувати «осередки контрреволюційної діяльності церковників, сектантів і католиків...». На думку представників спецслужб, слід було очікувати можливість завзятого опору з боку греко-католицького і римо-католицького духовенства. Це мотивувалося тим, що в минулому багато священиків належало до націоналістичних партій, «петлюрівських банд», а певна частина з них служила офіцерами в австрійській і польській арміях [22, с. 231].

Одним із проявів радянських репресій стали арешти представників духовенства, а подекуди і їх фізичне знищення. Із початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. співробітники НКВС у Луцьку розстріляли ксьондзів Ф. Рутковського і Й. Курце [611, с. 140]. Під час розправи над бранцями луцької в'язниці 23 червня 1941 р. загинув ксьондз Б. Галицький [610, с. 71]. Більше пощастило настоятелю кафедрального костелу в Луцьку В. Буковинському. Після арешту 7 липня 1941 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його на вісім років виправно-трудоих таборів. На той час він знаходився в Луцьку і зумів врятуватися під час розстрілу 23 червня. Із приходом німецької влади він вийшов на волю [22, с. 245–246]. Окрім нього, врятувався під час розстрілу в'язнів 23 червня і ксьондз С. Кобилецький [611, с. 141].

До речі, Римо-католицька церква в роки німецької окупації мала найбільше прихожан. Згідно з доповіддю посадника Є. Тиравського, у 1942 р. у місті налічувалось кілька костелів. Один із них, перебудований із православного храму, був в Кошарах (нині район вул. Стрілецької – авт.). Ще один знаходився на розі вул. Львівської і Володимирської, поблизу католицької семінарії на Красному [200, арк. 112 зв.].

Найбільшим залишався костел св. Петра і Павла. У січні 1943 р. у ньому працювало 9 чоловік, заробітна плата яких коливалась від 200 до 600 крб. на місяць [172, арк. 26]. Загалом станом на жовтень 1942 р. віруюча громада Римо-католицької церкви в місті нараховувала 9009 осіб, у той час православних – 6565 [148, арк. 5].

Луцьку дієцезію у роки окупації очолював єпископ А. Шельонжек [126, арк. 54]. Однією із проблем дієцезії став кадровий дефіцит. Ще до початку війни 22 із 165 парафій не мали постійних духівників [611, с. 160]. У роки окупації ця проблема стала ще гострішою. У червні 1941 р. єпископ А. Шельонжек услід за наступаючою німецькою армією вислав 8 місіонерів на терени Житомирської і Кам'янецької дієцезій [620, с. 499]. З приходом окупаційної влади А. Шельонжек сподівався, що з'явиться можливість повернути назад духовенство, яке залишило Луцьку дієцезію у 1939 р. Однак лише ксьондз Е. Доманський зміг отримати німецьку перепустку. Із дієцезії в Кельцях на велосипеді йому вдалося дістатися до Луцька у листопаді 1941 р. [611, с. 143].

Польське духовенство також було інтегроване у суспільно-політичне життя того часу. Так, посадник Луцька М. Єрмолаєв звертався до католицького духовенства з вимогою посадити квіти на могилах німецьких вояків часів Першої світової війни, похованих на території римо-католицького цвинтаря [601, с. 203]. В іншому випадку посадник Є. Тиравський від себе особисто і від імені гебітскомісара дякував римо-католицькому єпископу в Луцьку за зібрані теплі речі для німецького війська [187, арк. 17].

Попри толерантне ставлення до окупаційної влади, представники духовенства дієцезії, як і православні священники, зазнавали репресій. Так, 11 серпня 1943 р. гестапо арештувало 77-річного ксьондза кафедрального костелу Л. Жумана [610, с. 153] та очільника луцького деканату

Ж. Хмельницького [610, с. 47]. У документах він фігурує як представник римо-католицького єпископа [187, арк. 1]. У рівненській в'язниці Ж. Хмельницький перебував до 12 листопада 1943 р., удруге був арештований у січні 1944 р. [610, с. 47].

У джерелах окупаційного періоду згадується орден сестер Бенедиктинок. У 1943 р. до нього належало 19 черниць, які сплачували по 50 крб. подушного податку [173, арк. 6–7]. Католицька церква в Луцьку мала у своєму розпорядженні відносно багато житлових будівель на вулицях Кафедральній, Бригіток, Домініканській, Королеви Ядвіги. На останній розміщувався Червоний Хрест, приміщення на інших вулицях частково були зайняті військовими і біженцями [189, арк. 7 зв.].

Незважаючи на утиски радянської влади, у місті продовжувала діяти Греко-католицька церква, канцелярія якої розташовувалась на вул. Староброварській, 14. Її настоятелем був священник-парох В. Артемієв [192, арк. 2]. Негативним фактором було те, що митрополита кафедра у Львові перебувала за межами райхскомісаріату. Адміністратором Греко-католицької церкви на Волині, Поліссі і Підляшші був єпископ М. Чарнецький, який у роки німецької окупації перебував у Львові. В 1942 р. його посаду підтверджувала і курія Луцької дієцезії [611, с. 227]. З огляду на малу кількість проведених хрещень дітей, можна сказати, що парафія Греко-католицької церкви у Луцьку була нечисленною [161, арк. 10]. Підтвердженням цьому є перепис 24 жовтня 1942 р., який встановив, що на приході нараховується 230 віруючих [148, арк. 5].

У роки окупації існувала й протестантська церква. Станом на серпень 1941 р. на вул. Болеслава Хороброго діяла Рада збору євангельських християн [161, арк. 10]. За даними краєзнавця В. Пясецького, на деякий час була відновлена

служба і в лютеранській кірсі [500, с. 227]. Частина своїх приміщень на вул. Караїмській, 20 євангелійська громада змушена була надати військовим [189, арк. 7 зв.]. Станом на жовтень 1942 р. община нараховувала 121 віруючого [148, арк. 5].

У роки окупації в Луцьку проживали і представники інших конфесій, однак їхні громади були нечисельними. Так, станом на жовтень 1942 р., окрім римо-католиків, греко-католиків, православних і протестантів у місті проживало ще й 76 представників інших релігій [148, арк. 5]. Очевидно, переважну більшість у цьому переліку становили караїми, оскільки станом на 1939 р. їхня громада в місті нараховувала 60 осіб [600, с. 193].

В умовах нацистського окупаційного режиму Луцьк продовжував залишатись поліконфесійним містом. Найбільша кількість міщан сповідувало іудейську і християнську віри. Серед останніх були римо- і греко-католики, православні і протестанти. На східних окупованих територіях німецька влада дозволила свободу релігії. У такий спосіб нацистська адміністрація прагнула демонстративно показати власне лояльне ставлення до українців у порівнянні із більшовицьким режимом. Дозволяючи відкриття церков, окупаційна влада докладала усіх зусиль для того, щоб релігійні громади не змогли об'єднатись в єдину інституцію. Яскравим прикладом цього стала Православна церква, яка у роки окупації поділилась на Українську Автокефальну і Українську Автономну, які конфліктували між собою. Переважна більшість приходів Луцька була об'єднана навколо Автокефальної церкви, яку очолив владика Полікарп. Останній докладав багато зусиль для відновлення церковної організації. Автокефальна церква активно інтегрується у суспільне життя. Богослужіння присвячуються визначним подіям української історії і супроводжують громадські заходи. Разом із тим церква

змушена висловлювати свою підтримку, яка переважно не виходила за межі декларацій, окупаційній владі. Духовенство не користувалось привілейованим становищем, а, навпаки, перебувало під постійним контролем з боку влади. Більше того, багато священиків було репресовано через власну позицію. Не дивлячись на загрозу терору, луцьке духовенство у період німецької окупації активно працювало над розбудовою української церкви і змогло досягти відчутних результатів. Священики завжди переймалися проблемами лучан. Доказом цього є хрещення євреїв, заклики і збори грошей для військовополонених, незаможних міщан, а також сприяння відродженню української культури.

4.2. Освітній процес

Війна внесла свої корективи у систему освіти. Навчальний рік у луцьких школах почався значно пізніше, аніж зазвичай. Унаслідок німецьких бомбардувань та військових дій будівлі освітніх закладів зазнали пошкоджень. Так, 5 листопада 1941 р. технічний відділ міської управи звітував про ремонт 6 шкіл і української гімназії [315, с. 4]. Наступного дня посадник Єрмолаєв видав розпорядження про негайне зашкелення усіх вікон в школах, бо діти навчались у класах без шибок [127, арк. 38]. Затримка із початком навчання могла бути пов'язана також із врегулюванням роботи нових органів окупаційної влади.

Справу організації шкільництва взяла на себе Волинська обласна управа, яка 25–27 серпня 1941 р. провела з'їзд учителів колишнього Луцького повіту. Його метою став інструктаж про виховний напрям, організацію шкіл, навчального процесу і початок шкільного навчання. З'їзд проходив у приміщенні чеської школи на вул. Пілсудського, 23 [246, арк. 3].

Запис до початкових шкіл почався лише 1 жовтня 1941 р. Він не стосувався дітей євреїв. Місто поділялось на шість районів, за кожним із яких закріплювалась певна школа. Останні мали наступне розташування: школа № 1 – вул. Шевченка, 12, школа № 2 – вул. Панська, 15, школа № 3 – вул. Замкова, 9, школа № 4 – вул. Спокійна, 10, школа № 5 – вул. Банкова, 5, школа № 6 – вул. Дубенська, 62 [57].

З дозволу гебітскомісара від 6 жовтня 1941 р. розпочався запис дітей до початкової школи № 7 з польською мовою навчання, на вул. Театральній, 14; початкової школи № 8 з чеською мовою навчання, на вул. Північній (приміщення чеської школи); початкової школи № 9 з російською мовою навчання – тимчасово на вул. Північній у чеській школі. За

запис батькам потрібно було сплатити 1 марку, а також подати метрику, свідоцтво про освіту і довідку про щеплення від віспи [132, арк. 42].

Усі вищезазначені школи були взяті на баланс міською управою. Їхній штат переважно складався із директора, восьми вчителів і двох сторожів. Було встановлено і рівень посадових окладів. Зарплатня директора складала 60 марок, вчителя – 45, сторожа – 20 марок [127, арк. 48–49]. У роки окупації було запроваджено і систему надбавок: за стаж, вищу освіту, керівництво класом, завідування бібліотекою або кабінетом, додаткові уроки, участь у педагогічній раді. Доплати коливалися у межах 25–150 крб. [323, с. 155].

Від 30 вересня було оголошено запис до української гімназії в Луцьку у будинку чеської школи на вул. Чеській. Бажаючі навчатись мали подати останнє шкільне свідоцтво (картку успішності) і документи про народження. До першого класу гімназії приймалися учні, які закінчили 4 класи початкової школи. Навчання наразі було платним і мало тривати вісім років. Для німецьких планувалось відкрити інтернат [132, арк. 191]. У жовтні директором гімназії призначили Р. Мануляка, який у перші місяці війни працював секретарем-перекладачем міської управи [179, арк. 16 зв.]. Він закінчив Празький університет і викладав у Луцькій українській гімназії ще у міжвоєнний період [153, арк. 8 зв.]. Гімназисти навчались поблизу св. Троїцького собору у приміщенні нинішньої бібліотеки для юнацтва [559, с. 107].

Збереглися документи, які дозволяють охарактеризувати навчальне навантаження в гімназії періоду окупації (див. додаток № 40). Головна увага приділялась німецькій мові. Їй відводилось 6 год. на тиждень. Другим предметом була українська мова, на вивчення якої в молодших класах гімназії виділялось 5 год., у старших – 4 год. Серед інших предметів був Закон Божий, латинська мова, історія, географія, алгебра,

геометрія, природознавство, фізика з хімією, гімнастика, ручна праця, спів та інші дисципліни [247, арк. 5]. Становище гімназії було складним. У пізнішому часі її батьківський комітет звертався до посаdnика із проханням підтримати навчальний заклад. Висока плата за навчання не компенсувала видатки на паливо, скло, гарячі сніданки. Гімназія не отримувала субвенцій ні від влади, ні від місцевих адміністрацій [141, арк. 112].

Окрім шкіл і гімназій в Луцьку було відкрито ще ряд середніх спеціальних навчальних закладів, про які варто розповісти детальніше. Так, 26 вересня 1941 р. з дозволу гебітскомісара відкрилась учительська семінарія, яка давала середню педагогічну освіту. На 1–4 курси приймалися кандидати обох статей. Із заявою про вступ потрібно було подати метрику, свідоцтво про освіту, зобов'язання батьків або опікунів покривати кошти на утримання та сплатити 3 марки. При семінарії була організована бурса. Прийом документів здійснювався на вул. Плоцькій, 20 [132, арк. 31].

Посадник М. Єрмолаєв 3 жовтня 1941 р. повідомляв, що з дозволу гебітскомісара оголошено прийом на перший курс Луцької середньої сільськогосподарської школи. Вона складалася з агрономічного, садового і водно-меліораційного відділів. До школи приймалися дівчата і хлопці 15–18 років, які закінчили 4 класи польської гімназії або іншої школи із нижчою програмою. Вступні іспити з української мови, алгебри, геометрії і фізики мали відбутися 20–23 жовтня. Подача вступних документів коштувала 3 марки. Серед них мали бути власноручно написана автобіографія, свідоцтво про освіту, метрика про народження, медична довідка і 2 фотокартки. Навчання у школі було платним, планувалось відкриття гуртожитку. Прийом документів здійснювався у тимчасовій канцелярії на вул. Чеській [268, арк. 24]. Варто нагадати, що до сільськогосподарської школи зарахували

юнаків «Відділу окремого призначення ім. Є. Коновальця», створеного членом похідних груп ОУН М. Мелешком і який на початку окупації виконував функції народної міліції [408, с. 29–30].

Згодом для школи надали приміщення Луцького учительського інституту. Поруч була розташовано дослідна сільськогосподарська станція «Біваци», яка мала стати базою для практичних занять. Місячна плата за навчання складала 60 крб. Бідні учні користувалися знижками і стипендіями. Випускникам школи надавалось право вступу до вищих сільськогосподарських та лісових шкіл, політехнічних і фізико-математичних факультетів університетів [384, с. 2]. Варто зазначити, що організація сільськогосподарських шкіл набула пріоритетного значення в політиці німців, кошти на їх відкриття та організацію виділялися окупаційною владою регулярно. Кожен гебітскомісар, в гебіті якого діяла відповідна школа, щомісяця доповідав про стан навчання в ній генеральному комісару округу [108, с. 699].

У зв'язку з браком медичних працівників, українська допоміжна адміністрація вживала ряд заходів для підготовки нових кадрів. Від 11 листопада 1941 р. міська управа прийняла до своїх аптек 9 учнів-практикантів (5 українців, 3 поляків, 1 росіянку). Двом з них дала повну стипендію по 150 крб. місячно, чотирьом по пів-стипендії – 75 крб. Відділ охорони здоров'я міської управи забезпечив практику зубних техніків і допомагав бажаячим отримати цю кваліфікацію [402, с. 6].

Газета «Український голос» за 13 листопада 1941 р. повідомляла також, що з дозволу гебітскомісара відкрито 6-місячні курси жіночого крою, шиття та моделювання. Оплата за навчання складала 30 крб. місячно. До школи приймалися дівчата християнки, які закінчили 4 класи народної школи [359, с. 6].

Незважаючи на те, що освітні заклади відновили свою

роботу і навчальний рік почався відносно нещодавно, за наказом гебітскомісара від 1 грудня 1941 р. всі школи Луцька закривались [178, арк. 45]. За наказом міністра окупованих територій А. Розенберга від 12 грудня 1941 р. всі класи вище четвертого також скасовувались. Як зауважує К. Беркгоф, у більшій мірі цей наказ був виконаний, однак деякі гебітскомісари його проігнорували [24, с. 199].

Шкільний інспектор Луцької округи В. Вишневський ще 25 листопада 1941 р. повідомляв посадників, що в місті та районах будуть утворені фахові ремісничі школи [178, арк. 47]. Про це священик с. Романів Луцького району М. Федорчук зробив наступний запис у своєму щоденнику: «31 грудня всі абсолютно школи були закриті. Вчителям запропоновано через уряд праці зайнятися більш корисними ділами, як то: малярство, столярство, швейна справа... Батьки, чиї діти вчилися в Луцьку, сильно страпилися, а навіть невідомо, чи наступного року школи будуть відкриті» [122, с. 115].

Однією з вагомих причин закриття шкіл взимку став брак опалювальних матеріалів. Зокрема директор луцької школи № 2 повідомляв, що навчання почалось 4 жовтня, проте заклад не мав жодного палива на холодні дні [157, арк. 4]. Міська управа також говорила про нестачу дров, у зв'язку з чим зверталась до гебітскомісара про видачу їй палива у першу чергу [157, арк. 11].

Навесні 1942 р. навчання все ж таки відновилося знову. Начальник шкільного відділу Луцької округи В. Вишневський за дорученням гебітскомісара наказував усім початковим школам відкритись о 8 год. 2 березня. Про відновлення навчання у середніх школах мало бути спеціальне розпорядження [50, с. 8]. Газета «Український голос» за 5 березня 1942 р. вже інформувала про початок навчання у понад 300 вищих початкових і просто початкових школах Луцької округи. У самому ж місті на той час працювало 6

українських шкіл, одна польська і одна чотирикласна російська, як філія української школи № 4 [426, с. 6].

У березні 1942 р. чиновники цивільної влади провели шкільну реформу, що фактично завершила руйнацію радянської системи освіти. Вона передбачала ліквідацію семирічної школи з утворенням замість неї народних, неповно-середніх фахових шкіл і гімназій. Основою стала народна 4-річна школа. Вона, на зразок німецьких шкіл, поділялася на народні школи з чотирирічним та вищі народні школи з трирічним терміном навчання [442, с. 147]. З свідченнями М. Федорчука, у цей час священикам дозволили викладати релігію, однак вже наприкінці навчального року це було заборонено [122, с. 124–125].

Початкова чотирирічна школа могла поділятися на одно-, дво-, три- і чотирикласову. Однокласна школа мала нараховувати до 80 учнів. Деякі предмети мали викладатися усім разом, а деякі – одні голосніше, інші тихіше. Двокласна школа мала складатись із 2 кімнат і двох вчителів. Загальна кількість учнів сягала 80–120 чоловік. Одні мали вчитись тихіше, інші голосніше. Трикласна школа складалась із 3 кімнат і трьох вчителів. Учні першого і другого року навчались окремо, а третього і четвертого в одному класі. У чотирикласній школі діти всіх чотирьох років вчилися в окремому класі з одним вчителем. Кількість дітей у класі не могла перевищувати 40 чоловік. У всіх школах було передбачене викладання української мови, арифметики, науки про рідний край, малювання, ручної праці, співів, гімнастики і природознавства (див. додаток № 41) [245, арк. 16 зв.]. Зрозуміло, що отримати хороші базові знання у таких умовах міг далеко не кожний учень.

Не дивлячись на політику обмежень, окупаційна влада дозволяла відкриття нових професійних курсів і в новому році. Так, 12 січня 1942 р. після молебню, який відправив С. Грушко,

відбулось урочисте відкриття курсу медичних сестер і акушерок. Разом з представниками влади були присутні лікарі викладачі: Білобран, Бонякевич, Дреновський, Залеський, Ясінський [45, с. 6]. Навчання закінчилось 9 травня 1942 р., відповідне свідоцтво отримала 51 учениця [298, с. 6].

У номері «Українського голосу» від 12 лютого 1942 р. було опубліковано статтю про роботу шкільного інспекторату Луцька. Станом на той час у місті діяли наступні курси: німецької мови – 12 груп, де нараховувався 341 слухач; дольчметерів – 35 осіб, переважно учнів старших класів гімназії; німецької етнографії – 30 осіб; кравецтва і трикотарства – 104 особи. На останніх курсах крім фахових предметів слухачі вивчали також українську і німецьку мови, історію України, гігієну. До важливих курсів відносився курс писання на машинці (німецькою і українською мовами), який відвідувало 75 осіб та курс медичних сестер і акушерок із 75 слухачками. У статті також повідомлялося, що перед початком навчання 20–28 лютого у різних районах Луцької округи мають пройти вчительські конференції [491, с. 4].

Товариство «Просвіта» при Українському допомоговому комітеті на підставі дозволу Уряду праці в Луцьку відкрило одномісячні курси виховательок дитячих садків. На них приймалися дівчата з освітою у 7 класів. Навчання розпочалось 26 травня 1942 р. [361, с. 4], а завершилось 1 липня. Відповідні дипломи отримало 30 осіб. Курсами керувала професор Є. Федоренко [299, с. 4], і вони постали також на вимогу часу, оскільки лише обмежена кількість дітей мала змогу пройти дошкільну підготовку у дитячому садку Луцька, який розташовувався на вул. Північній, 17 [272, с. 4].

З дозволу гебітскомісара 1 червня 1942 р. в Луцьку було відкрито середню музичну школу і курси диригентів хорів при ній. Навчання в школі мало тривати 2 роки, а на курсах 3 місяці. Воно було платним, місячно 100 крб. у школі і 400 крб. за курси.

Окрім того, потрібно було дати ще 30 крб. за вступну заяву [43, с. 4]. Окрім власних коштів, школа отримувала ще субсидії з боку міської управи і Українського допомогового комітету. Вона розташовувалась на вул. Тобілевича і станом на осінь 1942 р. складалася із 4 класів: вокального – керівники професор К. Маканін і В. Волосевич, роялю – керівник Бачинська, скрипки – Добровольський і бандури – Г. Білогуб. Найчисельнішим був вокальний клас – нараховував 35 учнів; у класі бандури навчалось 18 осіб [407, с. 4].

У зв'язку з тим, що навчальний рік у школах почався набагато пізніше, аніж зазвичай, навчання тривало і влітку. За розпорядженням гебітскомісара воно завершилося лише 15 липня 1942 р. Від 27 липня шкільний відділ відкривав 6-тижневі курси для вчителів, які не мали повної кваліфікації [300, с. 4]. Вони завершилися 7 вересня, навчання пройшли 106 вчителів і 23 кандидати. Курсанти, переважно молодь, здобували теоретичні і практичні знання [313, с. 3].

Газета «Український голос» від 27 серпня 1942 р. інформувала про відкриття курсів для лаборанток контрольно-насінних лабораторій і керівників, магазинерів усіх насінних пунктів Луцької округи. Слухачами на обох курсах було 48 осіб [360, с. 4]. Та ж газета за 3 вересня 1942 р. повідомляла про закінчення дозволеного урядом матурального курсу в Луцьку, що тривав 4 місяці [285, с. 4]. У грудні 1941 р. Луцька українська гімназія була закрита. Тому матуральні курси були організовані міською управою для того, щоб учні випускних класів гімназії [510, с. 65], а також 8 і 9 класів простих шкіл [559, с. 112] змогли скласти іспити і отримати атестати. Керував курсами В. Покальчук, обов'язки секретаря виконувала Г. Коваленко [510, с. 65]. Цікаво, що викладачем української літератури та історії був О. Штуль – майбутній голова проводу ОУН [288, с. 30; 352, с. 82]. Тут завершувала своє навчання й О. Дублянська – сестра редактора газети «Український голос»,

пізніше – митрополита української православної церкви А. Дублянського [510, с. 65].

Учні матуральних курсів навчалися у гуманістичних або природничо-математичних групах. Значна увага приділялась вивченню німецької мови. Був також новий предмет – філософська пропедевтика, який викладав І. Власовський [559, с. 112]. Серед випускників курсів незадовільні оцінки одержало 14 осіб, решта 107 здало іспити і очікували на свідоцтва, які давали можливість вступу до вищих навчальних закладів. Із 107 дівчат і хлопців була лише одна чешка, решта – українці (див. додаток № 42) [285, с. 4]. Варто зазначити, що лучани могли закінчити матуральні курси, які були відкриті в інших містах, зокрема, Рівному [559, с. 70].

10–11 вересня 1942 р. в Луцьку відбувся з'їзд окружних шкільних інспекторів округу Волинь-Поділля, де було обговорено програму навчання 1–4 і 5–7 класів, проблеми учительських ставок та навчальних підручників. У випадку відсутності останніх рекомендувалось використовувати українські дитячі часописи, які будуть розподілятися між окремими округами [318, с. 4]. У кращому випадку довоєнні підручники дозволялося використовувати за умови видалення з текстів радянської пропаганди. Зрозуміло, що все це деструктивно позначалося на освітньому процесі [442, с. 145].

Згідно з розпорядженням німецької влади, новий 1942–1943 шкільний рік розпочинався 14 вересня. Від генерального комісара в Луцьку школи одержали нові плани навчальних годин для 1–4 класів. Для старших класів плани ще очікувалися. Навчання мало відбуватися українською мовою, а в усій Луцькій окрузі загалом нараховувалося понад 320 шкіл [490, с. 4].

Цього ж дня починалось навчання і в торговельній школі Луцька. Студентам викладалися наступні предмети: наука про виробниче господарство, товарознавство, торговельна

арифметика, книговодство, господарча географія, кореспонденція, машинописання, рекламознавство, каліграфія, українська і німецька мови, фізичні вправи. Вступників було 300 осіб, однак прийняли лише 150. У школі було 3 групи першого курсу і одна другого. Директором був випускник Київського університету професор В. Покальчук [153, арк. 37 зв.; 548, с. 4]. Після окупації він працював старшим викладачем кафедри української мови і літератури Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки [544, с. 295].

Джерела переконливо свідчать про те, що у роки нацистської окупації українці мали більше прав на будівництво освітнього процесу у порівнянні з представниками інших національностей. Тут варто взяти до уваги те, що окрім євреїв, у січні 1942 р. в Луцьку нараховувалось 18 747 жителів. З них 10 395 поляків, 5846 українців, 1577 росіян, 541 чех, 80 німців і 308 представників інших національностей [142, арк. 7]. Із вищевикладеного бачимо, що за окремим винятком усі навчальні заклади були українськими, попри домінуючу більшість поляків у місті. Попри це, німецька влада вдається до більш радикальних заходів. Так, газета «Український голос» від 7 травня 1942 р. інформувала, що на підставі розпорядження гебітскомісара в Луцьку та окрузі припинено навчання польською мовою у всіх початкових школах і курсах. Подальше навчання мало проводитись лише українською мовою [493, с. 5]. Такі дії влади загострювали відносини між поляками та українцями.

Даючи дозвіл на відкриття професійних шкіл і короткотермінових курсів, німецька влада прагнула у першу чергу забезпечити фаховими робітниками господарство, яке стало об'єктом її експлуатації. Із кожним погіршенням ситуації на фронті, економічний визиск матеріальних і трудових ресурсів ставав дедалі сильнішим. Зокрема, 22 жовтня 1942 р. райхскомісар Е. Кох заборонив навчання всім, кому більше 15

років. По суті це означало закриття усіх професійних шкіл і вищих навчальних закладів. Замість фахових шкіл Е. Кох пропонував створити при заводах 2-річні практичні курси [442, с. 149]. Якщо спочатку учнів середніх та вищих навчальних закладів на примусові роботи до Німеччини не відправляли, то в жовтні 1942 р. ця ситуація змінилась. У зв'язку з нестачею трудових ресурсів у Німеччині на роботу почали відправляти студентів і учнів старших класів [108, с. 700].

У тимчасових директивах, виданих заступником Е. Коха Даргелем 15 серпня 1942 р. пропонувалося з метою запобігання безпритульності у великих містах організувати під проводом вчителя або його помічника класні загони, які братимуть участь у господарських роботах (збиранні врожаю, вторинних матеріалів, заготівлі лікарських трав) [290, с. 242]. Керуючись такою рекомендацією, луцький гебітскомісар 18 березня 1943 р. наказував шкільній молоді сіл та міст від 10 років взяти активнішу участь у сільськогосподарських роботах. Звіти про це потрібно було складати першого числа кожного місяця [216, арк. 7]. На захист школи виступила українська Православна церква. Розуміючи складність ситуації, 26 березня 1943 р. митрополит Полікарп написав лист-звернення до генерального комісара, де однією із вимог було відновлення освітнього процесу [461, с. 237].

Рішенням окружного комісара від 25 серпня 1943 р. новий навчальний рік розпочинався вже традиційно 1 вересня. Від інспекторів шкіл вимагалось 15-числа кожного місяця подавати звіт про кількість учнів та вчителів, вказувати їхню національність, давати характеристику батькам і т. п. Гебітскомісар вимагав стежити за відвідуванням занять, гігієною учнів та їхніх класів. Кожний вчитель зобов'язувався належним чином готуватись до уроків, оскільки минулорічні інспекції виявили у деяких школах незадовільні наслідки

навчання і велику кількість другорічних дітей [216, арк. 3]. На завершення цього навчального року вже не вплинуло будь-яке рішення німецької влади, оскільки 5 лютого 1944 р. місто взяла під свій контроль Червона армія [325, с. 135].

Із приходом німецької влади багато українців сподівалися на покращення життя. Однак на практиці нищилася навіть система освіти, у чому нас переконує вищезазначений матеріал. В умовах заборон і обмежень українська допоміжна адміністрація все ж таки організувала навчання бодай навіть шляхом проведення короткотермінових курсів. Органом найвищої інстанції для міста був гебітскомісар. Як свідчать представлені джерела, саме за його рішенням поновлювалось і закінчувалось навчання в школах, проводились курси і організувались з'їзди. Повноваження посаdnика і управи в цьому питанні були часто номінальними.

4.3. Луцький театр

Результати останніх наукових досліджень повністю заперечують усталені уявлення про відсутність будь-якого культурного життя на окупованих територіях. Прикладом цього є активна діяльність Волинського українського театру у Луцьку. Не останню роль у цьому зіграла хороша довоєнна матеріальна база. Загалом же сценічне мистецтво, кінематограф та музеї мали забезпечувати дозвілля німецьких вояків і виконували функцію психологічного розвантаження. Окрім того, вони мали поширювати антирадянську та пронімецьку пропаганду серед українського населення [108, с. 703].

У перші дні війни приміщення Луцького театру було пошкоджене авіабомбами. Осколки пробити дах, обсіпалась штукатурка. Певної шкоди приміщенню, очевидно, завдала і німецька армія, яка на початку тут утримувала своїх коней. Таким чином, приміщення потребувало капітального ремонту. Його проводили адміністратор театру М. Лісовик, М. Орел і комендант будинку А. Козак [140, арк. 21; 179, арк. 30 зв.]. З огляду на те, що 27 липня 1941 р. мала пройти урочиста академія за участю німецької влади, голова обласної управи А. Марченко звертався до міської управи із проханням надати М. Орлу потрібних фахівців і необхідні матеріали. Окрім того, він просив дозволу на перевезення до театру необхідного майна із колишнього кінотеатру «Комсомолец» [180, арк. 31]. Міська управа всіляко сприяла цьому і надала єврейських робітників. Масштабні ремонтні роботи проводились як всередині, так і зовні приміщення, а також на підвір'ї. Вони тривали з 7 липня до 1 вересня 1941 р. [140, арк. 21].

За словами солістки балету Н. Солошенко-Тиравської (див. додаток № 43), Волинський музично-драматичний театр у роки окупації досяг небувалих вершин і вважався одним із

найкращих у Західній Україні. Переїнявши приміщення колишнього польського театру включно з великим костюмерним, бутафорним, живописно-декораційним та іншими цехами, театр своєю майстерністю і професійністю знайшов спільну мову з глядачем – всі постановки проходили з повним аншлагом [533, с. 135].

Як уже було сказано, театральне мистецтво підтримувала і німецька влада. Зокрема, 24 листопада 1942 р. було видане «Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4», у якому повідомлялося про наказ фюрера надавати усім артистам українських художніх труп додатковий продовольчий пайок у розмірах, встановлених для військовослужбовців вермахту, навіть тоді, коли вони тимчасово виступали перед ними. Продовольство мало видаватися безкоштовно за рахунок військових запасів. Наказувалося також піклуватися про опалення театрів у холодну пору року [108, с. 703]. Зі слів Н. Солошенко-Тиравської, окрім продуктових пайків, німці запобігали примусовому вивезенню театральної молоді на роботи в Німеччину [533, с. 136].

Про перший рік роботи луцького театру розповідає його звіт, опублікований у газеті «Український голос» за 10 вересня 1942 р. Згідно з ним, ремонт глядацької зали тривав два місяці, було упорядковано гардероб, звезено декорації і реквізити. Приміщення було занедбаним і знищеним війною. Спочатку група акторів складалася лише з 12 осіб, через що був поширений заклик до молоді зголошуватись до роботи в театрі. Перший концерт з «Вечорницями» Ніщинського відбувся 6 вересня 1941 р. За рік театр поставив 23 прем'єри: «Наталка Полтавка», «Сорочинський ярмарок», «Невольник», «Мартин Боруля», «Назар Стодоля», «Мина Мазайло», «Суєта», «Маруся Богуславка», «Запорожець за Дунаєм» та ін. Всього відбулося 163 вистави, які відвідало близько 70 тис. осіб [507, с. 4].

Відразу міський театр став каменем спотикання між обласною та міською управами. Так, 3 вересня 1941 р. посадник Єрмолаєв скаржився, що обласна управа без погодження з ним декілька разів використовувала приміщення театру, яке належить міській управі. Він вимагав від обласної управи наперед вносити кошти за користування театром, а також використовувати приміщення за попередньою згодою міської управи [180, арк. 173]. У відповідь 4 вересня 1941 р. від начальника відділу народної освіти до посадника надійшов лист, у якому він говорив, що відносини між обома управами ще не є усталені остаточно і тому не потрібно впадати у зайву паніку та шкідливу для української справи істерію [180, арк. 181].

Після ліквідації обласної управи театр перейшов повністю до компетенції міської управи. Його приміщення могли здавали у тимчасову оренду. Так, посадник Тиравський звертався до Польського допомогового комітету з вимогою компенсувати витрачену електроенергію під час вистави на користь комітету 6 січня 1942 р. [134, арк. 10]. У період з 18 по 21 січня 1942 р. пройшло 4 німецьких концерти для війська [134, арк. 16], а 18 лютого для військових демонструвався німецький фільм [134, арк. 39].

Громада міста мала власне бачення того, яким має бути новий театр. Зокрема, С. Говдій у газеті «Український голос» від 23 жовтня 1941 р. виступив із закликом популяризувати українське театральне мистецтво і відроджувати його без московської цензури. Говдій пропонував ставити «Безталанну», «Мартин Боруля», «Дай серцю волю», «Ой, не ходи, Грицю» [111, с. 2]. Дозвіл і репертуар вистав погоджувався із німецькою владою. Так, 17 червня 1942 р. гебітскомісар затвердив ряд українських п'єс для постановки. Серед них: «Перехитрили», «Наталка Полтавка», «Сорочинський ярмарок», «На перші гулі», «У різдв'яну ніч»,

«Вечорниці», «Хмара», «Невольник», «Мартин Боруля», «Ой, не ходи, Грицю», «Безталанна», «Запорожець за Дунаєм», «Циганка Аза», «Назар Стодоля», «Мина Мазайло», «Суєта», «Маруся Богуславка» [106, с. 4]. Вказаний перелік підтверджує слова Н. Солошенко-Тиравської про те, що в репертуар театру входили твори корифеїв української драматургії, які в умовах окупації стали засобом піднесення національної свідомості мас. Посилена увага приділялась фольклору та етнографії, – всьому, що пов'язане з високою мораллю людини та визвольною боротьбою українського народу.

Замість М. Певного директором театру став колишній диригент гімназійного хору О. Колесниченко [533, с. 135]. Його заступником був Куліш [134, арк. 119], секретарем, скарбником і провідним актором – А. Суйко-Жарворонський, адміністратором – юрист В. Тиравський (Н. Солошенко-Тиравська одружилася з ним у 1943 р. – авт.). Режисерами театру були: М. Лісовик, Зботанів і Зарічний. Всі троє були одночасно і провідними акторами. Лісовик – незмінний Карась у «Запорожці за Дунаєм» та виборний у «Наталці Полтавці», Зарічний – Гірей у «Марусі Богуславці», Зботанів – возний у «Наталці Полтавці». До провідних актрис належали: Г. Крих, Т. Ужвій (рідна сестра Н. Ужвій), Т. Колісниченко, М. Лісовик, Зботанова, Орлова. Солістами-співаками були: Т. Нечай і М. Зубарів. Солістами балету працювали: А. Ракштіс (характерна танцюристка), Н. Солошенко-Тиравська, І. Едігей, Л. Бальбуза, Г. Адріанов, Л. Дмитревич. Акторами, хористами і танцюристами були ще: Петрович, Степняк, Істоміна (на початку працювала балетмейстером), Т. Німець, П. Ведмеденко, Г. Лісовик, Н. Іваницька, В. Рихтовський, Л. Сегейда, Зеленко та інші. При театрі існував створений В. Волонсевичем чудовий чоловічий квартет у складі: М. Зубаріва, В. Зеленіва та В. Зотова. Головним художнім декоратором залишався працівник польського театру –

Єнджеєвський. Пізніше з Києва прибув головний декоратор київської опери – Ю. Миць.

У 1942 р. колектив поповнив колишній танцюрист Московського театру опери і балету Ж. Меліхов, який взяв псевдонім «Хмельницький» і почав дуже інтенсивно працювати з танцюристами, замінивши попереднього хореографа Істоміну. Час від часу для німецького війська ставились так звані «Бунтер Абенди» (кольорові вечори) зі спеціальними монтажами українських народних пісень і танців [533, с. 136–137].

Стан фінансових справ театру можна коротко охарактеризувати, посилаючись на запланований бюджет на 1942 р. У ньому було передбачено 8390 крб. прибутків і 6971,50 видатків. Передбачалось, що театр буде ставити 13 вистав на місяць. Розрахунок робився з того, що два місяці театр не буде використовуватись. Заробітна платня штатних працівників була запланована в наступному розмірі: адміністратора М. Лісовика – 65 марок в місяць, сторожа – 20 марок, опалювача – 25 марок [171, арк. 1–2]. У той час, за спогадами Н. Солошенко-Тиравської, колектив акторів працював як товариство на паях, за марочною системою. Прибутки розподілялись згідно з визначеними марками-паями. Здебільшого це була градація від 6 до 10 марок. Театр користувався великою популярністю серед мешканців навколишніх сіл. Черги за квитками були дуже довгі і не завжди всі бажаючі могли їх купити [533, с. 136–137]. З огляду на це можна сказати, що театр мав хороші прибутки, а відтак була можливість надавати допомогу потребуючим. Наприклад, 27 грудня 1941 р. було відіграно п'єсу «Мартин Боруля», комедію на 5 дій І. Тобілевича. Дохід з вистави призначався на користь полонених українців луцького табору [38, с. 6].

Волинський театр гастролював далеко за межами міста і водночас приймав інші творчі колективи. Газета «Український

голос» від 28 травня 1942 р. повідомляла, що у Луцьку гастролював німецький театр. У його приміщенні було поставлено декілька вистав, показовою було ревію «Коли приходить весна» [105, с. 4]. У період з 1 по 3 липня 1942 р. у залі міського театру мала виступати капела бандуристів ім. Т. Шевченка з Києва [40, с. 4]. Пізніше, 16 і 17 липня 1942 р., відбувся виступ солістів Київської опери та консерваторії. Серед них були Р. Лисенко, внучка М. Лисенка (соло – рояль), Філімонов, професор Київської консерваторії (бас), Шереметинська (сопрано), Пономарьов (баритон), концертмейстер – В. Вишневський [41, с. 4]. Водночас восени 1942 р. група артистів Волинського театру відбувала тижневі гастролі у Рівному [104, с. 4].

Газета «Український голос» від 30 липня 1943 р. повідомляла, що Волинський театр побував на гастролях у Ковелі. Актори виступали у кінотеатрі «Метрополь». Для військових і цивільних поставили ревію «Карнавал», опери «Наталка Полтавка» і «Запорожець за Дунаєм» [102, с. 4]. Більше того, 17 серпня 1943 р. група артистів українських театрів Волині й Поділля виїхала на гастролі до Німеччини. До складу цієї групи делегували своїх артистів театри Луцька, Шепетівки, Проскурова й Бреста. Об'єднана група зібралась перед будинком міського театру, звідки під звуки оркестру української поліції вирушила на залізничну станцію [103, с. 4].

Приміщення театру часто надавалось для проведення різноманітних громадських зборів. Зокрема, у неділю 1 червня 1942 р. гебітскомісар Лінднер у приміщенні театру влаштував урочистий прийом генеральному комісару округу Волинь-Поділля Шане [464, с. 2]. 18 грудня 1943 р. на зборах міської громади посадник Скоробогатов засудив більшовизм і провокації партизанів та висловив свою підтримку Німеччині [117, с. 3].

Театр мав пряме відношення до українського підпілля. За свідченнями Н. Солошенко-Тиравської, на початку 1942 р. відбулась зустріч молодих театральних працівників, випускників гімназії ім. Лесі Українки із директором рівненського видавництва «Волинь» С. Скрипником. Він закликав піднімати дух волинян у боротьбі з окупантом [533, с. 135]. Як повідомляє газета «Волинь» за 26 березня 1942 р., останній пожертвував на потреби театру 1 тис. крб. [482, с. 4]. Зі слів Солошенко-Тиравської, під сценою самого театру знаходили пристанище вояки УПА. Цьому сприяв В. Тиравський, який через свого батька посадника Луцька Є. Тиравського підтримував контакт з повстанцями і допомагав їм, через що останній був заарештований німцями і шість місяців пробув у рівненській в'язниці [533, с. 137]. Відомо також, що бухгалтер театру Ю. Миць («Скорупський») був наближеною особою Н. Хасевича [7, с. 472].

Свого роду конкуренцію театру створював кінотеатр «Глорія Паласт». Він належав до компетенції товариства «Українфільм», філіал якого розташовувався в Луцьку на вул. Північній, 20 [242, арк. 12]. Кіно також мало пройти цензуру окупаційної влади. Суворому контролю підлягав облік квитків [242, арк. 2], фільми обов'язково мали супроводжуватися детальними вихідними даними [243, арк. 55]. Починаючи з 16 липня 1943 р. вартість квитка в кіно була дещо зменшена: від 35 до 30 пфенінгів і від 45 до 40 пфенінгів. Разом із тим збільшувалась ціна на квитки, які вартували понад 65 пфенінгів [243, арк. 77]. Про показ нових фільмів постійно інформувала газета «Український голос». Серед кінокартин фігурують наступні назви: «Я обвинувачую» за мотивами роману Г. Унґера «Покликання та сумління»; комедії «Парубоцький рай» [576, с. 4] і «Моя дочка живе у Відні» [347, с. 4]; фільм «Золоте місто» з К. Зедербаум і П. Клінгером у головних ролях [575, с. 4]. У п'ятницю 23 липня 1943 р. у «Глорії Паласт»

мали показувати прем'єру для Волині і Поділля – великий фільм «Індійська гробниця», головна роль у якому належала танцюристці Ля Яні [577, с. 4].

Кіно і театр працювали аж до приходу Червоної армії. Так, газета «Український голос» від 1 січня 1944 р. інформувала, що Волинський театр в Луцьку і кінотеатр «Глорія Паласт» продовжують працювати [546, с. 8]. Із 7 по 12 січня 1944 р. мав проходити показ фільму «Ля Габенера» [578, с. 8]. Як стверджує Н. Солошенко-Тиравська, напередодні приходу Червоної армії працівникам театру запропонували роботу в Берліні у європейському театральному товаристві «Вінета». Більша частина театального колективу таки наважилася на виїзд і на одному з останніх ешелонів покинула Луцьк [533, с. 137–138].

Підсумовуючи варто сказати, що за оцінками мистецтвознавців, під час німецької окупації українські театри змогли «підняти театральну діяльність до рівня могутнього фактора патріотизму, націотворення і духовного захисту народу». На думку І. Дзюби, театр «вибухнув» саме в роки війни, але «не був прислужником окупантів», а, навпаки, уособлював культурні поривання українського народу [602, с. 68].

Таким чином, незважаючи на воєнне становище, сувору регламентацію і випадки дефіциту продуктів харчування, громада Луцька не втратила свого морального обличчя. В умовах нацистського окупаційного режиму місто не тільки зберегло свої культурні традиції, але й в окремих випадках примножило їх. Це все було заслугою театального колективу, обласної та міської управи і врешті самих лучан.

4.4. Волинський краєзнавчий музей

Українське культурне життя періоду нацистської окупації залишається актуальною темою наукових досліджень. У цьому відношенні недостатньо вивченим є питання умов функціонування музейних закладів. Чи не найголовнішу увагу потрібно звернути безпосередньо на самі втрати, яких зазнали музеї України в роки війни. Для вирішення окресленого кола проблем доцільним буде використання регіонального методу дослідження, який дасть змогу досягти більшої наочності отриманих результатів.

Початок бойових дій і удари ворожої авіації створили хаос у місті, відтак Волинський обласний краєзнавчий музей в Луцьку, який розташовувався на вул. Сенкевича, 31, [259, арк. 1] ймовірно, просто був залишений напризволяще, навіть незважаючи на те, що існував реєстр експонатів, які підлягали першочерговій евакуації [278, с. 16].

Чи не першу згадку про музей у роки окупації ми зустрічаємо в спогадах А. Дублянського, який до війни працював у ньому науковим співробітником. З його слів, після того, як німецька армія увійшла в Луцьк, він вирішив перевірити становище музею. Прийшовши, Дублянський побачив німецьких вояків та розбиту вітрину з предметами нумізматики, у якій зникло декілька золотих візантійських монет. Тому, щоб вберегти експонати, двері музею він обв'язав шнурком, який прикріпив сургучем із печаткою XVIII ст. На ній був зображений герб, схожий на німецький. Вояки вермахту, які приходили згодом, не наважувались зірвати печатку, хоча й запитували у Дублянського, хто її почепив. Останній відповідав, що це зробили німецькі урядовці під час його відсутності. У такий хитрий спосіб вдалось зберегти експозицію до відновлення роботи музею. Про перші кроки на шляху до цього відомо мало. За спогадами того ж

Дублянського, він був запрошений на посаду заступника керівника відділу позашкільної освіти обласної управи, організованої представниками ОУН. Саме за його рекомендацією на місце попереднього директора Е. Нудельмана призначили В. Чубинського, який був родичем автора українського гімну [259, арк. 10; 508, с. 424].

Офіційне відкриття музею відбулось 2 листопада 1941 р. Після перейменування вулиць він отримав нову адресу: вул. Лесі Українки, 31. На відкритті були присутні представники німецької влади і місцевої громади. Про це повідомляла луцька газета «Український голос» за 6 листопада. У повідомленні йшла мова про те, що музей має багату археологічну, мистецьку та нумізматичну колекції, однак мале приміщення не дозволяє все це експонувати. Редакція газети закликала підтримати музей коштами і дарувати експонати [44, с. 6].

Приміщенням тодішнього музею знаходилося в одноповерховому цегляному будинку, який складався із 10 невеликих кімнат загальною площею 209 м². Експозиція складалась із 8 кімнат, у 2 кімнатах розміщувалась канцелярія і кабінет директора. У напівпідвальному приміщенні знаходилося ще 4 кімнати. Дві з них, розташовані на північ, – вологі і темні, тому зовсім не були придатними для збереження експонатів. У двох інших знаходились бібліотека і робоча кімната [107, с. 265].

Заклики підтримати музей не залишились поза увагою громадськості. У номері «Українського голосу» за 27 листопада директор В. Чубинський оголошував подяку шкільному інспектору пану Вишневському «за батьківську опіку і величезні старання, завдяки яким музей утримується до цього часу». Дирекція висловлювала подяку і всім жертводавцям музею, а саме: міській електростанції в Луцьку – пану Суходольському; знайомим пана Бількевича; учителям і службовцям української гімназії в Луцьку та її директору

Манулякові; учителям і службовцям вчительської семінарії в Луцьку і її директору Покальчукові; союзу кооперативів Павловського; сільськогосподарському банку в Луцьку і його директору Филиповичеві; маслосоюзу і його директору Наїдкові [599, с. 6].

У черговий раз озвучив проблеми музею вже згаданий А. Дублянський у випуску «Українського голосу» за 1 січня 1942 р. У своїй статті «Волинський музей в Луцьку» автор звернувся до управи, щоб та почала шукати більше приміщення і закликав громаду відвідувати музей та складати пожертви на його утримання. Окрім того, Дублянський також розповідав про найцікавіші експонати із музейного зібрання. Серед них дно глиняної посудини X–XI ст. із зображенням тризуба, західноєвропейські стародруки кінця XV ст., гобелени XVI–XVIII ст., 4 листи Лесі Українки та 2 зошити із українськими народними піснями, які записала поетеса разом зі своєю сестрою Ольгою. Він також акцентував увагу на тому, що музей має декілька папок з актами Української військової ради в Острозі 1917–1918 рр. Документи впродовж 1939–1941 рр. переховував один із співробітників, завдяки якому вони й збереглись [284, с. 4]. У цей час музеєм опікувався і сам посадник Луцька, свою підтримку надавав також Український допомоговий комітет. Про це довідуємося із подяки працівників музею, яка була опублікована в «Українському голосі» 9 квітня 1942 р. [483, с. 6].

Врешті-решт 1 вересня 1942 р. міська управа Луцька взяла музей на свій баланс. На якому забезпеченні і кому був підзвітний заклад до цього часу, наразі сказати важко. Однак, взявши до уваги вище перелічені факти, можна припустити, що він належав до компетенції Волинської обласної управи. У повідомленні також зазначалося, що музей щоденно працює з 10 до 15 год., а в неділю і свята відвідувачі можуть оглянути експозицію від 12 до 15 год. [401, с. 4].

У номері «Українського голосу» за 12 лютого 1943 р. музей вже коротко звітував про свою роботу за час від 1 вересня 1942 р. до 31 січня 1943 р. За цей період експозицію відвідало 1830 осіб, найбільше людей – 480 – прийшло у грудні 1942 р. Відділ археології поповнився гіпсовими скульптурами мамонта, горили, бронтозавра та інших тварин, муляжі яких виготовив директор В. Чубинський [92, с. 4].

Станом на січень 1943 р. штат музею складався лише із 3 працівників – директора, секретаря і сторожа. Підтвердженням цього є відомість на заробітну плату. Місячний оклад директора Чубинського складав 750 крб., а після сплати податків його реальна зарплатня дорівнювала 691,45 крб. Секретарці М. Хорошилової нараховувалось 400 крб., а на руки виплачувалось 379,32 крб. Посадовий оклад сторожа Б. Леха становив 280 крб., а із вирахуванням податків – 266,65 крб. [175, арк. 7]. Варто сказати, що зарплатня директора була такою ж, як і в завідувача відділу управи, оклад секретарки дорівнював заробітній платі службовця місцевої адміністрації. Сторож прирівнювався до робітника найнижчої кваліфікації.

Джерела далеко не з кращого боку характеризують стосунки в колективі музею. Директор Чубинський неодноразово скаржився на грубе поводження сторожа Б. Леха [193, арк. 11], за що останній був звільнений, але все ще продовжував проживати в музеї. Прагнучи помститись, Лех 27 липня 1943 р. звернувся до поліції із заявою про злочини директора, які він буцімто вчинив у 1942 р. Сторож звинувачував Чубинського у нерівноцінному обміні персня, крадіжці золотих монет, шнурів, полотна, оленьчих рогів і скатертини. Слідство у цій справі провадив референт карного відділу М. Ісаков. Свідчення Б. Леха не підтвердили А. Дублянський і секретар музею М. Хорошилова [193, арк. 20–22]. Після проведення слідчих дій 30 липня 1943 р. Ісаков звітував посадникові Луцька, що заява сторожа є

недоведеною. Проте вдалося з'ясувати наступне. Чубинський повідомив на допиті, що працює директором з 15 серпня 1941 р. У червні 1942 р. з дозволу посадника Луцька Є. Тиравського, ротмістр німецької армії Крейзельов обміняв бронзовий перстень XVI ст. на бронзовий хрест XIII чи XIV ст. В музеї було 23 золоті монети, 2 з них зникли ще до приходу Чубинського. У той самий час також забрали 2 бронзові персні, фрагмент срібного паска, срібну табакерку і бронзовий хрест. Усе це було списане у 1942 р. з відома нового посадника Скоробогатова. Слова Чубинського підтвердились відповідним актом, який підписували секретарка Хорошилова і касир Жуковська [193, арк. 31–35].

Поки що не виявлено матеріалів, які б свідчили про наукову-дослідну роботу в музеї. Очевидно, вона майже не проводилась, тому що у штаті не було наукових співробітників [278, с. 19]. Проте в самому місті усе ж таки були краєзнавці, які не припиняли наукових пошуків. Як доказ можна навести публікації А. Дублянського на історичну та пам'ятко-охоронну тематику [522, с. 278].

Окремо варто зупинитись на проблемі втрат і завданих збитків музею у роки війни. Відомо, що першим післявоєнним директором став В. Засядчук. Офіційно він прийняв музей 30 травня 1944 р. Після проведеної звірки було з'ясовано, що відділи музею втратили наступну кількість експонатів: археологічний – 1776 (1386 – епохи неоліту, 34 – бронзи, 24 – Лужицької культури, 332 – слов'ян X–XII ст.), історичний – 607 (рицарських приборів – 11, прикрас XV–XVII ст. – 11, металевого і фарфорового посуду – 342, тканин XVIII–XIX ст. – 18, кахлів XV–XX ст. – 177, медалей XVIII–XX ст. – 49), етнографічний – 807 [260, арк. 4–6]. Із 1209 монет, які нараховувались до війни було втрачено 831. Перший реєстр мистецького відділу 18–20 липня 1944 р. зафіксував відсутність 73 експонатів, в тому числі творів станкового живопису,

акварелей, малюнків, літографій, гравюр, різьблень на кістці й дереві, килимів-гобеленів, старовинних риз, ікон, кількох фоторепродукцій. У пізнішому акті за 25 липня йшла мова вже про 58 одиниць. Загальна сума збитків лише цього відділу склала 62 млн. 454 тис. крб. Опрацювавши акти реєстрації втрат, С. Кот і О. Ошуркевич підраховали, що в період німецької окупації з Волинського краєзнавчого музею зникло 4094 експонати. При цьому вони беруть до уваги не 58, а 73 експонати мистецького відділу. О. Ошуркевич і С. Кот піддають критиці суму втрат у 62 млн. 454 тис. крб. Вони стверджують, що оцінка багатьох експонатів не відповідала їх реальній вартості, була проведена некваліфіковано і без необхідної експертизи. Разом із тим чимало музейних пам'яток лишилося на своїх місцях збереження та безпосередньо в експозиції. Вилучення культурних цінностей із Волинського краєзнавчого музею мало вибіркового характеру [278, с. 24–25]. На жаль, поки що достеменно невідомо, хто саме і куди здійснював вивезення експонатів. Тому питання втрат продовжує зберігати свою актуальність так само, як і можливість подальшого пошуку та повернення назад в Україну історичних та культурних пам'яток Волинського краєзнавчого музею.

Варто зазначити, що нез'ясованим також залишається питання про становище закладу в період радянсько-німецьких боїв за місто. Червона армія увійшла до Луцька 2 лютого 1944 р., однак збройне протистояння у місті продовжувалось ще до 5 лютого. Очевидно, Волинський музей знову, як і в червні 1941 р., був залишений напризволяще, тому в результаті цього не виключеною залишається можливість того, що з музею могли зникнути вже озвучені експонати [356, с. 67; 496, с. 181].

Говорячи про Волинський краєзнавчий музей періоду нацистської окупації, варто згадати і про нинішнє приміщення на вул. Шопена, 20, де у 1985 р. була відкрита нова експозиція. Відомо, що на початку війни тут знаходився штаб 5-ї армії

генерал-майора танкових військ М. Потапова [345, с. 4], згодом обласна управа [508, с. 429] і гебітскомісаріат [14, арк. 183; 499, с. 163].

У середовищі українського суспільства збереглося багато стереотипів породжених радянською пропагандою. Один з них – відсутність будь-якого культурного життя на окупованих територіях. Як бачимо, це було не зовсім так. Прикладом може бути Волинський краєзнавчий музей, який продовжував приймати відвідувачів і в часи війни. Відкритим залишається питання втрат, які поніс музей у роки окупації, а також місць, куди були вивезені його експонати. Таким чином, озвучена тема зберігає свою актуальність у процесі подальших досліджень.

4.5. «Просвіта» і спорт

Із початком нацистської окупації представники ОУН, члени української допоміжної адміністрації та національно-свідомі інтелігенція почали докладати зусиль для відродження культурного життя. Відновлюють свою роботу організації, товариства та інші творчі осередки, які були заборонені радянською владою. У їх числі була й «Просвіта», яка діяла на території західноукраїнських земель до початку Другої світової війни.

Відновлення роботи луцької «Просвіти» пов'язане із Волинською обласною управою. Доказом є рішення начальника її адміністративного відділу Є. Тиравського від 20 серпня 1941 р. про відмову в легалізації товариства «Жіноча служба України». Одночасно він запропонував його членам увійти окремою секцією до «Просвіти» при обласній управі [229, арк. 18]. Рішення про створення «Жіночої служби України» було прийняте на зборах українок Луцька 13 серпня 1941 р. Головою організації було обрано Т. Редько, заступником М. Єрмолаєву [229, арк. 15].

Волинська обласна управа очевидно прагнула створити централізовану мережу «Просвіт». Про це свідчить звернення «До всіх філій “Просвіти” і сільських управ Луцької округи» від 25 серпня 1941 р. У ньому повідомлялося, що всі організаційні справи Луцької округи перебрала окружна управа «Просвіти». Її офіс знаходився за адресою м. Луцьк, вул. Є. Коновальця, 91 (колишня Ягелонська) [229, арк. 47].

Згідно зі статутом, метою діяльності українського культурно-освітнього товариства «Просвіта» в Луцьку було піднесення національної свідомості, культурного, фізичного, господарського й релігійного життя населення Луцької округи. Для досягнення цієї мети товариство мало право відкривати бібліотеки, видавати і розповсюджувати літературу,

організовувати різні освітні курси, здійснювати позашкільне, культурне й фізичне виховання молоді. Члени «Просвіти» поділялися на дійсних і почесних. Дійсними могли бути особи української національності, які досягли 18-річного віку і зобов'язувалися дотримуватись статуту та сплачувати відповідні внески. На заяві про вступ мало бути також два підписи поручителів – членів товариства. У той час звання почесного члена надавалось особам, які матеріальною допомогою або культурно-національною діяльністю сприяли піднесенню товариства, національної свідомості і культурного розвитку українського народу. Голова мав право надати почесне членство особам, яких зарекомендували не менше 2 заслужених членів. Він також мав право виключати із товариства осіб, які ведуть антиукраїнську діяльність, порушують статут, здійснюють аморальні вчинки і кримінальні злочини. Залишити «Просвіту» можна було через заяву голові, після врегулювання всіх питань. Вступний членський внесок товариства складав 0,5 марки і стільки ж місячний збір. У поодиноких місцевостях голова товариства мав право зменшити членські внески до 50 % [229, арк. 38–39 зв.].

Подальшому розвитку «Просвіти» та інших українських об'єднань перешкодили постанови окупаційної влади. У грудні 1941 р. Е. Кох заборонив заснування будь-яких українських товариств та організацій. Українцям дозволялося об'єднуватись лише у релігійні громади. Організації, які утворились раніше, розпускалися або ж за ними встановлювався пильний нагляд. Заборонялися публічні зібрання й маніфестації як політичного, просвітянського, так і релігійного характеру [370, 183]. У зв'язку з цим «Просвіта» на деякий час припиняє свою діяльність. Однак у квітні 1942 р. з дозволу гебітскомісара «Просвіта» знову відкривається при Українському допомоговому комітеті в Луцьку [49, с. 2]. У своєму приміщенні на вул. Шевченка, 91, товариство 3

вересня 1942 р. відкрило безкоштовну читальню. Вона працювала щодня з 13 до 15 год. і мала в наявності пресу, яка виходила на території райхскомісаріату [547, с. 4].

За розпорядженням гебітскомісара від 15 вересня 1942 р. «Просвіта» виходить із складу допомогового комітету і стає самостійною організацією [51, с. 4]. Відтепер каса товариства мала сплачувати місячний соціальний податок з власних працівників [232, арк. 23]. У жовтні 1942 р. в «Просвіті» працювало семеро осіб. Серед них: А. Кабайда (нараховано 700 крб. заробітної плати), І. Хлопецький (700 крб.), О. Надводна (443,37 крб.), З. Бездітна (416,65 крб.), Н. Косяченко (400 крб.), О. Харченко (400 крб.) і Г. Рожкова (175 крб.) [190, арк. 2]. Окрім членських внесків та пожертв меценатів, певні кошти для товариства виділяв і бюджет міської управи. Наприклад, у грудні 1942 р. субвенція для «Просвіти» склала 5 тис. крб [213, арк. 2].

Про подальшу розбудову товариства розповідає газета «Український голос». У номері від 1 жовтня 1942 р. повідомлялося, що «Просвіта» приступила до організації власного хору [495, с. 4]. Вже 7 січня 1943 р. він колядував у міському театрі Луцька [346, с. 4]. А. Дублянський у своїй статті «З діяльності товариства «Просвіта» в Луцьку», яка була опублікована 4 грудня 1942 р. інформував, що найбільшим гуртком товариства є хорівий. Працював також балетний і малярська студія. Всі вони слугували підготовкою до відкриття драматичної студії. При товаристві працювала читальня часописів, де можна було ознайомитися майже з усіма німецькими і українськими періодичними виданнями, які виходили в райхскомісаріаті. Читальня працювала щосереді, четверга і суботи з 18 до 20 год., а в неділю від 15 до 17 год. [286, с. 4]. Як бачимо, графік її роботи зазнав змін.

Збори у справі організації драматичної студії відбулися в залі «Просвіти» 6 грудня 1942 р., де присутні одногосно

визнали потрібність її існування. Директором гуртка було призначено театрального діяча М. Орла, а його членами могли стати тільки представники луцької «Просвіти» [445, с. 4].

Активна діяльність «Просвіти», яка була направлена на відродження української культури, не могла залишитися поза увагою німецької влади. У повідомленні командувача Поліції безпеки та СД в Україні від 23 жовтня 1942 р. про «Український рух опору» зазначалося: «Робляться спроби проникнення прибічників Бандери у культурні, наукові та інші неполітичні організації для спрямування їх діяльності в націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяє бандерівський рух українському культурному об'єднанню “Просвіта” [343, с. 241]. Враховуючі ці обставини, а також посилення партизанського руху, німецька окупаційна влада почала вводити різного роду заборони та обмеження. У результаті таких дій голова окружної «Просвіти» в Луцьку В. Тучак 23 березня 1943 р. інформував про заборону підготовки і проведення усіх імпрез по селах Луцької округи, де організовані читальні «Просвіти». Ця заборона мала діяти до її відкликання [492, с. 4].

Окупаційний режим зобов'язував публічно висловлювати підтримку існуючим порядкам. Так, 25 березня 1943 р. Український допомоговий комітет Луцька і окружна «Просвіта» зверталися до українського громадянства не піддаватися на антинімецькі заклики українських націоналістів і більшовицькі провокації [234, арк. 4]. У залі окружного товариства «Просвіта» 2 квітня 1943 р. пройшли збори представників влади, духовенства, інтелігенції і голів читалень «Просвіт», де також лунали заклики підтримувати «Великонімецьчину» [310, с. 3]. Чим у скрутнішій ситуації опинялася німецька армія і чим більше проявляли свою активність партизани, тим більше окупаційна влада посилювала свій тиск.

Про останній період діяльності «Просвіти» окупаційного періоду в Луцьку відомо не дуже багато. Навесні 1943 р. товариство надавало продукти харчування і грошову допомогу бідним, пристарілим, інвалідам та непрацездатним у розмірі 50–80 крб. Окрім того, «Просвіта» опікувалася дитячим садком і «Українською столовою». За деякими даними, товариство припинило свою роботу у квітні 1943 р. після відповідного наказу гебітскомісара [93, с. 407]. Очевидно, що хтось із членів товариства опинився серед 160 представників української інтелігенції, які були арештовані в Луцьку у ніч з 15 на 16 липня 1943 р. [350, с. 375]. Виражена проукраїнська позиція лучан не збігалася з інтересами як радянської влади так, і нацистського окупаційного режиму.

Однією із недосліджених проблем історії Другої світової війни залишається фізкультура і спорт у період німецької окупації. Історики радянської доби намагалися висвітлити цю проблему під ідеологічним кутом зору, не заглиблюючись у дійсний стан речей. В основному йшлося про стагнацію спорту, жахливі побутові умови спортсменів та їхню героїчну боротьбу на фронті. При цьому поза увагою лишалися питання роботи спортивних товариств та часткового відновлення змагань на окупованих територіях, які могли збирати повні стадіони або зали глядачів [108, с. 712].

Про спортивне життя в місті може свідчити футбольна команда «Старт», організована Українським допомогивим комітетом. Поки що немає достатньої кількості джерел, які дозволили б розкрити процес її створення. Більше даних стосується періоду, коли «Старт» вже виступав на спортивних змаганнях, які являли собою турнір серед українських футбольних команд Волині, початок якого був запланований на 16 серпня 1942 р. [540, с. 3]. Учасники мали приїздити до міста за власний кошт, а всі організаційні питання, пов'язані з переїздом, вирішити в індивідуальному порядку з

окупаційною владою. Одразу після проведення футбольного турніру на 6 вересня було заплановано проведення змагань із легкої атлетики, волейболу і баскетболу [108, с. 723].

Футбольний матч за участю «Старту» відбувся у неділю 13 вересня 1942 р. на луцькому стадіоні. Господарі поля приймали дубнівську команду «Юнак». Лучани виграли з рахунком 3:1 (1:1). У першому таймі гол від команди «Старт» забив Немец. Загальна кількість вболівальників сягала близько 500 осіб [580, с. 4]. По суті, це був один із перших відомих матчів луцької команди не тільки на цьому турнірі, але й загалом.

Рівно через тиждень – 20 вересня у Ковелі лучани зіграли із місцевою футбольною командою «Просвіта». Гості прибули із величезним запізненням, не на 12 год., як було домовлено, а майже о 16 год. Через це частина ковельської команди і самих глядачів залишили стадіон. Каса на той час вже не працювала і відповідно не можна було придбати квитки. Матч все таки розпочався о 17.45. За словами автора статті у газеті «Ковельські вісті», який підписався «Ів. Д.», місцева команда змушена була добрати гравців із кола глядачів. Футболісти «Просвіти» не мали єдиної форми, а один гравець був взагалі босим. Ковельчанам вдавалось деякий час стримувати лучан, але після 30 хв. матчу в одного із гравців розлетівся черевик. Як стверджує автор публікації, після цього у футболістів «Просвіти» зник запал, бо, ймовірно, всі турбувались про своє взуття, у якому завтра потрібно йти на роботу. У результаті переміг луцький «Старт» із рахунком 5:0. Гості забили чотири голи ще у першому таймі [539, с. 4].

У Здолбунові 1 листопада луцький «Старт» зіграв із місцевою командою «Темпо». Лучани знову перемогли з рахунком 3:1 (1:1). У ворота господарів забили футболісти Цабай – 2 голи і Беліняк – 1 [579, с. 4]. Хорошу гру показали інші члени луцької команди – Немец, Троїцький, Новогурський,

воротар Чижевський [317, с. 4.]. Матч-реванш відбувся в Луцьку у неділю 8 листопада і завершився нічиєю із рахунком 1:1. З огляду на несприятливі погодні умови глядачів прийшло мало [395, с. 4].

Українська допоміжна адміністрація докладала зусиль для відновлення стадіону в Луцьку. Посадник міста П. Скоробогатов у лютому 1943 р. дав завдання технічному відділу управи належним чином виставити його огорожу. Окрім того, на стадіоні потрібно було ще відремонтувати лави, трибуну, сторожку, вбиральню, упорядкувати kort [135, арк. 4–6]. Розпорядження посадника вже незабаром було виконане, про що повідомляла газета «Український голос» за 16 квітня 1943 р. [95, с. 4].

Проте міська управа була не в змозі постійно підтримувати розвиток спорту. Окрім обмеженого бюджету, чи не найголовнішою перепоною швидше за все став нацистський окупаційний режим із системою заборон, обмежень і величезним переліком податків. Це було причиною того, що Луцька міська управа ввела спеціальний податок на розваги. Так, організатор спортивного заходу від кожного вхідного квитка мав сплачувати 5 % його вартості на користь управи [134, арк. 184].

Як зазначає дослідник В. Гінда, на території Волинської та Рівненської областей відбувалися переїзди команд з одного міста до іншого, що не спостерігалось більше в жодному генеральному окрузі РКУ. В інших регіонах українські футбольні команди грали між собою виключно в межах міст, де вони перебували [108, с. 724].

Стан джерельної бази, на жаль, не дозволяє висвітлити спортивне життя в місті у повному обсязі. Окрім футбольних турнірів, відомості про змагання з інших видів спорту фактично відсутні. У міській управи швидше за все не було можливості належним чином займатись розвитком фізичного виховання

не тільки серед дорослих, але й молоді. Спорт був справою любителів, а не професіоналів. Проте, не зважаючи на окупаційний режим, небайдужі лучани відроджували не лише національні культурні традиції, але й намагались хоч якось стимулювати розвиток фізичного виховання.

4.6. Міські газети

Преса періоду нацистської окупації заслуговує на окрему увагу. Окрім того, що газети виступають у ролі джерела, вони можуть бути і предметом самого дослідження. Важливо показати колектив редакцій і умови, в яких він працював, як будувалися його відносини з німецькою владою та найголовніше: наскільки тодішні газети задовольняли потребу громадян в інформації. При цьому важливо показувати рівень об'єктивності висвітлення тих чи інших подій.

У Луцьку, як центрі округу Волинь-Поділля з'явилося ряд нових періодичних видань, які знаходилися під пильним оком німецької цензури. Серед них була тижнева газета «Український голос», яка видавалася впродовж 1941–1944 рр. Дозвіл на її заснування було видано міській управі фельдкомендатурою Луцька 11 вересня 1941 р. [178, арк. 11], а вже 17 вересня було надруковано перший номер [606, с. 4].

Підготовлений випуск україномовної газети не менше, аніж за 24 год. перед своєю появою мав бути наданий для перевірки доктору Гутженфельду – надраднику військового управління. Фельдкомендатура зобов'язувала редакцію безкоштовно публікувати всі її оголошення і постанови цивільного уряду в місті. Перед розповсюдженням кожного номеру фельдкомендатурі потрібно було безкоштовно надати 15 екземплярів газети [178, арк. 11].

Редактором «Українського голосу» був призначений В. Постригач [194, арк. 1], а його заступником А. Дублянський. Як вже згадувалось, А. Дублянський до початку війни працював науковим співробітником Волинського краєзнавчого музею, а з її початком став заступником начальника підвідділу позашкільної освіти обласної управи. Безпосередньо перед своїм призначенням Дублянський ще деякий час викладав історію в українській гімназії Луцька. За

його спогадами, штат редакції складався із декількох осіб. Окрім Постригача там ще працював коректором В. Федоренко, який за фахом був вчителем, молодий юнак Герасименко (очевидно тут йде мова про Я. Герасименка, «Мову» – авт.) і одна чи дві секретарки. Як стверджує Дублянський, редактор Постригач і Герасименко були патріотично налаштовані і писали статті на передові теми [508, с. 429].

Від початку редакція газети розташовувалась за адресою вул. Північна, 14. Перші номери «Українського голосу» склалися із 6 сторінок, один примірник коштував 70 коп. На першій сторінці у правому верхньому куті знаходився епіграф із Т. Шевченка: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Газета видавалася у міській друкарні на вул. Головній, 68 і виходила раз на тиждень [561, с. 1–6]. У січні 1942 р. адреса редакції змінюється. Тепер вона розташовується на вул. Шевченка, 91 [562, с. 1]. Там же розміщується окружна друкарня в Луцьку, яка видає газету [564, с. 1–4].

Внаслідок конфлікту редактора В. Постригача із цензором, гєбітскомісар звільняє його з посади, призначивши натомість А. Дублянського. Останній відмовлявся, але через погрози комісара в'язницею, змушений був погодитися [508, с. 430]. Так, у випуску газети за 29 січня 1942 р. головним редактором зазначений вже не В. Постригач, а магістр А. Дублянський [562, с. 1]. Зі слів останнього, напередодні цих подій його колега Герасименко пішов до лав українського підпілля. В. Постригач ще деякий час допомагав із газетою, однак незабаром, як і Герасименко, також перейшов на нелегальне становище. Це у черговий раз свідчить про те, що з початком окупації значну кількість посад у місті обійняли представники ОУН або ті, хто перебував під її впливом.

Цензура «Українського голосу» стає компетенцією відділу пропаганди. Випуски газети перевіряли Гуске, а трохи згодом Цуппігер. Обоє добре володіли українською мовою. До редакції

надходили підготовлені матеріали із пресової агенції «Дойше Нахріхтен Бюро». Саме цими пропагандистськими статтями переважно й була наповнена газета. А. Дублянський згадує, що із цензорами постійно виникали протиріччя, що були пов'язані із вимогами друкувати статті нацистської ідеологічної тематики [508, с. 430].

У випуску газети за 29 жовтня 1942 р. із її першої сторінки зникає патріотичний епіграф: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля» [563, с. 1]. Якщо у перших номерах «Українського голосу» новини із життя Волині можна було зустріти чи не на кожному аркуші, то відтепер хроніка подій місцевого життя займає останню сторінку. Газета дедалі більше стає засобом нацистської пропаганди.

Станом на січень 1943 р. штат редакції «Українського голосу» складався із 6 осіб: редактора А. Дублянського, заступника редактора М. Лебеда, коректора В. Федоренка, адміністратора О. Леоніва, секретарки М. Галушки і прибиральниці А. Борисюк. Джерела дозволяють навіть охарактеризувати рівень заробітної плати працівників газети в цей час (див. додаток № 44). Станом на січень 1943 р. платня редактора становила 1500 крб., а в наступному місяці зросла до 1860 крб., коректора – з 900 крб. до 1050 крб. відповідно. Суттєво зросла заробітна плата і в інших працівників редакції [155, арк. 11]. Загалом у порівнянні із службовцями української допоміжної адміністрації, працівники редакції отримували більшу місячну платню.

У 1943 р. газета видається вже не на 6, а на 4 сторінках, її вартість зростає до 1 крб. [564, с. 1–4]. Змінюється керівник видавництва, замість О. Леоніва цю посаду обіймає Ю. Константинів [436, с. 4]. 6 серпня вийшов 100-й ювілейний випуск газети. За 22 місяці редакція випустила близько 2 млн. примірників газети. Тираж «Українського голосу» сягав від 10 до 40 тис. одиниць і в середньому

становив 20 тис. примірників [606, с. 4].

У випуску «Українського голосу» за 26 серпня 1943 р. бачимо, що газета вже виходить двічі на тиждень [565, с. 1]. У номері від 28 жовтня того ж року повідомлялося, що газета, починаючи від 1 листопада, буде виходити тричі на тиждень: у середу, п'ятницю та неділю. Штат редакції було збільшено [566, с. 4]. Однак періодичність не змінилась, тому що у наступних номерах газети, які вийшли після 1 листопада, зазначалося, що вона виходить двічі на тиждень.

На початку січня 1944 р. «Український голос» виходить на 8 сторінках, що могло бути пов'язано із періодом свят. Ціна таких газет складала 2 крб. Адреса редакції не змінюється. Головним редактором продовжує залишатись А. Дублянський, а директором видавництва – Ю. Константи́нів [567, с. 1–8; 568, с. 1–8]. У номері за 23 січня в газеті знову 4 сторінки, її вартість обмежується 1 крб. [569, с. 1–4].

Останні випуски «Українського голосу» за 26 і 30 січня являли собою всього лиш один аркуш на дві сторінки. Ціна такого примірника газети складала 1 крб. Увесь обсяг займали німецькі пропагандистські матеріали і не було жодної інформації про події із життя Волині [570, с. 1–2; 571, с. 1–2]. Чи став останнім випуском газети номер за 30 січня, сказати важко, тому що, зі слів головного редактора А. Дублянського, ще одне число газети він зредагував у теперішньому районному центрі Ярмолинці Хмельницької області [509, с. 733], куди евакуювався напередодні приходу Червоної армії.

Про подальшу долю співробітників «Українського голосу» відомо поки що мало. Набагато більше можна розповісти про біографію редактора А. Дублянського. Емігрувавши до Німеччини, він активно включився до громадського і церковного життя, прийнявши духовний сан. У 1994 р. на Соборі в м. Генк, що в Бельгії, був піднесений до сану митрополита Паризького і Західноєвропейського Української

автокефальної православної церкви. Помер 28 жовтня 1997 р. у Німеччині в м. Новий Ульм [526, с. 397–400].

Варто зауважити, що редакція «Українського голосу» в Луцьку також видавала газету «Горохівські вісті». Вона виходила раз на тиждень і коштувала 1 крб. Це був пресовий орган Горохівського гебітскомісаріату. На чотирьох сторінках газети було також багато німецьких пропагандистських матеріалів [116, с. 1–4].

Редакція «Українського голосу» попри намагання публікувати матеріал про реалії тодішнього життя, була змушена виконувати постанови окупаційної влади. Через це номери газети у своїй переважній більшості були наповнені пропагандистськими статтями про перемоги вермахту або щасливе життя українських робітників у Німеччині. Поряд із цим працівники редакції мали відносно високу заробітну плату.

Ще одна україномовна газета в Луцьку під назвою «Клич» з'явилася 29 червня 1943 р. Тижневик Волині і Поділля мав 4 сторінки і коштував 2 крб. Головним редактором був С. Коваль. Зліва і справа від назви «Клич» були зображені тризуби. У першому номері було опубліковано вступну статтю «До наших читачів», у якій редакція пояснювала причини появи свого видання. Вони зводились до того, що: «Злочинна діяльність чужих елементів наповнила нас, групу правдивих націоналістів, великою журбою за долю нашого народу і нашої батьківщини. Ми поставили собі завданням енергійно протиставитися цій діяльності і подавати населенню відомості, які дадуть йому змогу пізнати ворогів нашого народу» [280, с. 3]. Варто зробити припущення, що газета «Клич» була заснована німецькою владою для боротьби з опозицією. З цією метою на сторінках газети публікувалося дуже багато німецьких пропагандистських матеріалів. Якщо у першому номері висвітлювалися події в Луцьку, то в номері за 29 липня 1943 р. місто взагалі не фігурувало [339, с. 1–4].

Детальніше охарактеризувати газету не дозволяє обмежена кількість збережених примірників.

Окрім україномовних місцевих газет у Луцьку видавалися німецькі центральні періодичні видання. У 1942 р. почав виходити часопис «Німецька українська газета» («Deutsche Ukraine-Zeitung») тиражем понад 100 тис. примірників. Це був один із найбільших тиражів серед німецьких періодичних видань за межами Райху. Цей же пресовий орган з липня 1942 р. випускав тижневик «Українська пошта» («Ukraine Post») із накладом більше 50 тис. примірників [597, с. 4]. Перший номер цієї газети в Луцьку вийшов 18 липня 1942 р. Він мав ілюстрації та складався із 8 сторінок [474, с. 4]. У Луцьку також друкувалися такі урядові видання райхскомісара, як «Центральний Вісник» і «Вісник Розпоряджень» [597, с. 4].

Періодичні видання Луцька часу окупації перебували під цензурою і за малими винятками стали засобом поширення нацистської пропаганди. У місті збереглись довоєнні видавничі потужності, які давали змогу друкувати газети не лише кириличним шрифтом, але й латиницею. Власне цей фактор і дав можливість новій владі видавати у відносно невеликому місті одразу кілька різних за своїм характером газет. Окрім того, налагодженню випуску газет сприяло й те, що місто було окуповане вже на четвертий день війни, а згодом виконувало роль адміністративного центру округу Волинь-Поділля.

ВИСНОВКИ

Луцьк періоду нацистської окупації тривалий час залишався поза увагою дослідників. У радянській історіографії висвітлювалась насамперед історія підпільних організацій, засуджувалися колабораціонізм і злочини нацистського окупаційного режиму. Зовсім протилежні оцінки перебігу подій зустрічаються у виданнях української діаспори, присвячених у першу чергу вивченню українського національно-визвольного руху. Лише після розпаду СРСР, відміни ідеологічного контролю і цензури, історики отримали можливість альтернативного бачення періоду Другої світової війни. Розсекречення архівів дало змогу дослідникам висвітлювати проблемні питання, користуючись новими методологічними підходами.

В останньому часі для істориків Луцьк був цікавий передусім з точки зору перебігу бойових дій 1941 і 1944 рр., розстрілу бранців луцької в'язниці, функціонування табору радянських військовополонених, розгортання українського визвольного руху і подій Голокосту. Варто зауважити, що у переважній більшості робіт територіальні межі дослідження охоплювали всю Волинську область, а стосовно Луцька наводилися лише окремі факти. Як правило, автори попередніх наукових праць не ставили за мету показати причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів, які відбувалися в місті, а відтак пояснити їхню природу.

Перші підрозділи вермахту увійшли до міста вже 25 червня 1941 р. З огляду на швидке просування німецьких військ радянським органам влади не вдалось провести належну евакуацію, більше того, 23 червня співробітники НКВС і НКДБ розстріляли близько 2 тис. осіб, які утримувались у луцькій в'язниці. Згодом німецька пропаганда активно використовувала цю подію з метою дискредитації радянської

влади. Місто зазнало серйозних руйнувань на початку війни, що стало постійно діючим негативним чинником упродовж періоду окупації.

Через Луцьк проходили маршрути похідних груп ОУН. Їхні представники разом із місцевими підпільниками створили Волинську обласну управу і військовий підрозділ ім. Є. Коновальця. Одночасно із цим у Луцьку постала міська і районна управи. Вказані структури належали до органів української допоміжної адміністрації, які перебували під повним контролем з боку німецької влади. На початку окупації вона була представлена військовою комендатурою, а з вересня 1941 р. важелі управління перейшли до цивільної влади, зосередженої у руках гебітскомісара Лінднера. Для контролю за містом було призначено уповноваженого від гебітскомісара.

Нацистська ідеологія реалізовувалась з перших днів окупації. Жертвами репресій стали насамперед тисячі євреїв, які становили фактично половину жителів міста. Політика Голокосту пройшла ряд етапів. Спочатку єврейську громаду Луцька обмежили у всіх правах і зобов'язали носити спеціальні відзнаки. Дискримінація доповнювалась обов'язком примусової праці та великими податками. Поступово у євреїв конфіскували все майно і цінності, а їх самих переселили на територію гетто, яке розташувалось у Старому місті. Вказана територія перебувала під спеціальною охороною. Умови проживання в гетто не відповідали елементарним санітарним вимогам, відчувався гострий дефіцит житла, їжі, опалювальних матеріалів тощо. Такі обставини сприяли швидкому поширенню хвороб. Попри те, що євреїв використовували на різноманітних роботах, у кінцевому результаті луцька громада була знищена у серпні 1942 р. в урочищі Причищизна, що неподалік с. Полонка.

Жертвами нацистської політики в Луцьку стали радянські військовополонені табору «Шталаг № 360», який

розташовувався на території в'язниці й замку Любарта. У перші місяці боїв Червона армія зазнала величезних втрат. У луцькому таборі опинилося близько 14 тис. полонених червоноармійців. Відсутність належних умов для особистої гігієни і незадовільне харчування призвели до високого рівня смертності серед солдатів. Ситуація ускладнилась взимку з настанням морозів. Через відсутність адекватних дій з боку табірної адміністрації від холоду і хвороб померло понад 10 тис. осіб. Військовополоненим червоноармійцям всіляко допомагали громада міста, духовенство, органи української допоміжної адміністрації. У цій справі особливо відзначився Український допомоговий комітет. Окрім громадського активу міста, полоненим допомагали також представники радянського підпілля. Варто зазначити, що восени 1941 р. окупаційна влада звільнила понад 3 тис. солдатів. Частина з них лікувалася у місцевих лікарнях і залишилась працювати в місті.

Відсутність демократичних свобод, колоніальна політика і відкритий терор з боку нацистської влади стали причиною розгортання руху Опору. Ще до початку війни у місті діяло організоване українське і польське підпілля, що боролось проти радянської влади. Після окупації Луцька німецькою армією обидві течії руху Опору почали боротися з новим ворогом. Члени підпілля могли працювати як в органах окупаційної влади, так і знаходитись на нелегальному становищі. Третьою течією руху Опору в місті стали радянські підпільники. Між вказаними групами була постійна конфронтація. Особливо гострий конфлікт виник між групами польських і українських націоналістів. У той час, коли поляки працювали в органах німецької влади – генерал-комісаріаті і гебітскомісаріаті, українці контролювали обласну, районну та міську управи.

Польсько-українське протистояння на Волині сягнуло

апогею у 1943 р. Однак безпосередньо у Луцьку відкритих нападів з обох сторін не було. Це пояснювалось тим, що місто перебувало під контролем німецьких військових сил. Проте у навколишніх селах сталося декілька нападів на українське і польське населення, джерела свідчать про різну кількість жертв з обох сторін. Варто зазначити, що польська громада становила найчисельнішу групу мешканців після євреїв. Тому не дивно, що до Луцька прибували польські біженці з сіл, яких розміщували у спеціальному таборі. Значна частина новоприбулих уникала офіційної реєстрації, порушуючи тим самим вимоги німецької влади.

У порівнянні з іншими течіями руху Опору, чи не найбільшу кількість збройних акцій проти німецької влади здійснили українські націоналісти, предусім ОУН(б). Активізація збройних сутичок припала на весну 1943 р. – час зростання лав УПА. Військові відділи вступали в бої з окупаційними військами у прилеглих населених пунктах. Певним впливом у місті користувалась і ОУН(м); він значно посилювався восени 1943 р., коли до Луцька увійшов Український легіон самооборони. Відкрита конфронтація між обома фракціями ОУН негативно позначилася як на русі Опору, так і на діяльності органів української допоміжної адміністрації. Вказані обставини активно використовувала німецька окупаційна влада для реалізації власних стратегій.

Радянські підпільники в місті здійснювали розвідувальну і диверсійну роботу. Значною мірою цьому сприяло налагодження зв'язку з групами радянських партизанів у 1942–1943 рр. Можна припустити, що, на протипагу іншим течіям руху Опору, радянські підпільники були представлені кількома нечисленними групами, які мали окреме підпорядкуванням, зв'язок і діяли законспіровано між собою. Варто відмітити обмежену джерельну базу і низький рівень дослідження цієї теми, що пояснюється нестачею нових

архівних матеріалів. Проте наявна джерельна база дозволяє критично поставитись до радянської версії історії луцького підпілля і запропонувати альтернативне бачення розвитку подій, власне, що було й зроблено у матеріалах дослідження.

Економічний потенціал міста періоду окупації складали заклади сфери послуг, торгівлі та декілька невеликих підприємств. Політика III Райху була спрямована на викачування сировинних, фінансових і навіть людських ресурсів з окупованих територій. З цією метою у Луцьку було відкрито ряд німецьких фірм та їхніх філіалів. Найважливіші й найприбутковіші об'єкти переходили під безпосередній контроль гебітскомісаріату. Міське господарство було позбавлене сприятливих умов для розвитку. Податок для юридичних осіб сягав 80 % від прибутку. Попри це все, не можна стверджувати, що міська економіка перебувала в абсолютній стагнації. У Луцьку працювали приватні підприємці у сфері послуг, громадського харчування, ремесла. Вказані факти свідчать, що для реалізації своїх програмних документів окупаційна влада була змушена підтримувати певний рівень економічних відносин.

Поряд із цим система податків і платних послуг дозволяла міській управі виділяти кошти на соціальну сферу і відновлення інфраструктури. У бюджет міста були включені видатки на допомогу малозабезпеченим, інвалідам. Українська адміністрація Луцька забезпечувала роботу систем водопостачання, каналізації, подачі електричного струму. На балансі міської управи знаходились інституції і підприємства, які працювали на потреби лучан. Адміністрації міста вдалося не лише відновити зруйновані об'єкти інфраструктури, але й побудувати нові будинки, викласти тверде покриття на вулицях і тому подібне. Відтак, примусові платежі, які лягали на плечі лучан, не варто розглядати як суто негативне явище.

Матеріали дослідження повністю розвінчують

радянський міф про припинення будь-якого культурного життя на окупованих територіях. У місті діяла Римсько-католицька, Протестантська, Греко-католицька, Православна автокефальна і автономна церкви. Знову відновило свою роботу товариство «Просвіта», виникли громадські організації – Український і Польський допомоговий комітети. Працювали театр, музей, кіно, видавалися газети. Робота закладів культури регламентувалась німецькою владою і перебувала під її всеохоплюючим контролем. Політика нацистів призвела до існування двох Православних церков, духовенство яких знаходилось у різній юрисдикції. Одна частина священників підпорядковувалась Московському патріархату, інша виступила за відновлення довоєнної Автокефальної церкви, тимчасовим адміністратором якої був призначений митрополит Полікарп. Резиденцією останнього став Луцьк. У ситуації, коли потрібно було зробити вибір, духовенство міста і віруючі прихожани підтримали українізацію церкви і митрополита Полікарпа. Автономна церква у місті мала лише один храм. Під час конфронтації обох православних церков митрополит Полікарп разом із своїм духовенством активно включився до процесу відродження української культури, відповідаючи таким чином потребам громади і віруючих.

У порівнянні з іншими напрямками культурного життя, у край несприятливих умовах опинилась освіта. Нацистське керівництво вживало заходів для підпорядкування інтелектуальної еліти. Закривались не лише вищі навчальні заклади, але й середні школи. Певний час у Луцьку функціонувала гімназія і учительська семінарія. Однією з проблем навчання взимку була нестача дров, що призводило до тривалих перерв у навчальному процесі. Попри домінуючу більшість поляків, у місті було заборонене навчання польською мовою, що також не сприяло налагодженню стосунків між обома народами. Після запровадження низки обмежень у місті

продовжували функціонувати початкові школи і діяла мережа професійно-освітніх курсів різного спрямування. Таким чином, українська допоміжна адміністрація намагалася розв'язати проблему нестачі кваліфікованих кадрів, а також допомагала молоді отримувати глибші знання, що йшло всупереч стратегії III Райху.

Після приходу радянської влади у 1939 р. нацистський окупаційний режим у черговий раз переформатував звичний ритм повсякденного життя лучан. Почали діяти обмеження і всеохоплююча регламентація усіх сфер життя. Лучани зобов'язувались дотримуватися комендантської години, затемнювати вікна помешкань у нічний час, виконувати примусові роботи і сплачувати низку податків. Невиконання постанов влади суворо каралося. Однак завдяки управі місто зберігало певний комфорт для його мешканців. Лучани мали вибір, де провести власний відпочинок. У місті діяла значна кількість закладів громадського харчування, відбувалися спортивні змагання, функціонувала книгарня. Доступ до вказаних благ вочевидь мали далеко не всі. Найкращим забезпеченням, пільгами і заробітною платою користувалися працівники німецьких установ, а також службовці української допоміжної адміністрації. Заробітна плата інших працівників була невисокою, але завдяки фіксованим цінам вони задовольняли свої першочергові потреби. Продаж продуктів харчування здійснювався за картковою системою. Малозабезпечені лучани отримували мінімальну грошову допомогу, продукти харчування і користувалися різними пільгами з боку міської управи і Українського допомогового комітету. Окупаційне повсякдення супроводжувало явище дефіциту багатьох товарів. Якщо ту чи іншу річ неможливо було придбати, її можна було дістати на «чорному» ринку за ціною, яка в декілька разів перевищувала фіксовану вартість.

2 лютого 1944 р. до міста увійшли частини Червоної армії.

За період нацистської окупації Луцьк зазнав величезних людських втрат. У результаті Голокосту, репресій німецької влади щодо інтелігенції та усіх тих, хто так чи інакше був пов'язаний із рухом Опору, загинув кожний другий житель міста. Значна кількість будівель та об'єктів інфраструктури була зруйнована у результаті бойових дій 1941 і 1944 рр. Унаслідок нацистської економічної експансії лучани втратили багато особистого майна, а відтак опинилися на межі бідності, а часто – й поза нею. Точна чисельність людських жертв і сума завданих збитків у роки окупації досі не з'ясовані з огляду на суперечливі дані джерел.

Локальні територіальні межі дослідження дали змогу відновити не тільки поетапний перебіг подій в місті, але й визначити характерні явища, які супроводжували повсякденне життя лучан у роки німецької окупації. У перспективі варто детальніше розглянути процес становлення перших інституцій влади в місті. При цьому доцільним буде висвітлити тему вступу до міста авангардних підрозділів вермахту. Аналізувати вказані події варто також з огляду на похідні групи ОУН та їхній особовий склад. Темою окремого дослідження можуть стати персоналії службовців, поліцейських, представників громадськості та авторитетних лучан періоду окупації. Висвітлюючи біографічні дані, варто звертати увагу на зміну поглядів стосовно влади, суспільства, моралі. Дуже важливо також прослідкувати подальшу долю цих людей. У майбутньому буде доцільним порівняння матеріальних і людських втрат у місті під час військових дій червня 1941 р., часу окупації та радянсько-німецьких боїв на підступах до Луцька у лютому–березні 1944 р.

Подальші дослідження, присвячені окремим містам Волині у період нацистської окупації, дадуть змогу проводити порівняння та аналогії, що сприятиме визначенню спільних і відмінних ознак у реалізації політики III Райху. Систематизація

і відповідний аналіз вказаних результатів досліджень у подальшому дозволять комплексно висвітлити період нацистської окупації на території Волині. У свою чергу це сприятиме підготовці узагальнюючих робіт та підручників з історії України періоду Другої світової війни.

Додаток 1

Знищені радянські літаки на луцькому аеродромі,
червень 1941 р.

Джерело: Літевчук В. Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії: альбом-каталог / В. Літевчук. – Луцьк: Ініціал, 2012. – С. 274.

Додаток 2

Руїни міста,
червень 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 2188.

Додаток 3

Перелік окупаційних назв вулиць Луцька (мова оригіналу)

Назва 1940 р.	Окупаційна назва
1. Аньського	Коцюбинського
2. Аптекарська	Аптекарська
3. Артилерії	Любомельського
4. Бандурського	Каштанова
5. Банкова	Банкова
6. Барбари	Варвари
7. Баторего	Степова
8. Базилянський Пляц	Ринок
9. Бенедикта	Реміснича
10. Берестецька	Берестецька
11. Бернардинська	Соборна
12. Бяла	Біла
13. Бляхарська	Бляхарська
14. Бочна	Бічна
15. Бол. Хороброго	Київська
16. Боніфатерська	Фастовська
17. Боса	Боса
18. Брацька	Торгова
19. Броварна	Броварна
20. Брудна	Брудна
21. Брігдек	Свидригайла
22. Бжозова	Березова
23. Цегельна	Цегельна
24. Цясна	Тісна
25. Цецівшевського	Лютеранська
26. Холмська	Чарторійська

27. Хлебна	Вірменська
28. Хмельна	Хмільна
29. Хоцімська	Іванчинська
30. Ходкевіча	Жидичинська
31. Чацкего	Стефаника
32. Чайкі	Чайки
33. Червоного Кшижа	Червоного Хреста
34. Дембова	Дубова
35. Длуга	Довга
36. Длугоша	Млинарська
37. Добра	Добра
38. Дольна	Міщанська
39. Домініканська	Троцька
40. 24 полка	Цвентарна
41. Дубецького	Вокзальна пл.
42. Дубенська	Дубенська
43. Фабрична	Фабрична
44. Фальшевського	Осикова
45. Фільтрова	Фільтрова
46. Гданська	Данцігська
47. Глінянка	Глинянка
48. Глодна	Голодна
49. Глуха	Глуха
50. Гмінна	Волосна
51. Гурна	Горишна
52. Грабова	Грабова
53. Гранічна	Гранична
54. Гротгера	Мала
55. Грундвальська	Гостинна
56. Гандльова	Гандльова

57. Гарцерська	Незнана
58. Гнідавська	Гнідавська Гребля
59. Гнідавська Площа	Торговицька
60. Голувкі	Лисенка М.
61. Городецька	Городецька
62. Гожа	Сінна
63. Індзіковського	Озерецька
64. Інвалідзка	Зовнішня
65. Інженерійна	Інженерійна
66. Яховича	Чеська
67. Ягельонська	Головна
68. Д-ра Яра	Д-ра Яра
69. Ясна	Ясна
70. Єсенева	Ясенова
71. Йодлова	Смерекова
72. Йоселевича Берка	Старомійська
73. Каменна	Камінна
74. Караїмська	Караїмська
75. Кармеліцька	Широка
76. Катедральна	Катедральна
77. Катедральний Пляц	Замкова Площа
78. Кавалерії	Кавалерії
79. Кіселя Боєн.	Містечкова
80. Кльонова	Кльонова
81. Колейова	Залізнична
82. Колодзейська	Колодійська
83. Коллонтая	Кринична
84. Конарського	Учительська
85. Конопницької	Тиха
86. Коперніка	Коперника

87. Кордецького	Театральна
88. Кожецька	Корецька
89. Костопольська	Костопольська
90. Костюшкі	Ковельська
91. Кошикова	Кошикова
92. Ковальська	Ковальська
93. Козя	Погоріла
94. Красінського	Центральна Площа
95. Крашевського	Нічна
96. Краховецькіх	Горохівська
97. Кор. Ядвігі	Франка
98. Крутка	Коротка
99. Круча	Крукова
100. Кременецька	Кременецька
101. Крива	Крива
102. Юлижова	Перехресна
103. Кічкарівка	Кічкарівська
104. Квятова	Квітова
105. Легіонів	Торчинська
106. Лелевеля	Лігня
107. Лещинського	Язорова
108. Лідавка	Лідавська
109. Ліса Кулі	Сапалаєвська
110. Льотніцтва	Льотнича
111. Любарта	Любарта
112. Львовська	Львівська
113. Латалувни	Литовецька
114. Лончна	Поперечна
115. Лончності	Сарненська
116. Лонкова	Лугова

117. Мончна	Мучна
118. 3-мая	Пошгова
119. Мальчевського	Хуторська
120. Малінова	Малинова
121. Матейкі	Миргородська
122. Механічна	Механічна
123. Метальова	Металева
124. Міцькевича	Центральна площа
125. Міла	Липова
126. Міцкевича	Дачна
127. Мідзяна	Мідяна
128. Мьодова	Медова
129. Моджевьова	Модринова
130. Могили П.	Радіова
131. Мокра	Мокра
132. Моквінського	Моквинського
133. Монопольова	Монопольова
134. Мостова	Мостова
135. Мильна	Мильна
136. Надбережна	Прибережна
137. Наджечна	Надрічна
138. Наруговича	Наруговича
139. Нецела	Неціла
140. Нова	Нова
141. Ободова	Окружна
142. Офіцерська	Таргачна
143. Огородова	Уманська
144. Окшеі	Земляна
145. Ольхова	Ольхова
146. Олицька	Олицька

147. Омелянська	Омелянська
148. Орля	Берестова
149. Орліч-Дрешера	Братковського
150. Ормянська	Козяча
151. Ожехова	Оріхова
152. Ожешкової	Низька
153. Острожська	Острожська
154. Панська	Панська
155. Пеовяків	Кумовська
156. Переця	Шпитальна Площа
157. Пілсудського	Північна
158. Пінська	Пінська
159. Півна	Пивна
160. Пяскова	Піскова
161. Перацького	Яровицька
162. Плятер Емілії	Немає по цій вулиці будинків
163. Плоцька	Святогірська
164. Похила	Похила
165. Подхоронжих	Клепачивська
166. Подольська	Подільська
167. Поліційна	Пекарська
168. Польна	Польова
169. Половецька	Змінецька
170. Поморська	Поліська
171. Понятовського	Лісна
172. Повстання	Штабова
173. Познанська	Клеванська
174. Проста	Проста
175. Пшеходня	Перехідна

176. Пшеязд	Переїзд
177. Пшемислова	Промислова
178. Пшесмик	Просмик
179. Пуласкего	Однобічна
180. Рацлавіцка	Боголюбська
181. Рашинська	Копачівська
182. Радзимінська	Милужська
183. Рея	Кіньцева
184. Рогова	Рогова
185. Рольна	Рільна
186. Ровенська	Рівенська
187. Рибаки	Рибаки
188. Рицерська	Далека
189. Римарська	Римарська
190. Речна	Річна
191. Жежніцька	Різницька
192. Садова	Садова
193. Соколя	Дров'яна
194. Сенаторська	Котляревського
195. Саперув	Берестейська
196. Сельська	Сільська
197. Сенкевіча	Лесі Українки
198. Скарбова	Скарбова
199. Сераковського	Висока
200. Скаргі Петра	Тобілевича
201. Складова	Складова
202. Складовського	Овочева
203. Скорупкі	Куліша
204. Солодова	Солодова
205. Слонечна	Соняшна

206. Словацького	Спадиста, Центральна Площа
207. Соб'єського	Задвірецька
208. Школьна	Шкільна
209. Сольна	Сільна
210. Соснова	Соснова
211. Совінського	Кооперативна
212. Сребна	Срібна
213. Стальова	Стальна
214. Стара	Стара
215. Сташиця	Безіменна
216. Староброварська	Староброварська
217. Ставкі	Ставки
218. Стрема	Стрімка
219. Струмкова	Потічкова
220. Стшелецька	Задорожна
221. Старосельська	Старосільська
222. Сулькевича	Кільчинська
223. Светльна	Свігла
224. Шара	Сіра
225. Шевченки	Шевченка
226. Школьна	Шкільна
227. Шопена	Клетрична
228. Шевська	Шевська
229. Шпігальна	Шпитальна
230. Торгова	Брадська
231. Татарська	Татарська
232. Тенчова	Гарбарська
233. Теременська	Теременська
234. Терези	Дубенський Заулок

135. Мильна	Мильна
136. Надбережна	Прибережна
137. Наджечна	Надрічна
138. Нарутовича	Нарутовича
139. Нецела	Неціла
140. Нова	Нова
141. Ободова	Окружна
142. Офіцерська	Таргачна
143. Огородова	Уманська
144. Окшеї	Земляна
145. Ольхова	Ольхова
146. Олицька	Олицька
147. Омелянська	Омелянська
148. Орля	Борестова
149. Орліч-Дрешера	Братковського
150. Ормянська	Козяча
151. Ожехова	Оріхова
152. Ожешкової	Низька
153. Острожська	Острожська
154. Панська	Панська
155. Пеовяків	Кумовська
156. Переця	Шпитальна Площа
157. Пілсудського	Північна
158. Пінська	Пінська
159. Півна	Пивна
160. Пяскова	Піскова
161. Перацького	Яровицька
162. Плятер Емілії	Немає по цій вулиці будинків
163. Плоцька	Святогірська

164. Похила	Похила
165. Подхоронжих	Клепачивська
166. Подольська	Подільська
167. Поліційна	Пекарська
168. Польна	Польова
169. Половецька	Змінецька
170. Поморська	Поліська
171. Понятовського	Лісна
172. Повстання	Штабова
173. Познанська	Клеванська
174. Проста	Проста
175. Пшеходня	Перехідна
176. Пшеязд	Переїзд
177. Пшемислова	Промислова
178. Пшесмик	Просмик
179. Пуласкего	Однобічна
180. Рацлавіцка	Боголюбська
181. Рашинська	Копачівська
182. Радзимінська	Милужська
183. Рея	Кіньцева
184. Рогова	Рогова
185. Рольна	Рільна
186. Ровенська	Рівенська
187. Рибаки	Рибаки
188. Рицерська	Далека
189. Римарська	Римарська
190. Речна	Річна
191. Жежніцька	Різницька
192. Садова	Садова
193. Соколя	Дров'яна

194. Сенаторська	Котляревського
195. Саперув	Берестейська
196. Сельська	Сільська
197. Сенкевіча	Лесі Українки
198. Скарбова	Скарбова
199. Сараковського	Висока
200. Скаргі Петра	Тоблевича
201. Складова	Складова
202. Складовського	Овочева
203. Скорупкі	Куліша
204. Солодова	Солодова
205. Слонечна	Соняшна
206. Словацького	Спадиста, Центральна Площа
207. Соб'єського	Задвірецька
208. Школьна	Шкільна
209. Сольна	Сільна
210. Соснова	Соснова
211. Совінського	Кооперативна
212. Сребна	Срібна
213. Стальова	Стальна
214. Стара	Стара
215. Сташиця	Безіменна
216. Староброварська	Староброварська
217. Ставкі	Ставки
218. Стрема	Стрімка
219. Струмкова	Потічкова
220. Стшелецька	Задорожна
221. Старосельська	Старосільська
222. Сулькевича	Кільчинська

223. Светльна	Свігла
224. Шара	Сіра
225. Шевченки	Шевченка
226. Школьна	Шкільна
227. Шопена	Клетрична
228. Шевська	Шевська
229. Шпігальна	Шпитальна
230. Торгова	Брадська
231. Татарська	Татарська
232. Тенчова	Гарбарська
233. Теременська	Теременська
234. Терези	Дубенський Заулок
235. Топольова	Топольова
236. Торунська	Полтавська
237. Товарова	Товарова
238. Траугутта	П'ятницька
239. Тринігарська	Кор. Данила
240. Тринігарська Пл.	Володимира Пл.
241. Тварда	Тверда
242. Тильна	Тупа
243. Уланська	Брукова
244. Унії Любельської	Шевченка
245. Вапенна	Вапнева
246. Валова	Валова
247. Вонзка	Вузька
248. Вонвуз	Байрак
249. Веселе	Веселе
250. Відок	Пшенична
251. Вейська	Гречана
252. Вільча	Вовча

253. Вінарська	Винокурна
254. Вісьньова	Вишнева
255. Вежбова	Вербова
256. Володимирська	Володимирська
257. Військова	Турийська
258. Вольності	Спокійна
259. Варцеля	Крайня
260. Вороня	Вороняча
261. Вступульна	Вспільна
262. Виспянського	Горбок
263. Затіше	Затишна
264. Законтек	Закуток
265. Закоп'янська	Канівська
266. Зімна	Холодна
267. Зелена	Огіркова
268. Замкова	Замкова
269. Злота	Золота
270. Звротна	Поворотна
271. Звіценсьства	Новоміська
272. Заковського	Болотна
273. Жабя	Жаб'яча
274. Жаботинського	Миколи Святоши
275. Желязна	Залізна
276. Жеромського	Кн. Острожського
277. Жолнежа	Гімназіальна
278. Журавя	Журавська
279. Жалобна	Жалібна

280. Жулта	Жовта
281. Жвірки і Вігури	Ломака
282. Глуха	Глушець

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 26. Списки вулиць м. Луцька, орендаторів квартир, рахунки за квартплату. Почато: 20 вересня 1941 р. Закінчено: 27 січня 1944 р. – Арк. 180–185.

Додаток 4.

Перепоховання жертв розстрілу у
луцькій в'язниці, 24 серпня 1941 р.
Позаду військовополонені червоноармійці

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. ДМ,
інв. № 22148.

Додаток 5.

Перепоховання жертв розстрілу у луцькій в'язниці,
24 серпня 1941 р. Одна із могил.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. ДМ,
інв. № 24307.

Додаток 6.

Підрозділи вермахту на вул. Шосейній, червень 1941 р.

Джерело: Літевчук В. Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії: альбом-каталог / В. Літевчук. – Луцьк: Ініціал, 2012. – С. 273.

Додаток 7.

Відділи міської управи Луцька, 1941 р.

	Назва відділу	Структурні підрозділи	Кількість працівників	Керівник, посадовий оклад
1	Загальний	Секретаріат, особливий, статистичний, культури й мистецтва, канцелярія	22	—
2	Фінансовий	Рахунково-касовий, податковий, промисловий	9	Гудемчук Олексій, 70 марок
3	Апровізаційний	Канцелярія, харчовий, контролі склепів, бойня, калькуляційний	112	—
4	Земельно-господарський	Земельний, інвентаризації та управління майном, шкільний, управління базарів та бань.	32	Критюк Антон, 70 марок
5	Технічний	Будівельний, регуляційний, шляховий, гараж.	30	Забродський і Сергій
6	Охорони здоров'я	Лічний, контролі санітарної, гігієни шкільної, ветеринарний.	14	Вакантна посада, 70 марок
7	Регістраційний	Регістраційний, паспортний.	8	Мохнюк Константин, 70 марок
8	Суспільної опіки	Суспільної опіки	4	Дробан Сергій

9	Житловий	Мешкановий, охорони майна, житлового фонду, бухгалтерія, канцелярія.	174	Баглай Володимир, 70 марок
10	Адміністративно- карний		1	Веселовськ ий Арсен, 70 марок

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 4. Книга наказів посадника міської управи м. Луцька 1941 р. – Арк. 25–26 зв.

Додаток 8.

Вінчання Степана Коваля («Рубашенка») із Ольгою Косюк у св. Троїцькому соборі, 1942 р.

Джерело: Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників з англійським резюме. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – С. 261.

Додаток 9.

Матеріально-технічне забезпечення луцької пожежної команди, січень 1942 р.

№ п/п	Найменування	Кількість
1	Автомашина «Польський Фіат» лінійка	1
2	Автомашина «Урсус» – цистерна з автопомпою	1
3	Автомашина «Польський Фіат» цистерна	1
4	Мотопомпа «Розенбауер»	2
5	Мотопомпа «Сирена»	1
6	Драбини висувні 3-х колінні	2
7	Драбина висувна 2-х колінна	1
8	Драбини гаківні (штормувки)	7
9	Драбина приставна	1
10	Босаки (багри)	12
11	Гідропультів різних	5
12	Викидних рукавів	3168 м
13	Всмоктуючих рукавів	16
14	Тройники	3
15	Стендер	6
16	Каски нового типу	52
17	Каски старого типу	34
18	Пожарних поясів	71
19	Сокир пожежних	11
20	Кирок	6
21	Линки рятувальні (шнури)	3
22	Ломи залізні	3
23	Лопат	13
24	Стволи (бранзбой)	5

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 117. Звіти і рапорти відділів міськуправи про роботу, відомості про кількість населення, промислові підприємства м. Луцька. Почато: 10 січня 1942 р. Закінчено: 20 квітня 1942 р. – Арк. 52.

Додаток 10.

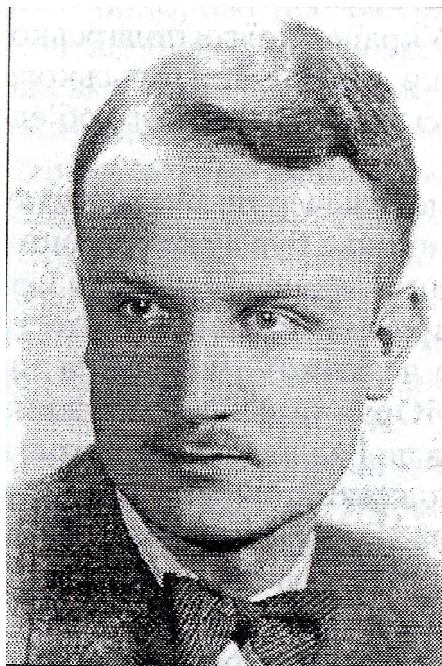
Штат пожежної команди Луцька, 1943 р.

№ п/п	Прізвище та ім'я	№ п/п	Прізвище та ім'я
1	Березовський Іван	14	Росінський Адам
2	Бахів Борис	15	Квятковський Леонард
3	Кульгис Станіслав	16	Грушко Олександр
4	Яковчук Дмитро	17	Харкович Філімон
5	Корчик Олександр	18	Вітек Антон
6	Шульц Йосип	19	Харкович Сергій
7	Добржинський Йосип	20	Березовський Тадеуш
8	Кватирко Захар	21	Петронь Йосип
9	Дубня Валентин	22	Менкальський Чеслав
10	Гарда Едвард	23	Рибчинський Казімір
11	Гетманчук Олександр	24	Плечук Євдоким
12	Висоцький Броніслав	25	Карпюк Анна
13	Мояк Петро	26	Романек Валерія

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–2. Луцький окружний комісаріат, оп. 1, спр. 566. Списки пожежників на отримання пропусків. Почато: 4 вересня 1943 р. Закінчено: 4 вересня 1943 р. – Арк. 2.

Додаток 11.

Юрій Кох під час навчання у гімназії, 1930-ті рр.

Джерело: Українська гімназія в Луцьку: Спогади / Редактор та упорядник Лариса Токарук. – Луцьк: [Б. в.], 1998. – С. 11.

Додаток 12.

Олег Штуль на могилі Євгена Коновальця, 1950 р.

Джерело: Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Серія «Події і люди». Книга 22 / Б. Зек. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2013. – С. 61.

Додаток 13.

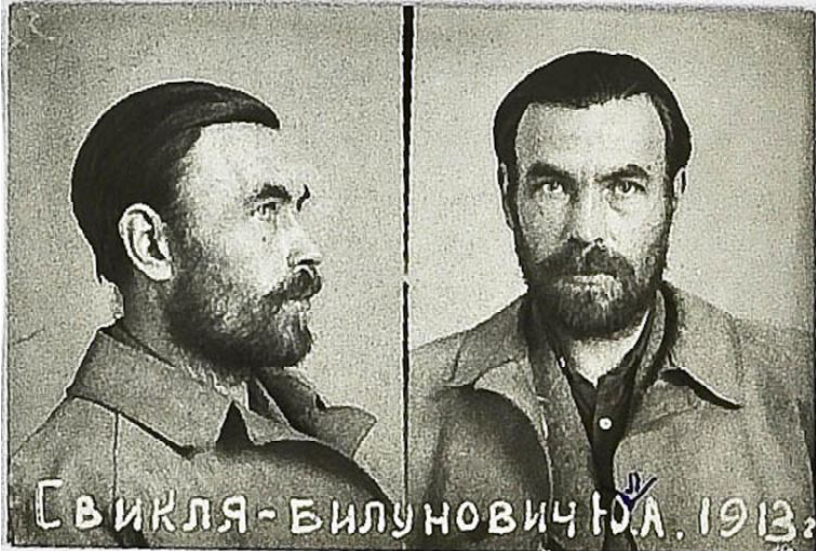
Петро Мельник («Блакитний»), друга половина 1940-х рр.

Джерело: Антонюк Я. Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 рр.) / Я. Антонюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. – 2014. – № 2 (43). – С. 99.

Додаток 14.

Леопольд Свікла («Адам») – один із керівників польського підпілля в Луцьку, 1944 р.

Джерело: Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.п., спр. 68042. Свікла-Білінович Л. О., Голомб Ю. І. в 7 т. Т. 1. Почато: 1 квітня 1944 р. Закінчено: 30 серпня 1944 р. – Арк. 17.

Додаток 15.

Віктор Ізмайлов, початок 1940-х рр.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. ДМ,
інв. № 625.

Додаток 16.

Прасков'я Савельєва (сидить зліва), початок 1940-х рр.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 2297.

Додаток 17.

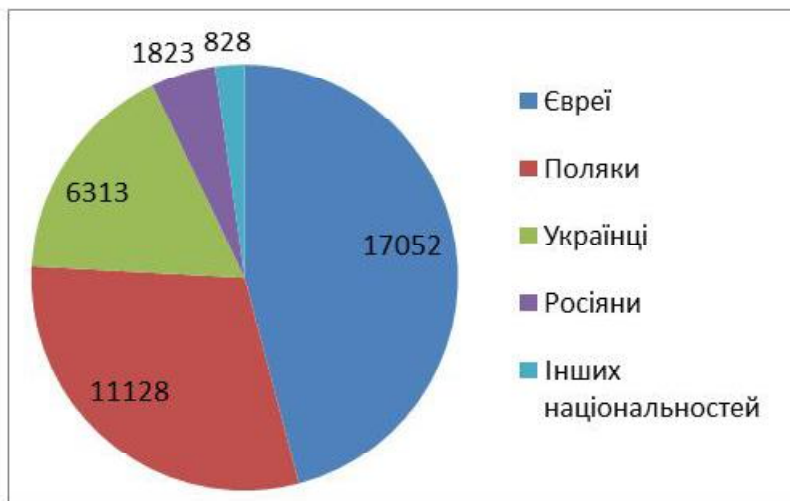
Михайло Пищев – учасник радянського підпілля, 1950-ті рр.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 9147.

Додаток 18.

Етнічний склад населення Луцька, жовтень 1941 р.

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 312. Списки приватних промислових підприємств м. Луцька, звіти про роботу санбаклабораторії, лікарень, аптек, списки робітників різних професій по м. Луцьку, звіти про роботу відділів міськуправи. Почато: 7 липня 1941 р. Почато: 31 грудня 1941 р. – Арк. 69.

Додаток 19.

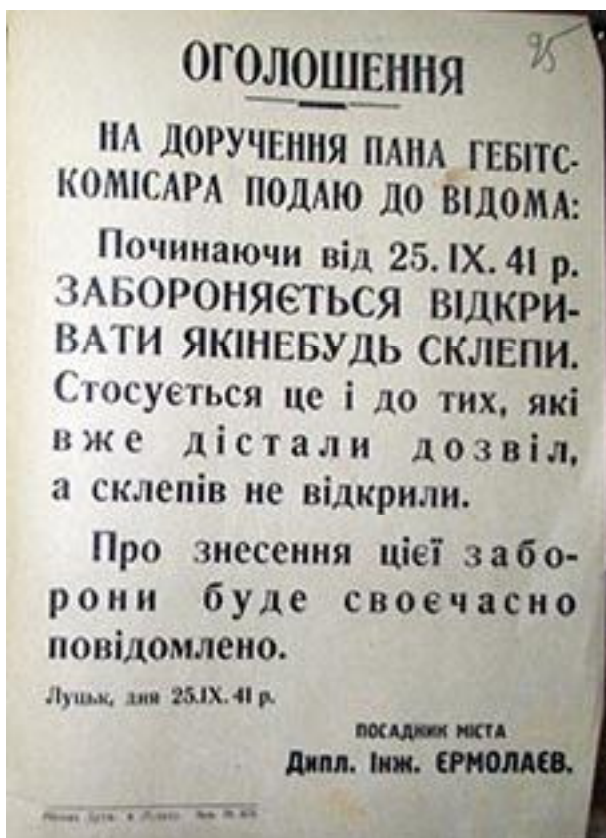
Оголошення гебітскомісара від 30 вересня 1942 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 12878.

Додаток 20.

Оголошення посадника від 25 вересня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 12877.

Додаток 21.

Оголошення посадника від 29 вересня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 12868.

Додаток 22.

Таблиця визначення прибуткового податку з населення,
1941 р.

№ п/п	Місячний заробіток, крб.	Місячна сума дохідового податку	
		Без скидки на утриманців	Із скидкою на 4 і більше утриманців
1	Більш як 150 до 160	4,08 крб.	3,33 крб.
2	160 – 170	4,73 крб.	3,81 крб.
3	170 – 180	5,83 крб.	4,30 крб.
4	180 – 190	6,03 крб.	4,78 крб.
5	190 – 200	6,68 крб.	5,27 крб.
6	200 – 210	7,37 крб.	5,78 крб.
7	210 – 220	8,10 крб.	6,32 крб.
8	220 – 230	8,83 крб.	6,86 крб.
9	230 – 240	9,56 крб.	7,40 крб.
10	240 – 250	10,29 крб.	7,49 крб.
11	250 – 275	11,53 крб.	8,86 крб.
12	275 – 300	13,35 крб.	10,21 крб.
13	300 – 325	15,32 крб.	11,66 крб.
14	325 – 350	17,45 крб.	13,23 крб.
15	350 – 400	20,68 крб.	15,60 крб.
16	400 – 450	24,93 крб.	18,73 крб.
17	450 – 500	29,18 крб.	21,85 крб.
18	500 – 600	36,55 крб.	27,24 крб.
19	600 – 700	47,05 крб.	34,89 крб.
20	700 – 800	58,55 крб.	43,24 крб.
21	800 – 900	71,05 крб.	52,29 крб.
22	900 – 1000	83,55 крб.	61,34 крб.
23	1000 – 2500	10%	8%
24	2500 – 5000	12%	10%
25	5000 – «...»	20%	15%

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 2, спр. 2. Розпорядження окружного комісаріату і міської управи. Переписка з окружним комісаріатом про податки, забезпечення паливом і інші документи. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 29 грудня 1941 р. – Арк. 84.

Додаток 23.

Іван Кобилко – громадсько-політичний діяч, інженер,
1950-ті рр.

Джерело: Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Серія «Події і люди». Книга 22 / Б. Зек. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2013. – С. 31.

Додаток 24.

Медичні заклади Луцька, 1941 р.

№ п/п	Назва установ	Адреса
I. Поліклініки		
1	Поліклініка № 1	Лесі Українки, 46
2	Швидка допомога при першій поліклініці	
3	Поліклініка № 2	Залізна, 8
4	Поліклініка № 3	Київська, 177
5	Дитяча поліклініка	Лесі Українки, 33
6	Поліклініка «Амбулаторія при залізничній станції»	Північна, 131
7	Поліклініка туберкульозна	Кн. Острозького, 4
8	Поліклініка при третій міській лікарні	Шпитальна Площа
II. Лікарні		
1	Лікарня № 1	Банкова, 8
2	Лікарня № 2	Яровицька, 33
3	Амбулаторія венерична при другій лікарні	
4	Лікарня № 3 жидівська	Шпитальна Площа
5	Лікарня № 4 епідемічна	Київська, 102
IV. Амбулаторії		
1	Санбаклабораторія	Північна, 15
VI. Аптечні бази		
1	Хірургічна база і склеп	Головна, 60
2	Ветеринарна база	Ринок, 3
3	Ветеринарна аптека	Головна, 10
4	Аптека № 1	Головна, 10
5	Аптека № 2	Північна, 57
6	Аптека № 4	Ринок
7	Аптека № 5	Ковельська

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 312. Списки приватних промислових підприємств м. Луцька, звіти про роботу санбаклабораторії, лікарень, аптек, списки робітників різних професій по м. Луцьку, звіти про роботу відділів міськуправи. Почато: 7 липня 1941 р. Почато: 31 грудня 1941 р. – Арк. 148.

Додаток 25.

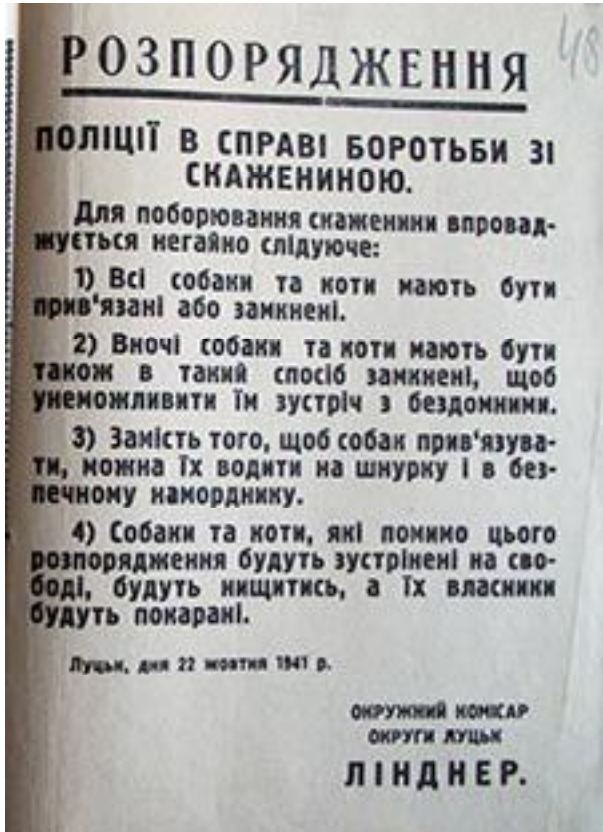
Заборона польового коменданта від 4 серпня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 12871.

Додаток 26.

Розпорядження гебітскомісара від 22 жовтня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 12872.

Додаток 27.

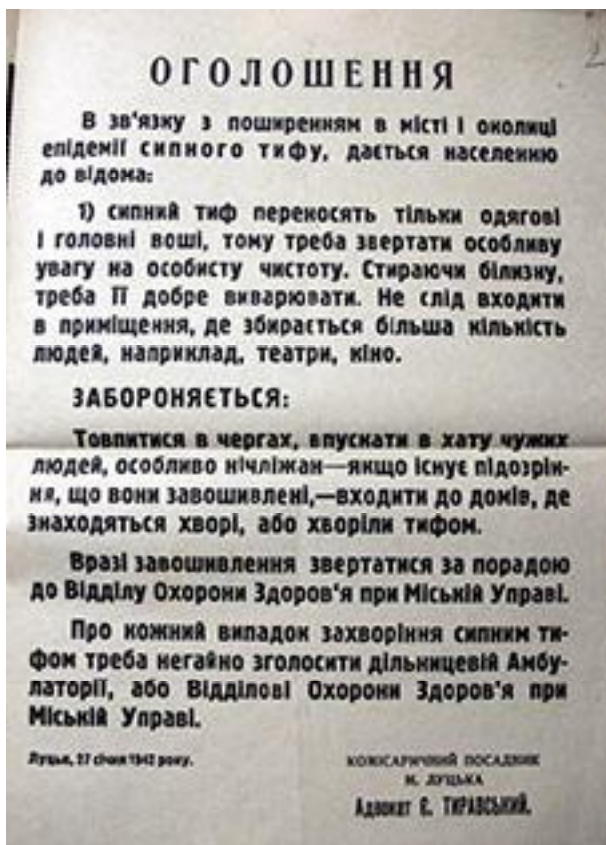
Розпорядження німецького та українського посадників
Луцька від 2 серпня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 12870.

Додаток 28.

Оголошення посадника Луцька від 27 січня 1942 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 2905.

Додаток 29.

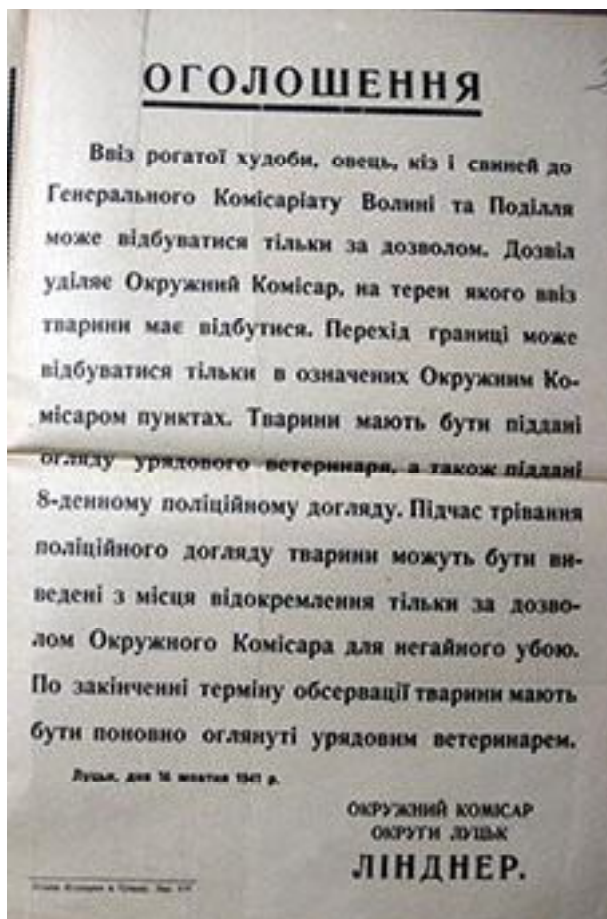
Вартість послуг у медичних установах Луцька, 1942 р.

№ п/п	Вид медичних послуг	Ціна для місцевих	Ціна для немісцевих
1	Дантиста:		
	порада лікаря	5 крб.	10 крб.
	усунення зуба з обезболюванням	20 крб.	30 крб.
	пломба на поверхні	20 крб.	20 крб.
	зуб в каучуковому протезі	40 крб.	50 крб.
	коронка металева	70 крб.	70 крб.
2	Забій малої хірургії:		
	порада лікаря	10 крб.	20 крб.
	укол серійний	5 крб.	5 крб.
	перев'язки	10 – 40 крб.	10 – 40 крб.
3	Венеричний кабінет центральної поліклініки:		
	порада лікаря	Безкоштовно	Безкоштовно
	уколи бісмуту	5 крб.	5 крб.
	уколи сальварсану	10 крб.	10 крб.
	промивання при гонореї	3 крб.	3 крб.
4	Досліди в санбаклабораторії:		
	сеч	10 крб.	10 крб.
	кал на глисти	10 крб.	10 крб.
	скруг крові	10 крб.	10 крб.
	кров на групу	10 крб.	10 крб.
5	Шпиталі:		
	утримання хворого денно	20 крб.	30 крб.
	просвітлення рентгеном	15 крб.	25 крб.
	відвідування хворого лікарем на дому	30 крб.	30 крб.
	перевезення хворого автотом	50 крб.	50 крб.
	оплата за комісію	15 крб.	15 крб.

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 11. Накази і постанови намісника м. Луцька. Бюджет міськуправи. Почато: 15 січня 1942 р. Закінчено: 23 листопада 1943 р. – Арк. 4–5.

Додаток 30.

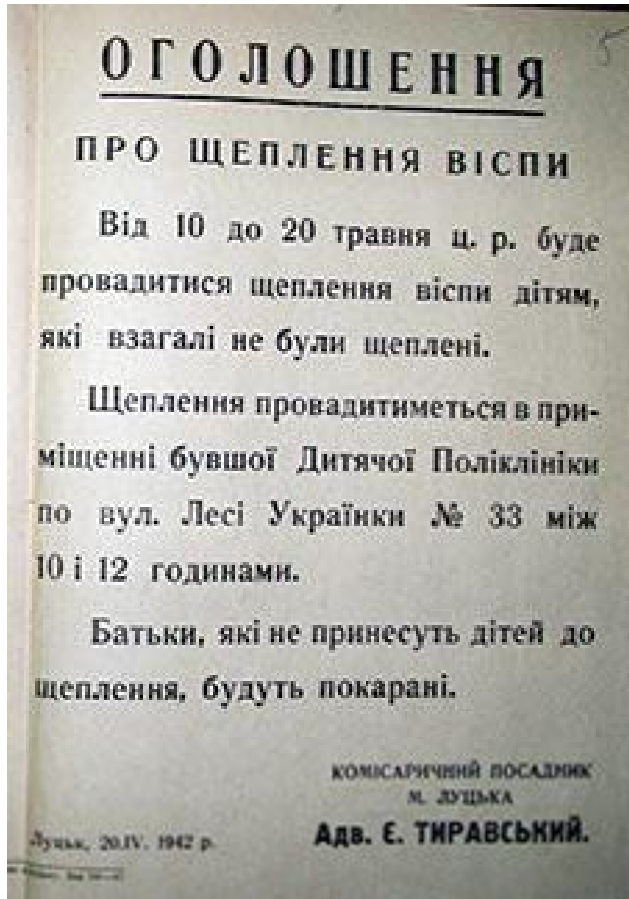
Оголошення гебітскомісара про ввіз худоби
від 16 жовтня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 2911.

Додаток 31.

Оголошення посадника Луцька від 20 квітня 1942 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 2903.

Додаток 32.

Оголошення посадника Луцька від 29 квітня 1943 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 2904.

Додаток 33.

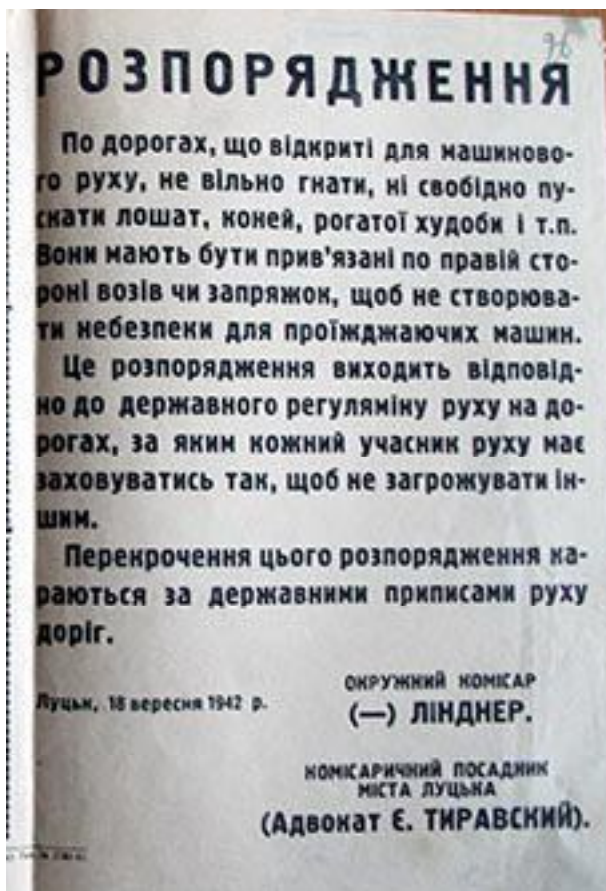
Звіт II міської лікарні Луцька про кількість хворих
за липень 1943 р.

	Внутрішній відділ	Хірургічний відділ	Пологовий відділ	Гінекологічний відділ	Разом	Із інших районів	Лабораторних аналізів	Виготовлених рецептів	Операцій більших	Операцій малих	Гіпсових	Родів	Образій	Трансфузій
Залишилось з попереднього місяця	12	98	2	3	115									
Прибуло	47	71	25	21	164	36								
Вибуло	31	105	21	12	170		224	1395	22	12	15	21	2	1
Вмерло	2	9	1	-	12	12								
Залишилось на 1.VIII.43	26	54	5	12	97									

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 1418. Звіти про роботу лікарень м. Луцька, поліклінік, диспансерів і відділу. Почато: 10 серпня 1943 р. Закінчено: 6 жовтня 1943 р. – Арк. 7.

Додаток 34.

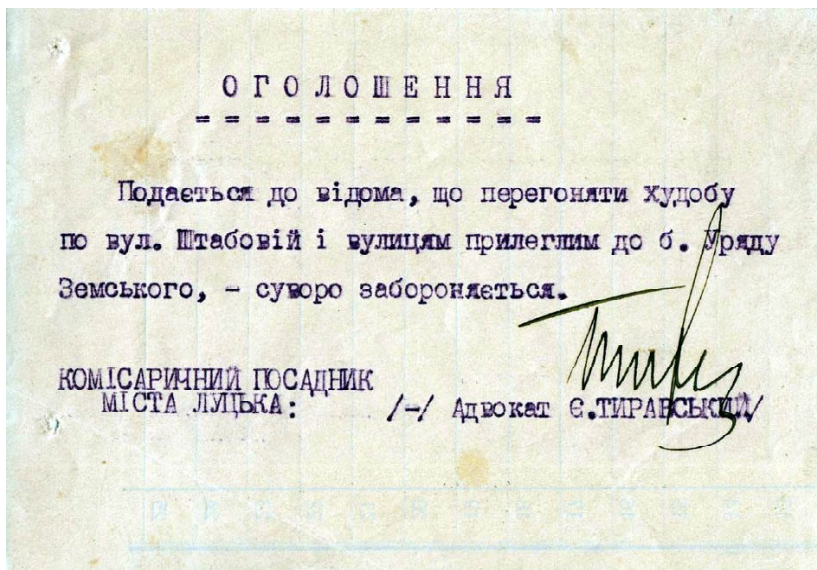
Розпорядження гебітскомісара і посадника Луцька
від 18 вересня 1942 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 12881.

Додаток 35.

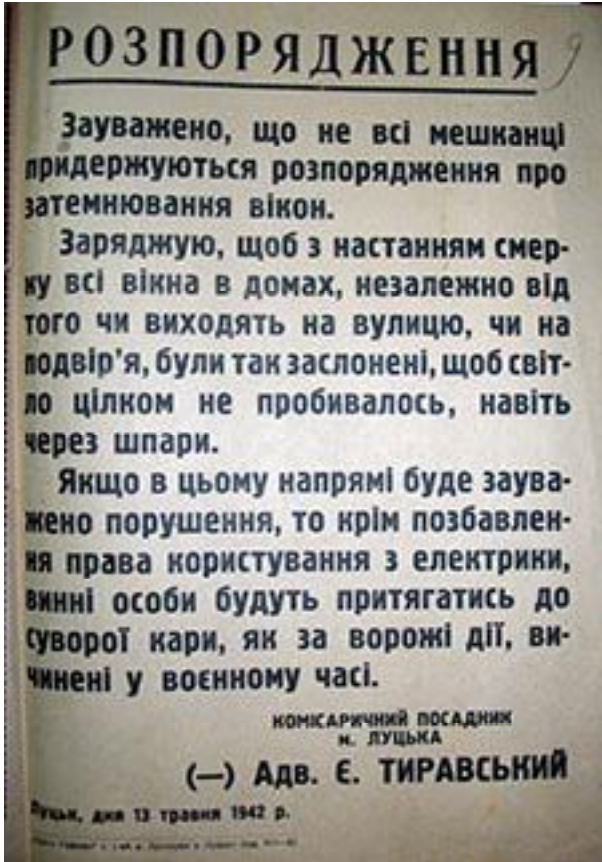
Оголошення посадника Луцька про перегін худоби

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 13629.

Додаток 36.

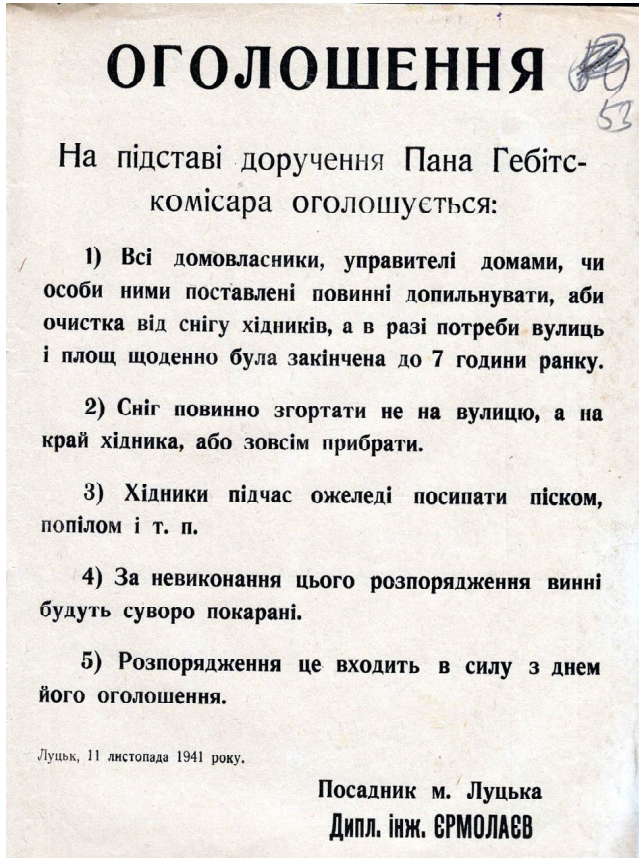
Розпорядження посадника Луцька від 13 травня 1942 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 2308.

Додаток 37.

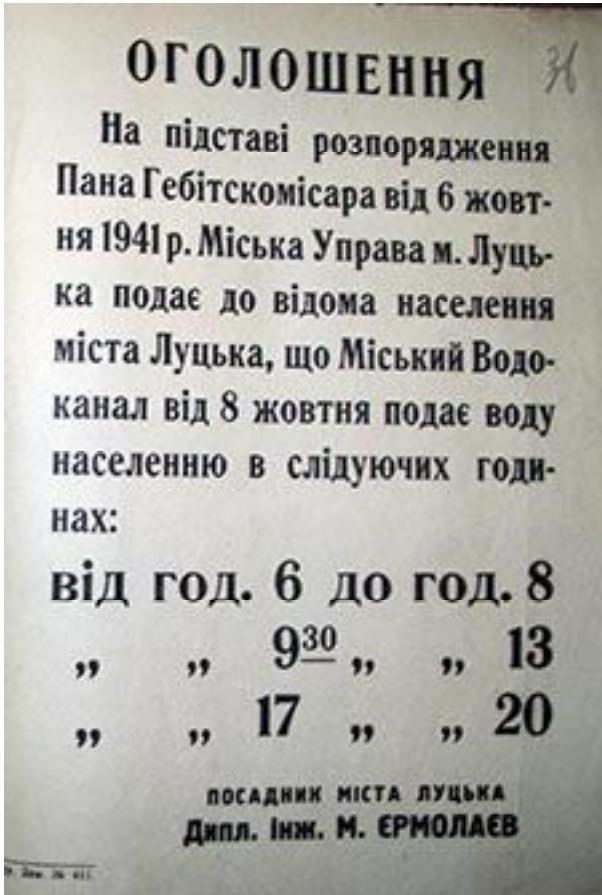
Оголошення посаdnика Луцька від 11 листопада 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 2314.

Додаток 38.

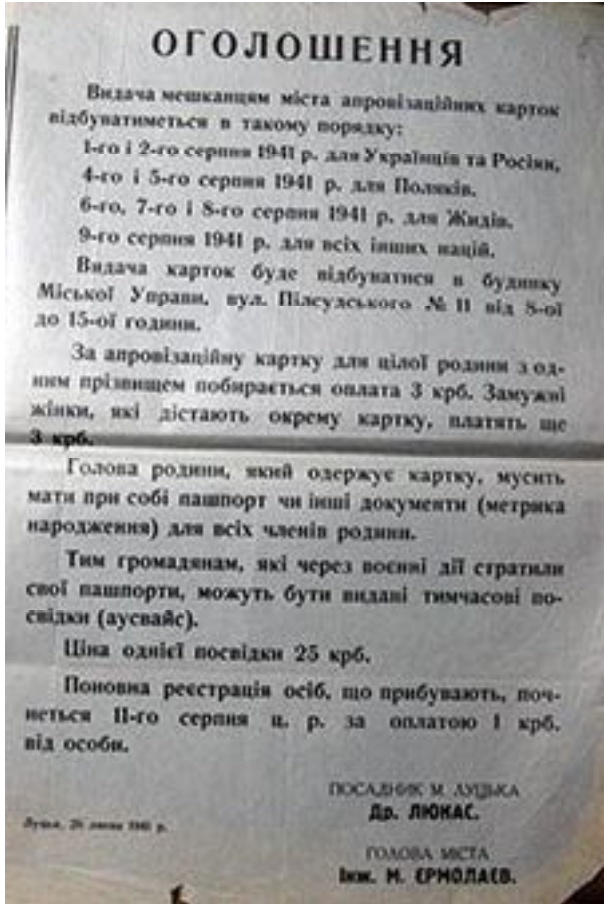
Оголошення посаdnика Луцька про подачу води
від 6 жовтня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 2321.

Додаток 39.

Оголошення німецького і українського посадника
від 28 липня 1941 р.

Джерело: Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ,
інв. № 2919.

Додаток 40.

Навчальне навантаження луцької гімназії, осінь 1941 р.

№ п/п	Предмети	Класи								Всього
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1	Німецька мова	6	6	6	6	6	6	6	6	48
2	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2	16
3	Українська мова	5	5	5	4	4	4	4	4	35
4	Латинська мова	-	-	-	5	5	5	5	4	24
5	Пропедевтика філос.	-	-	-	-	-	-	-	2	2
6	Історія	2	2	2	3	3	3	4	4	22
7	Географія	2	2	2	2	2	2	-	-	12
8	Арифметика	5	5	5	-	-	-	-	-	15
9	Алгебра	-	-	-	2	2	2	2	2	10
10	Геометрія	-	-	-	2	2	2	-	1	7
11	Тригонометрія	-	-	-	-	-	-	2	1	3
12	Фізика з хімією	-	-	-	-	-	3	4	4	11
14	Природознавство	3	3	3	2	2	-	-	-	13
15	Гімнастика	1	1	1	2	2	2	2	2	13
16	Малювання	1	1	1	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	11
17	Ручна праці	1	2	2	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	-	-	10
18	Спів	2	1	1	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>2</u>	12
Обов'язкових предметів:		30	30	30	30	30	31	31	31	243
Позаобов'язкових предметів:		-	-	-	6	6	5	4		21
Всього лекцій:		30	30	30	36	36	36	35	35	264

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.–87. Волинська обласна управа, оп. 1, спр. 19. Проектна програма для початкових шкіл. Програма для гімназії 1941 р. – Арк. 5.

Додаток 41.

Предмети і години викладання в одно-, дво-, три- і чотирьохкласових школах періоду окупації

№ п/п	Предмети	Школи і кількість годин			
		1 класова	2 класова	3 класова	4 класова
1	Українська мова	6	7	7	7
2	Арифметика	3	5	5	5
3	Наука про рідний край	3	4	4	4
4	Малювання	1	2	2	2
5	Ручна праця	3	4	4	4
6	Спів	1	2	2	2
7	Гімнастика	1	2	2	2
8	Природознавство	—	—	4	4
	Разом	18	26	30	30

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р. – 83. Луцька оберфельдкомендатура, оп. 1, спр. 28. Газета «Службовий листок». Почато: 19 серпня 1942 р. Закінчено: 16 грудня 1942 р. – Арк. 16 зв.

Додаток 42.

Випускники матуральних курсів в Луцьку, 1942 р.

Джерело: Сяйво душі Модеста Левицького. Життя і творчість / Упорядник Л. Токарук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 250.

Додаток 43.

Наталія Солошенко-Тиравська – актриса луцького театру
періоду окупації, післявоєнне фото

Джерело: Українська гімназія в Луцьку: Спогади /
Редактор та упорядник Лариса Токарук. – Луцьк: [Б. в.], 1998.
– С. 79.

Додаток 44.

Заробітна плата працівників редакції
«Українського голосу», 1943 р.

Прізвище та ім'я	Посада	Січень 1943 р.	Лютий 1943 р.
Дублянський А.	редактор	1500 крб.	1860 крб.
Лебідь М.	заступник редактора	1012, 50 крб.	1162, 50 крб.
Федоренко В.	коректор	900 крб.	1050 крб.
Леонів О.	адміністратор	1050 крб.	1050 крб.
Галушка М.	секретар	720 крб.	840 крб.
Борисюк А.	прибиральниця	140 крб.	308 крб.

Джерело: Державний архів Волинської області, ф. р.—1. Луцька міська управа, оп. 1, спр. 699. Списки співробітників окружної типографії і редакції «Український голос». Почато: 23 листопада 1942 р. Закінчено: 12 жовтня 1943 р. — Арк. 11.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. [Академія присвячена героям Базару і Крут] // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 4.
2. Анновський Ю. Міські городи в Луцьку працюють / Ю. Анновський // Український голос. – 1942. – 16 липня. – С. 4.
3. Антонюк Я. М. Діяльність служби безпеки ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.): монографія / Я. М. Антонюк. – Луцьк: Надстир'я – Ключі, 2013. – 228 с.
4. Антонюк Я. М. Діяльність служби безпеки ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання / Я. М. Антонюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 176 с.
5. Антонюк Я. Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 рр.) / Я. Антонюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. – 2014. – № 2 (43). – С. 62–100.
6. Антонюк Я. М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття: історико-краєзнавчий довідник / Я. М. Антонюк. – Луцьк: Надстир'я, 2014. – 280 с.
7. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Серія «Літопис УПА» Бібліотека – Т. 13 / Я. Антонюк. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2014. – 1072 с.
8. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. Архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с.

Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області.

ф. Припинених архівно-кримінальних справ

9. Спр. 431. Сельковська-Бульєнко Н. А. і Сельковський Т. І. у 2 т. Т. 1. Почато: 4 січня 1945 р. Закінчено: 6 червня 1946 р., 245 арк.

10. Спр. 431. Сельковська-Бульєнко Н. А. і Сельковський Т. І. у 2 т. Т. 2. Почато: 4 січня 1945 р. Закінчено: 3 березня 1953 р., 248 арк.

11. Спр. 2413. Скоробогатов П. Д., Мартинов М. І., Юхимович І. В., Гудемчук О. Ф., Забродський С. М. у 2 т. Т. 1. Почато: 20 червня 1947 р. Закінчено: 20 грудня 1947 р., 276 арк.

12. Спр. 2413. Скоробогатов П. Д., Мартинов М. І., Юхимович І. В., Гудемчук О. Ф., Забродський С. М. у 2 т. Т. 2. Почато: 20 червня 1947 р. Закінчено: 20 грудня 1947 р., 784 арк.

13. Спр. 3238. Гуменюк У. Д. Почато: 25 липня 1946 р. Закінчено: 17 серпня 1946 р., 73 арк.

14. Спр. 6169. Коцюба К. Т. і Шульська А. Т. у 2 т. Т. 1. Почато: 14 вересня 1948 р. Закінчено: 24 червня 1949 р., 297 арк.

15. Спр. 6169. Коцюба К. Т. і Шульська А. Т. у 2 т. Т. 2. Почато: 14 вересня 1948 р. Закінчено: 24 червня 1949 р., 512 арк.

16. Спр. 6400. Бондарук А. М. Почато: 28 жовтня 1946 р. Закінчено: 15 листопада 1946 р., 63 арк.

17. Спр. 6672. Кох А. О. і Кох Б. А. Почато: 24 травня 1946 р. Закінчено: 21 серпня 1946 р., 320 арк.

18. Спр. 7921. Вишневський В. В. Почато: 6 березня 1945 р. Закінчено: 5 серпня 1994 р., 123 арк.

19. Спр. 7969. Гаєвський Ф. І. Почато: 2 лютого 1945 р. Закінчено: 5 червня 1945 р., 67 арк.

20. [Архієрейський хор] // Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 6.

21. Бальбуза Г. М. Трагедія в'язнів луцької в'язниці у червні 1941 року / Г. М. Бальбуза // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 612. – С. 152–159.

22. Баран В. К. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 456 с.

23. Баран В. К. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. /

В. К. Баран, В. В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.

24. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою: монографія / К. Беркгоф; Гарвард. ун-т, Укр. наук. ін-т, Ін-т Критики. – К.: Критика, 2011. – 455 с.

25. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз у 2-х кн. Кн. 2 / І. Г. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.

26. Боевые донесения 13-й танковой и 25-й моторизованной дивизий вермахта / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.solonin.org/doc_boevyie-doneseniya-13-y

27. Боляновський А. В. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування: монографія / А. В. Боляновський; ред.: М. Литвин; НАН України, Нац. ун-т “Львів. політехніка”, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л.: Національний університет «Львівська політехніка», 2011. – 188 с.

28. Бондаренко Г. Пам'ятний знак про повстання євреїв трудового табору в Луцьку 12 грудня 1942 р. (до 70-річчя трагедії) / Г. Бондаренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20–21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3–4 квітня 2014 року, м. Луцьк / упоряд. А. Силюк. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 12–13.

29. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни / К. Бондаренко // Україна-Польща: важкі питання. Т. 3: Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни».

Луцьк, 20–22 травня 1998 р. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі: Tuzsa, 1998. – С. 15–31.

30. Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: монографія / В. Т. Борщевич. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.

31. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу / [В. О. Замлинський, Ю. В. Примеров, В. П. Чугайов та ін.]. – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.

32. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці: [Б. в.], 1995. – 114 с.

33. [Будівельне бюро в Луцьку] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.

34. [Вбивство подружжя Редьків] // Горохівські вісті. – 1943. – 17 липня. – С. 4.

35. Великая Отечественная война, 1941–1945. События. Люди. Документы: Краткий ист. справочник / Под общ. ред. О. А. Ржешевского; Сост. Е. К. Жигунов. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.

36. Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 446–474.

37. [Видача нових апровізаційних карток] // Український голос. – 1943. – 16 липня. – С. 4.

38. [Вистава на користь полонених українців] // Український голос. – 1941. – 27 грудня. – С. 6.

39. Виставка українського вишивання // Волинь. – 1942. – 19 липня. – С. 3.

40. [Виступ капели бандуристів з Києва] // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 4.

41. [Виступ солістів київської опери та консерваторії] //

- Український голос. – 1942. – 23 липня. – С. 4.
- 42.[Відділ суспільної опіки Луцька] // Волинь. – 1942. – 1 жовтня. – С. 4.
- 43.[Відкрито середню музичну школу] // Український голос. – 1942. – 4 червня. – С. 4.
- 44.[Відкриття Волинського краєзнавчого музею] // Український голос. – 1941. – 6 листопада. – С. 6.
- 45.[Відкриття курсу медичних сестер і акушерок] // Український голос. – 1942. – 15 січня. – С. 6.
- 46.[Відкриття міської пральні] // Український голос. – 1942. – 20 серпня. – С. 4.
- 47.[Відкриття міської пристані] // Український голос. – 1943. – 9 липня. – С. 4.
- 48.[Відкриття нової вулиці] // Український голос. – 1943. – 3 грудня. – С. 4.
- 49.[Відкриття «Просвіти»] // Український голос. – 1942. – 30 квітня. – С. 2.
- 50.[Відновлення навчання] // Український голос. – 1942. – 19 лютого. – С. 8.
- 51.[Відокремлення «Просвіти»] // Український голос. – 1942. – 26 листопада. – С. 4.
- 52.Віхи історії України в документах і матеріалах (1939–1991 рр.): Хрестоматія / Уклад.: О. В. Власюк, В. Й. Сидорук, В. В. Трофимович. – Рівне-Острог: Волинські обереги, 2015. – 448 с.
- 53.Владимирский А. В. На киевском направлении: По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне – сентябре 1941 г. / А. В. Владимирский. – М.: Воениздат, 1989. – 304 с.
- 54.Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т., 5 кн. Т. 4 (XX ст.), ч. 2 / І. Власовський. – Нью-Йорк – Бавнд-Брук: Українська Православна Церква в США, 1975. – 416 с.

55.[В Луцьку проводиться докінчення будови шпиталю] /
/ Волинь. – 1941. – 28 грудня. – С. 4.

Волинський краєзнавчий музей.

ф. Книги, документи, фото

56.Інв. № 2188. Фото руйнувань в Луцьку у червні 1941 р.

57.Інв. № 2300. Оголошення посадника Луцька про запис до початкових шкіл від 1 жовтня 1941 р.

58.Інв. № 2303. Оголошення про свято для дітей 9 січня 1944 р.

59.Інв. № 2308. Розпорядження посадника Луцька про затемнення вікон від 13 травня 1942 р.

60.Інв. № 2309. Оголошення посадника Луцька про правила повітряної охорони від 7 липня 1942 р.

61.Інв. № 2310. Оголошення посадника Луцька від 15 вересня 1941 р. про дотримання санітарно-порядкових вимог.

62.Інв. № 2313. Оголошення про санітарно-порядкові вимоги посадника Луцька від 25 лютого 1943 р.

63.Інв. № 2314. Оголошення посадника Луцька від 11 листопада 1941 р. про прибирання снігу.

64.Інв. № 2315. Оголошення посадника Луцька від 20 квітня 1942 р. про санітарно-порядкові вимоги.

65.Інв. № 2320. Оголошення посадника Луцька про подачу води від 20 травня 1942 р.

66.Інв. № 2321. Оголошення посадника Луцька про подачу води від 8 жовтня 1941 р.

67.Інв. № 2323. Оголошення посадника Луцька від 3 червня 1942 р. про здачу речей, які залишилися після воєнних дій.

68.Інв. № 2903. Оголошення посадника Луцька від 20 квітня 1942 р. про проведення щеплень від віспи.

69.Інв. № 2904. Оголошення посадника Луцька від 29 квітня 1943 р. про проведення щеплень від віспи.

70.Інв. № 2905. Оголошення посадника Луцька від 27 січня 1942 р. про заборони у зв'язку із поширенням епідемії сипного тифу.

71.Інв. № 2906. Оголошення виконувача обов'язків посадника Луцька П. Скоробогатова про створення Уряду громадянського стану від 7 серпня 1942 р.

72.Інв. № 2911. Оголошення окружного комісара про ввіз худоби від 16 жовтня 1941 р.

73.Інв. № 2915. Оголошення посадника Луцька від 14 жовтня 1943 р. про видачу апровізаційних карток на місяці листопад, грудень 1943 р. і січень 1944 р.

74.Інв. № 2917. Оголошення посадника Луцька від 17 листопада 1941 р. про видачу апровізаційних карток арійцям.

75.Інв. № 2919. Оголошення від 28 липня 1941 р. про видачу апровізаційних карток мешканцям міста.

76.Інв. № 2923. Оголошення про реєстрацію техніки від 6 жовтня 1941 р.

77.Інв. № 12868. Оголошення про заборону продажу саней, полозів і лиж від 29 вересня 1941 р.

78.Інв. № 12870. Розпорядження окружного комісара від 22 жовтня 1941 р. у справі боротьби із сказом.

79.Інв. № 12871. Розпорядження польового коменданта від 4 серпня 1941 р. у зв'язку із загрозою поширення ящуру.

80.Інв. № 12872. Розпорядження від 2 серпня 1941 р. відносно заразливих хвороб тварин.

81.Інв. № 12873. Оголошення для торговців і ремісників від 12 серпня 1941 р.

82.Інв. № 12877. Оголошення про закриття магазинів від 25 вересня 1941 р.

83.Інв. № 12878. Оголошення гебітскомісара Лінднера від 30 вересня 1942 р. про базарний день.

84.Інв. № 12881. Розпорядження про рух на дорогах від 18 вересня 1942 р.

85. Інв. № 12882. Оголошення посадника Луцька про рух на дорогах від 10 березня 1943 р.

86. Інв. № 17230. Список жертв розстрілу у луцькій в'язниці 23 червня 1941 р., 24 арк.

87. Інв. № 23468. Спогади Богдана Коха, 10 арк.

ф. Допоміжних матеріалів

88. Інв. № 12931. Характеристика Пищева Михайла Ізотовича.

89. Інв. № 13629. Оголошення посадника Є. Тиравського про перегін худоби.

90. Інв. № 22148. Фото урочистого перепоховання розстріляних в'язнів Луцької тюрми 24 серпня 1941 р.

91. Інв. № 27911. Спогади Унрау Віктора Георгієвича, учасника луцького антифашистського підпілля про роки Великої Вітчизняної війни, 22 арк.

92. [Волинський краєзнавчий музей] // Український голос. – 1943. – 12 лютого. – С. 4.

93. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 813 с.

94. Волинь Радянська (1939–1964 рр.): зб. док. і матер. / [Упорядн.: В. Замлинський, І. Колесник, Л. Мінаєва та ін.]. – Львів : Каменярь, 1971. – Ч. III. – 324 с.

95. «Впорядкування міста Луцька» // Український голос. – 1943. – 16 квітня. – С. 4.

96. Встановлення орденських відзнак для заслужених осіб на визволених східних землях // Нове українське слово. – 1942. – 1 жовтня. – С. 2.

97. [Встановлення поліційних годин] // Український голос. – 1942. – 15 жовтня. – С. 4.

98. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. М. В'ятрович. – К.: Вид. дім «Києво-

Могілянська академія», 2011. – 288 с.

99. Гаврилюк В. Кривава трійця у Черничах / В. Гаврилюк // Волинь. – 2003. – 31 липня. – С. 7.

Галузевий державний архів Служби безпеки України
ф. Припинених архівно-кримінальних справ

100. Спр. 68042. Свікла-Білінович Л. О., Голомб Ю. І. в 7 т. Т. 1. Почато: 1 квітня 1944 р. Закінчено: 30 серпня 1944 р., 291 арк.

101. Спр. 76134. Унрау В. Г. Почато: 11 березня 1944 р. Закінчено: 23 жовтня 1962 р., 246 арк.

102. [Гастролі Волинського театру у Ковелі] // Український голос. – 1943. – 30 липня. – С. 4.

103. [Гастролі Волинського театру у Німеччині] // Український голос. – 1943. – 26 серпня. – С. 4.

104. [Гастролі Волинського театру у Рівному] // Український голос. – 1942. – 5 листопада. – С. 4.

105. [Гастролі німецького театру] // Український голос. – 1942. – 28 травня. – С. 4.

106. [Гебітскомісар затвердив перелік п'ес] // Український голос. – 1942. – 16 липня. – С. 4.

107. Гика В. Документи держархіву області про діяльність Волинського краєзнавчого музею у 1941–1944 роках / В. Гика // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-річчю Незалежності України та 85-й річчю створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк: МП «Пульс», 2014. – С. 264–266.

108. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 697–732.

109. Гладков Т. К. Девушка из Ржева. Документальная повесть / Т. К. Гладков, А. А. Лукин. – М.: «Молодая гвардия», 1974. – 144 с.

110. Гнатюк О. Відвага і страх. Пер. з пол. М. Боянівської / О. Гнатюк. – К.: Дух і літера, 2015. – 496 с.

111. Говдій С. Кілька слів про репертуар українського театру в Луцьку / С. Говдій // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 2.

112. Говорят погибшие герои: Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.) / Сост. В. А. Кондратьев, З. Н. Политов. – 9-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1990. – 461 с.

113. Гончаренко О. М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони» 1941–1944 рр. / [О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко]. – К.: Ін-т історії НАН України, 2014. – 151 с.

114. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 321–367.

115. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.

116. Горохівські вісті. – 1943. – 27 березня. – С. 1–4.

117. Гострий осуд большевицьких провокацій // Український голос. – 1943. – 23 грудня. – С. 3.

118. Гребень Е. Генеральный округ Волинь и Подолия в материалах белорусских архивов // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 743–750.

119. Громадянин Ще дещо про нові назви вулиць у Луцьку / Громадянин // Український голос. – 1941. – 6 листопада. – С. 2.
120. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків: історико-краєзначий нарис. – Видання друге, змінене та доповнене / Г. О. Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2014. – 432 с.
121. Данилюк В. Зв'язкова / В. Данилюк // Молода Волинь. – 1992. – 6 березня. – С. 7.
122. Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість / В. О. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.
123. Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій у 2-х томах. Т. 1: Волинь / О. С. Денищук. – Рівне: ППДМ, 2008. – 448 с.
124. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / І. І. Дерейко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с.
125. Дерейко І. Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини / І. Дерейко // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 430–479.

Державний архів Волинської області.

***ф. п. – 1. Комуністична партія Радянського Союзу,
Волинський обласний комітет Комуністичної партії
України.***

оп. 2

126. Спр. 8. Доповідні записки про відновлення роботи обкому партії. Почато: лютий 1944 р. Закінчено: вересень 1944 р., 98 арк.

Ф. р. – 1. Луцька міська управа.

Оп. 1.

127. Спр. 1а. Накази посадника м. Луцька по особовому

складу. Почато: 17 вересня 1941 р. Закінчено: 30 грудня 1941 р., 65 арк.

128. Спр. 2. Директивні вказівки гебітскомісара про забезпечення сімей, члени яких завербовані до Німеччини. Списки завербованих. Почато: 27 лютого 1942 р. Закінчено: 21 листопада 1943 р., 32 арк.

129. Спр. 11. Накази і постанови намісника м. Луцька. Бюджет міськуправи. Почато: 15 січня 1942 р. Закінчено: 23 листопада 1943 р., 146 арк.

130. Спр. 12. Накази начальника поліції про перепис населення м. Луцька. Почато: 13 липня 1942 р. Закінчено: 24 жовтня 1942 р., 46 арк.

131. Спр. 13. Накази посадника м. Луцька по особовому складу. Почато: 5 січня 1944 р. Закінчено: 21 січня 1944 р., 4 арк.

132. Спр. 16. Різні об'яви намісника м. Луцька і гебітскомісара. Почато: 2 серпня 1941 р. Закінчено: 31 грудня 1942 р., 198 арк.

133. Спр. 18. Переписка з намісником м. Луцька, рапорти і заяви громадян. Почато: 1 серпня 1941 р. Закінчено: 27 січня 1944 р., 235 арк.

134. Спр. 23. Переписка намісника м. Луцька з підприємствами міста по господарчих питаннях. Почато: 5 січня 1942 р. Закінчено: 15 червня 1942 р., 198 арк.

135. Спр. 32. Переписка з технічним відділом про видачу будівельних матеріалів, звіти про хід будівельних робіт на стадіоні. Почато: 29 січня 1943 р. Закінчено: 13 липня 1943 р., 64 арк.

136. Спр. 36. Відношення відділів міської управи на видачу їм канцелярських товарів. Почато: 23 липня 1941 р. Закінчено: 9 грудня 1941 р., 80 арк.

137. Спр. 45. Відношення окружному комісару про закриття приватних магазинів в м. Луцьку, переписка з ними про комплектування пожежної охорони, наявність складів та

інші питання. Почато: 12 серпня 1942 р. Закінчено: 12 грудня 1942 р., 8 арк.

138. Спр. 56. Звіт виплат грошей за продовольчі товари. Почато: 25 червня 1942 р. Закінчено: 10 грудня 1942 р., 25 арк.

139. Спр. 71. Списки працівників електростанції, І хірургічної і епідемічної лікарні, II міської лікарні і загального відділу міськуправи. Постанови і накази посадника м. Луцька. Почато: 8 червня 1942 р. Закінчено: 31 грудня 1942 р., 29 арк.

140. Спр. 108. Щоденні звіти відділів міськуправи про виконану роботу, доповідь про відновлення будівлі театру. Почато: 2 вересня 1941 р. Закінчено: 10 жовтня 1941 р., 226 арк.

141. Спр. 114. Рапорти начальника пожежної охорони про пожежі, заяви Луцької української гімназії про надання їй матеріальної допомоги, переписка із споживчою кооперацією про заготівлю сільськогосподарських продуктів. Списки робітників технічного відділу. Почато: 3 листопада 1941 р. Закінчено: 14 травня 1942 р., 290 арк.

142. Спр. 117. Звіти і рапорти відділів міськуправи про роботу, відомості про кількість населення, промислові підприємства м. Луцька. Почато: 10 січня 1942 р. Закінчено: 20 квітня 1942 р., 134 арк.

143. Спр. 126. Виписки із наказів посадника м. Луцька, рапорти і донесення референтів посаднику. Почато: 26 квітня 1943 р. Закінчено: 6 грудня 1943 р., 40 арк.

144. Спр. 170. Інвентарний опис майна міськуправи, інструкції гебітскомісаріату на рахунок перепису населення, виписки із наказів намісника м. Луцька. Почато: 12 вересня 1942 р. Закінчено: 24 листопада 1943 р., 36 арк.

145. Спр. 226. Заяви громадян на право будівництва будинків, переписка з управлінням німецьких майстерень про отримання списку нових вулиць. Почато: 4 жовтня 1941 р. Закінчено: 4 грудня 1941 р., 12 арк.

146. Спр. 256. Довідки і заяви громадян, реєстрація худоби і велосипедів. Почато: 1 січня 1942 р. Закінчено: 28 лютого 1942 р., 173 арк.

147. Спр. 312. Списки приватних промислових підприємств м. Луцька, звіти про роботу санбаклабораторії, лікарень, аптек, списки робітників різних професій по м. Луцьку, звіти про роботу відділів міськуправи. Почато: 7 липня 1941 р. Почато: 31 грудня 1941 р., 192 арк.

148. Спр. 316. Статистичні дані перепису населення за соціальним і національним походженням. Почато: 9 жовтня 1943 р. Закінчено: 3 листопада 1943 р., 39 арк.

149. Спр. 321. Список проживаючих на території Луцька польських біженців, повідомлення про штрафи за нездані велосипеди, переписка з відділом охорони здоров'я про міри по дотриманню чистоти в м. Луцьку, список робітників міської пожежної охорони. Почато: 5 листопада 1941 р. Закінчено: 25 січня 1942 р., 341 арк.

150. Спр. 325. Списки безробітних. Почато: 13 березня 1942 р. Закінчено: 31 травня 1943 р., 9 арк.

151. Спр. 336. Розпорядження і обов'язки міськуправи про додержання громадського порядку та санітарного стану міста 1941–1944 рр., 185 арк.

152. Спр. 350. Акти про передачу 5 цегельних заводів міської управи м. Луцька в розпорядження гебітскомісара та інші документи 1942 р., 61 арк.

153. Спр. 641. Книга реєстрації учителів м. Луцька. Почато: 23 липня 1943 р. Закінчено: 25 вересня 1943 р., 90 арк.

154. Спр. 650. Розпорядження райхскомісара України про охорону хворих, діловодство і номенклатуру справ. Почато: 1 травня 1942 р. Закінчено: 30 серпня 1943 р., 30 арк.

155. Спр. 699. Списки співробітників окружної типографії і редакції «Український голос». Почато: 23 листопада 1942 р. Закінчено: 12 жовтня 1943 р., 26 арк.

156. Спр. 943. Накази посаджика м. Луцька, заяви громадян про отримання землі в оренду, про прийняття на роботу. Почато: 21 жовтня 1941 р. Закінчено: 20 жовтня 1942 р., 155 арк.

157. Спр. 984. Рапорт Цуманської райуправи про кількість протипожежних пунктів по району, відношення установ про видачу їм палива, дані про забезпечення паливом шкіл м. Луцька. Почато: 15 вересня 1941 р. Закінчено: 8 грудня 1941 р., 11 арк.

158. Спр. 986. Копії постанов, акти та інші документи про передачу міської бойні, про введення торгового підприємства «Ост». Описи майна бойні. Почато: 16 березня 1942 р. Закінчено: 27 травня 1943 р., 17 арк.

159. Спр. 1006. Розпорядження про плату за послуги на базарах і постій підвід 27 серпня 1941 р., 12 арк.

160. Спр. 1100. Постанова про передачу домів у ведення міськуправи. Почато: 31 березня 1942 р., 6 арк.

161. Спр. 1301. Заяви громадян про видачу будматеріалів на ремонт будівель, переписка з відділом охорони майна по цьому питанню і списки організацій та підприємств м. Луцька. Почато: 20 серпня 1941 р. Закінчено: 12 жовтня 1941 р., 24 арк.

162. Спр. 1354. Акти наявності продуктів в магазинах, відношення організацій і заяви громадян про видачу нічних пропусків для робітників, норми видачі продуктів для арійського населення м. Луцька. Почато: 20 грудня 1941 р. Закінчено: 30 вересня 1942 р., 231 арк.

163. Спр. 1396. Статистичні дані про рух хворих 1942 р., 48 арк.

164. Спр. 1398. Переписка з продовольчим відділом про видачу булок для хворих по лікарняних довідках. Почато: 4 березня 1942 р. Закінчено: 26 жовтня 1942 р., 33 арк.

165. Спр. 1406. Протоколи санітарної комісії по огляду підприємств громадського харчування і комунального

обслуговування, постанови посадника м. Луцька про оштрафування власників підприємств за порушення санітарних вимог. Почато: 22 листопада 1941 р. Закінчено: 2 грудня 1941 р., 102 арк.

166. Спр. 1412. Звіт про роботу міських амбулаторій м. Луцька. Почато: 13 травня 1942 р., 33 арк.

167. Спр. 1414. Звіт відділу охорони здоров'я про роботу лікарень, дезінфекційних бригад. Почато: грудень 1942 р. Закінчено: вересень 1943 р., 27 арк.

168. Спр. 1418. Звіти про роботу лікарень м. Луцька, поліклінік, диспансерів і відділу. Почато: 10 серпня 1943 р. Закінчено: 6 жовтня 1943 р., 35 арк.

169. Спр. 1497. Особова справа лікаря І міської поліклініки Липинського В. К. Почато: 2 липня 1941 р. Закінчено: 27 лютого 1943 р., 7 арк.

170. Спр. 1534. Особова справа медсестри І хірургічної лікарні м. Луцька Скоробогатової Т., 5 арк.

171. Спр. 1573. Бюджет міського театру в Луцьку на 1942 р., 2 арк.

172. Спр. 1589. Звіти про виконання бюджету міськуправи, списки службовців римо-католицького костелу м. Луцька. Почато: 3 квітня 1941 р. Закінчено: вересень 1943 р., 37 арк.

173. Спр. 1682. Квитанції про сплату подушного податку громадянами м. Луцька, список «Сестер-Бенедикток». Почато: 30 грудня 1943 р. Закінчено: 31 грудня 1943 р., 357 арк.

174. Спр. 1750. Відомість доходів міськуправи, переписка з гебїтскомісаріатом про дотації на вересень 1942 р., 6 арк.

175. Спр. 2013. Відомості на виплату зарплати службовцям лікарень і музею. Почато: 1 лютого 1943 р. Закінчено: 2 лютого 1943 р., 14 арк.

176. Спр. 2042. Ціни і тарифи на сільськогосподарські і будівельні товари. Почато: 5 серпня 1941 р. Закінчено: 20

серпня 1941 р., 20 арк.

оп. 2.

177. Спр. 1. Розпорядження обласної управи. Почато: 1941 р. Закінчено: 1941 р., 2 арк.

178. Спр. 2. Розпорядження окружного комісаріату і міської управи. Переписка з окружним комісаріатом про податки, забезпечення паливом і інші документи. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 29 грудня 1941 р., 88 арк.

179. Спр. 4. Книга наказів посадника міської управи м. Луцька 1941 р., 47 арк.

180. Спр. 5. Переписка з відділами міської управи по виробничих, господарських питаннях і довідки, видані громадянам. Почато: 3 липня 1941 р. Закінчено: 10 жовтня 1941 р., 280 арк.

181. Спр. 7. Переписка міської управи із установами міста по господарських питаннях. Списки працівників аптек і лікарень. Почато: 6 липня 1941 р. Закінчено: 4 грудня 1941 р., 83 арк.

182. Спр. 26. Списки вулиць м. Луцька, орендаторів квартир, рахунки за квартплату. Почато: 20 вересня 1941 р. Закінчено: 27 січня 1944 р., 197 арк.

183. Спр. 83. Відомості на зарплату співробітникам установ м. Луцька. Почато: 1 липня 1943 р. Закінчено: 25 листопада 1943 р., 322 арк.

184. Спр. 85. Платіжна відомість службовців поліції і заяви осіб, які були арештовані радянською владою. Про видачу паспортів цим людям. Списки торгових і промислових установ в м. Луцьку. Почато: серпень 1941 р. Закінчено: грудень 1941 р., 36 арк.

185. Спр. 89. Розпорядження райхкомісара України і генерального комісара Волині і Поділля. Переписка по адміністративно-господарських питаннях із установами м.

Луцька. Почато: 8 грудня 1941 р. Закінчено: 17 грудня 1942 р., 68 арк.

186. Спр. 106. Реєстрація військовополонених і репресованих радянською владою. Почато: 21 січня 1942 р. Закінчено: 13 травня 1942 р., 50 арк.

187. Спр. 115. Матеріали про збір теплих речей для німецької армії. Почато: 3 січня 1942 р. Закінчено: 12 січня 1942 р., 88 арк.

188. Спр. 150. Списки жителів с. Новостав Луцького району. Табелі платні робітникам євреям за ремонт. Почато: 24 лютого 1942 р. Закінчено: 17 листопада 1942 р., 95 арк.

189. Спр. 155. Списки осіб, які прибули в м. Луцьк. Почато: 16 червня 1942 р. Закінчено: 28 грудня 1943 р., 7 арк.

190. Спр. 162. Списки співробітників товариства «Просвіта» і відношення про виплату за лікування. Почато: 30 грудня 1942 р. Закінчено: 3 квітня 1943 р., 7 арк.

191. Спр. 178. Протоколи допитів різних осіб, розпорядження про ціни. Почато: 15 квітня 1943 р. Закінчено: 1 лютого 1944 р., 60 арк.

192. Спр. 228. Звіти церков і переписка з гебітскомісаріатом про кількість новонароджених в 1942 р. та інше. Почато: 9 січня 1943 р. Закінчено: 22 грудня 1943 р., 135 арк.

193. Спр. 239. Рапорти, протоколи і заяви установ і приватних осіб про права на майно, крадіжки. Опис майна музею. Почато: 18 липня 1943 р. Закінчено: 20 листопада 1943 р., 231 арк.

194. Спр. 240. Списки працівників редакції «Український голос» та «Волинь», 2 арк.

Ф. р. – 2. Луцький окружний комісаріат.

оп. 1.

195. Спр. 1. Розпорядження райхскомісара і оберфельдкомендатури. Почато: 6 серпня 1941 р. Закінчено:

31 грудня 1941 р., 86 арк.

196. Спр. 8а. Постанови німецького командування. Почато: 31 жовтня 1941 р. Закінчено: 14 листопада 1941 р., 27 арк.

197. Спр. 27. Проект організації «міліції», положення про організацію обласної управи в м. Луцьку. Правила внутрішнього розпорядку співробітників обласного архіву в м. Луцьку 1941 р., 12 арк.

198. Спр. 33. Переписка з установами про спеціалістів єврейської національності. Списки євреїв. Почато: 23 жовтня 1941 р. Закінчено: 30 листопада 1942 р., 242 арк.

199. Спр. 40. Донесення начальників районних управ про дії партизан і дотичні документи. Почато: 22 вересня 1941 р. Закінчено: 25 вересня 1942 р., 162 арк.

200. Спр. 118. Документи по релігійному питанню. Почато: 1 серпня 1941 р. Закінчено: 22 листопада 1943 р., 256 арк.

201. Спр. 177. Розпорядження окружного комісаріату про початок навчального року в школах, перепис населення, встановлення цін за роботу. Почато: 9 січня 1942 р. Закінчено: 30 жовтня 1942 р., 41 арк.

202. Спр. 184. Розпорядження генерального комісара Волині і Поділля про зняття дзвонів в церквах і переписка з Волинською духовною консисторією, церковним управлінням в м. Луцьку. Почато: 10 жовтня 1942 р. Закінчено: 13 листопада 1943 р., 29 арк.

203. Спр. 206. Переписка із жандармерією і луцькою міськуправою про гетто, квартирну платню, ціни на сільськогосподарські продукти. Почато: 7 січня 1942 р. Закінчено: 29 грудня 1942 р., 284 арк.

204. Спр. 294. Доповідь про ревізію будівельної фірми «Новіцький і К» м. Луцька за період з 1 лютого по 30 вересня 1942 р., 7 арк.

205. Спр. 342. Список курсантів луцької фармацевтичної

школи і направлення їх на практику окружним комісаріатом. Почато: 16 лютого 1943 р. Закінчено: 14 червня 1943 р., 5 арк.

206. Спр. 346. Квартальний звіт санітарно-венеричного контрольно-молочного господарства Колківського району. Почато: 2 січня 1942 р. Закінчено: 10 грудня 1942 р., 8 арк.

207. Спр. 360. Циркуляр генерального комісара Волині і Поділля про боротьбу з венеричними захворюваннями від 13 січня 1942 р., 11 арк.

208. Спр. 401. Постанова Генерального комісара про податки окружного комісара і посадника м. Луцька. Почато: 15 січня 1942 р. Закінчено: 30 листопада 1942 р., 95 арк.

209. Спр. 409. Бюджет тублікарні в м. Луцьку на 1942 р. Штатний розпис і бюджет аптечної бази і магазину оптики, хірургія в м. Луцьку на 1942 р. Почато: 27 січня 1942 р. Закінчено: 9 лютого 1942 р., 26 арк.

210. Спр. 418. Переписка з Луцькою міською управою про надання дотацій. Почато: 21 травня 1943 р. Закінчено: 20 листопада 1943 р., 15 арк.

211. Спр. 437. Дані посадника м. Луцька про надходження податків. Почато: 2 січня 1942 р. Закінчено: 18 лютого 1942 р., 12 арк.

212. Спр. 512. Бухгалтерські документи касово-меморіального порядку мельниці № 5 м. Луцька. Почато: 13 березня 1942 р. Закінчено: 27 березня 1942 р., 217 арк.

213. Спр. 530. Головна книга Луцької міської управи за 1942–1943 роки. Почато: 1942 р. Закінчено: 1943 р., 55 арк.

214. Спр. 534. Звіт фінансового інспектора про ревізію міського водоканалу м. Луцька 10 вересня 1942 р., 6 арк.

215. Спр. 546. Відомості на зарплату робітникам фірми «Енергія», фабрики мотузок в м. Луцьку. Травень 1942 р., 6 арк.

216. Спр. 554. Розпорядження окружного комісара про початок навчального року в школах, охорону залізничних доріг

від партизан, покарання за підтримку партизан. Почато: 4 січня 1943 р. Закінчено: 23 січня 1944 р., 8 арк.

217. Спр. 566. Списки пожежників на отримання пропусків. Почато: 4 вересня 1943 р. Закінчено: 4 вересня 1943 р., 3 арк.

218. Спр. 632. Звіт про роботу лікарень Луцького району і списки медперсоналу. Почато: 10 лютого 1943 р. Закінчено: 10 березня 1943 р., 9 арк.

219. Спр. 666. Списки робітників фірми «Пготовпластик» 1943 р., 5 арк.

220. Спр. 699. Звіт окружних фінансових ревізорів про ревізію Луцького міського кооперативу, рахунки, розхідні ордери та інші документи. Почато: 25 січня 1943 р. Закінчено: 24 грудня 1943 р., 181 арк.

221. Спр. 703. Звіти про ревізію німецьких установ і виробництв у м. Луцьку. Почато: 10 серпня 1943 р. Закінчено: 7 грудня 1943 р., 30 арк.

222. Спр. 748. Відомості на заробітну плату робітникам і службовцям таборів по вул. Ковельська і Північна в м. Луцьку, шкіряної майстерні м. Олика, Луцька, гончарі с. Кульчин. Меморіальні ордери. Почато: 15 серпня 1943 р. Закінчено: 30 жовтня 1943 р., 521 арк.

223. Спр. 754. Відомості на заробітну плату робітникам і службовцям майстерні по виготовленню канатів у Луцьку, таборів по вул. Північна, Ковельська у Луцьку, фабрики вагонів, шкіряної майстерні в м. Олика. Почато: лютий 1943 р. Закінчено: квітень 1943 р., 44 арк.

оп. 2.

224. Спр. 1. Накази і розпорядження обласної управи про організацію влади на місцях, залізничної служби і інших. Почато: 18 липня 1941 р. Закінчено: 1 вересня 1941 р., 67 арк.

225. Спр. 4. Постанови окружної управи про організацію

народної міліції і жандармерії. Інструкція для СП і рядових поліцейських. Почато: 22 липня 1941 р. Закінчено: 30 вересня 1941 р., 35 арк.

226. Спр. 5. Копії наказів окружної команди СП по кадрах, списки поліцейських і службовців кримінально-слідчого відділу районних комендантів СП. Почато: 26 липня 1941 р. Закінчено: 3 вересня 1941 р., 68 арк.

227. Спр. 6. Переписка з окружною командою СП про кримінальні злочини, обмундирування поліцейських, службові порушення та інше. Почато: 8 серпня 1941 р. Закінчено: 15 грудня 1941 р., 67 арк.

228. Спр. 8. Списки слухачів поліційної школи, осіб вивезених до Німеччини і робітників електростанції. Почато: 16 серпня 1941 р. Закінчено: 31 жовтня 1943 р., 7 арк.

229. Спр. 10. Переписка із Союзом українських комбатантів, «Просвітою», «Українським допоміжним комітетом», товариством «Промінь» та інше про їх реєстрацію. Статут організації. Почато: 6 серпня 1941 р. Закінчено: 9 листопада 1942 р., 113 арк.

230. Спр. 14. Переписка з міськуправою, Олицькою райуправою і поліцією по євреях гетто, встановлення національності. Почато: 11 жовтня 1941. Закінчено: 21 грудня 1942 р., 151 арк.

231. Спр. 27. Переписка з жандармерією, українською поліцією про арешти, убивства, підриви поїздів під Ківерцями, бою з партизанами під Колками. Список розстріляних, скарги на поліцію і старост сільських управ. Почато: 12 січня 1942 р. Закінчено: 28 грудня 1942 р., 96 арк.

232. Спр. 49. Списки службовців окружного комісаріату, кооперативних організацій, організації ТОДТ і інших із зазначенням посади і суми податку на охорону здоров'я. Почато: січень 1942 р. Закінчено: грудень 1942 р., 151 арк.

233. Спр. 55. Переписка з жандармерією і райуправами

про арешти і убивства громадян, напади партизан, підриви мостів і залізничних ліній, пожежі. Почато: 2 січня 1943 р. Закінчено: 30 грудня 1943 р., 170 арк.

234. Спр. 68. Листи митрополита Полікарпа про підтримку меморандуму Окружного комісара і протесту проти виборів патріарха у Москві. Статут православного товариства. Листівки до української інтелігенції і молоді. Почато: 2 січня 1943 р. Закінчено: 9 листопада 1943 р., 17 арк.

235. Спр. 83. Переписка з райуправами про виплату допомоги сім'ям завербованих в Німеччину. Список радянських військовополонених. Почато: 4 січня 1943 р. Закінчено: 19 липня 1943 р., 49 арк.

236. Спр. 108. Списки спеціалістів. Переписка райуправ з окружним комісаром. Бюджетні плани. Почато: 17 жовтня 1941 р. Закінчено: 2 квітня 1943 р., 42 арк.

237. Спр. 119. Списки працівників гебітскомісаріату, переписка по службовому питанню і рахунки. Почато: 1 вересня 1942 р. Закінчено: 31 грудня 1942 р., 85 арк.

238. Спр. 121. Розпорядження про утворення поліції на окупованій території України 1941 р., 74 арк.

***Ф. р. – 36. Луцьке повітове староство, м. Луцьк
Волинського воєводства. 1919–1939 рр.***

оп. 13 а.

239. Спр. 443. Матеріали про діяльність спортивного клубу «Теміда». Статут клубу. Почато: 10 червня 1930 р. Закінчено: 19 вересня 1933 р., 171 арк.

Ф. р. – 66. Архівний відділ МВС Волинської області.

оп. 4.

240. Спр. 13. Список міст, районних центрів, залізничних станцій і населених пунктів із зазначенням дати окупації їх німецько-фашистськими загарбниками, завданих збитків і дати

звільнення їх військами Червоної армії. Том 1. 1946 р., 213 арк.

Ф. р. – 68. Луцька окружна біржа праці.

оп. 1.

241. Спр. 3. Розносна книга. Почато: 5 листопада 1941 р.
Закінчено: 6 жовтня 1942 р., 47 арк.

Ф. р. – 70. Товариство «Українфільм» в м. Луцьку.

оп. 1.

242. Спр. 44. Приписи і розпорядження кінотеатрам. Почато:
1 серпня 1942 р. Закінчено: 12 листопада 1942 р., 37 арк.

243. Спр. 45. Циркуляри, які розсилає кінотеатр. Почато:
13 березня 1942 р. Закінчено: 24 грудня 1943 р., 133 арк.

Ф. р. – 83. Луцька оберфельдкомендатура.

оп. 1.

244. Спр. 1. Розпорядження і накази фельдкомендатури
про організацію ортскомендатур 1941 р., 26 арк.

245. Спр. 28. Газета «Службовий листок». Почато: 19
серпня 1942 р. Закінчено: 16 грудня 1942 р., 60 арк.

Ф. р. – 87. Волинська обласна управа.

оп. 1.

246. Спр. 17. Повідомлення про трьохденний з'їзд
учителів Луцького району в м. Луцьку. Почато: 8 серпня 1941
р. Закінчено: 14 серпня 1941 р., 6 арк.

247. Спр. 19. Проектна програма для початкових шкіл.
Програма для гімназії 1941 р., 9 арк.

оп. 3.

248. Спр. 1. Звіт про діяльність відділу, відомості про
податкову і страхову системи. Відомість на зарплату службовців
обласної управи, міліції і Луцької райуправи. Почато: 1 серпня

1941 р. Закінчено: 25 листопада 1941 р., 94 арк.

249. Спр. 11. Список полонених, які перебували на стаціонарному лікуванні в Горохові, Локачах, Міркові Волинської області. Почато: 23 червня 1941 р. Закінчено: 23 червня 1941 р., 5 арк.

***Ф. р. – 97. Луцька українська міська поліція м. Луцьк.
оп. 1.***

250. Спр. 1. Переписка з райуправами: Рожище, Ківерці, Олика і Піддубці та інше про організацію районних поліцейських дільниць. Почато: 29 травня 1941 р. Закінчено: 21 грудня 1941, 120 арк.

251. Спр. 2. Список поліцейських колишньої луцької німецької поліції 1941–1943 рр., 273 арк.

***Ф. р. – 143. Волинська рибна контора генерального
комісаріату Волині і Поділля.
оп. 1.***

252. Спр. 1. Списки на видачу зарплати співробітникам рибної контори і переписка з касою хворих. Почато: жовтень 1942 р. Закінчено: серпень 1943 р., 32 арк.

***Ф. р. – 144. Волинська головна фірма заupu і збуту в
Україні, м. Луцьк.
оп. 1.***

253. Спр. 2. Накази директора по особовому складу. Почато: 2 січня 1942 р. Закінчено: 6 листопада 1942 р., 212 арк.

254. Спр. 3. Переписка з торгівельними установами. Почато: 19 червня 1943 р. Закінчено: 5 листопада 1943 р., 111 арк.

***Ф. р. – 155. Луцький Торговельно-промисловий банк.
оп. 1.***

255. Спр. 3. Відношення різних установ про перерахування грошей. Касові документи. Почато: 1 жовтня 1941 р. Закінчено: 31 грудня 1941 р., 211 арк.

***Ф. р. – 158. Магістрат міста Луцька, м. Луцьк
Волинського воєводства, 1919–1939 рр.
оп. 5.***

256. Спр. 426. Оголошення про вибори у міську раду, списки виборців і переписка з Волинським воєводським управлінням по цьому питанню. Почато: 2 березня 1931 р. Закінчено: 20 квітня 1931 р., 178 арк.

***Ф. р. – 164. Волинська обласна комісія по обліку збитків
нанесених німецько-фашистськими загарбниками
народному господарству та населенню.
оп. 3.***

257. Спр. 20. Акти і списки громадян вивезених в Німеччину по Луцькому районі Волинської області 1944 р., 17 арк.

***Ф. р. – 1261. Колекція спогадів з історії Волинського
краю.
оп. 2.***

258. Спр. 34. Короткий звіт партизанів Волині за 1941–1944 рр. і фото групи партизанів, 47 арк.

***Ф. р. – 2083. Волинський обласний державний
краєзнавчий музей м. Луцька.
оп. 1.***

259. Спр. 3. Кошторис адміністративно-господарських видатків і касовий план на 3-й квартал 1941 р., 10 арк.

260. Спр. 4а. Постанови виконавчого комітету Волинської обласної ради депутатів трудящих про відкриття музею і акти прийому музею директором 1944 р., 7 арк.

Ф. Наукової бібліотеки.

261. Інв. № 2. Розпорядження польової комендатури в Луцьку 1941 р., 2 арк.

262. Інв. № 4. Оголошення головного комісара Волині 1941 р., 3 арк.

263. Інв. № 5. Розпорядження райхскомісара «України» за 1941–1942 рр., 4 арк.

264. Інв. № 10. Відозви окупантів до українського народу за 1941–1944 рр., 6 арк.

265. Інв. № 10 а. Оголошення німецького комісара 1941–1944 рр., 27 арк.

266. Інв. № 12. Розпорядження. Оголошення. Заклики гебітскомісара за 1941–1944 рр., 20 арк.

267. Інв. № 13. Оголошення єврейської ради 1941 р., 2 арк.

268. Інв. № 14. Розпорядження і оголошення посадника м. Луцька 1941 і 1943 рр., 36 арк.

269. Інв. № 15. Оголошення комісарничого посадника м. Луцька 1942 р., 7 арк.

270. Інв. № 19. Об'яви головнокомандуючого німецької армії. Почато: 2 липня 1941 р. Закінчено: 25 вересня 1941 р., 21 арк.

271. Дещо про нові назви вулиць у Луцьку // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 2.

272. [Дитячий садок в Луцьку] // Український голос. – 1943. – 9 вересня. – С. 4.

273. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України (Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині та Полісся) / В. Г. Дмитрук. – Т. III. Друге доповнене видання.

– Луцьк: Волинська книга, 2007. – 404 с.

274. Дмитрук В. З історії єврейського громадського життя на Волині у міжвоєнний період (1921–1939) / В. Дмитрук // Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної спадщини в ХХ ст.»: зб. наук. праць. – К.: Ін-т юдаїки, 2002. – С. 31–34.

275. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. – К.: ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги», 2000. – 304 с.

276. [Доктор медицини Б. Рижковський] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

277. Долинський Л. Похорон у Луцьку / Л. Долинський / Літопис Волині. – 1953. – № 1. – С. 71–74.

278. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Випуск 1. Волинський краєзнавчий музей / Упоряд. С. Кот, О. Ошуркевич. – Київ – Бремен: Видавництво «Українознавство», 1996. – 76 с.

279. До населення Луцької округи // Український голос. – 1944. – 23 січня. – С. 1.

280. До наших читачів // Клич. – 1943. – 29 червня. – С. 3.

281. [Допомога німісцевим мешканцям] // Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 8.

282. До православного духовенства // Волинь. – 1942. – 16 квітня. – С. 4.

283. Друль І. Незалежність – у 1941-му ? / І. Друль, В. Данилюк // Волинська газета. – 2011. – 14 липня. – С. 3.

284. Дублянський А. Волинський музей в Луцьку / А. Дублянський // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 4.

285. Дублянський А. За фаховий вишкіл нашої молоді / А. Дублянський // Український голос. – 1942. – 3 вересня. – С. 4.

286. Дублянський А. З діяльності товариства «Просвіта» в Луцьку / А. Дублянський // Український голос. – 1942. – 4 грудня. – С. 4.

287. Дублянський А. Свято могил / А. Дублянський // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 4.

288. Дублянський А. Шляхи життя / А. Дублянський // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – С. 29–30.

289. Ермаков А. М. Вермахт против евреев. Война на уничтожение / А. М. Ермаков. – М.: Язуз-пресс, 2009. – 416 с.

290. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова / [Переклад з німецької мови]. – К.: Наук. думка, 2008. – 272 с.

291. Жуковський А. Життя й творчість Олега Штуля-Ждановича / А. Жуковський // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – С. 9–26.

292. Жук О. Єврейське гетто в окупованому Луцьку / О. Жук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк – Горохів, 14–15 травня 2009 р. – Луцьк: МП «Пульс», 2009. – С. 348–351.

293. Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов. Сборник документов и исследований / сост. А. Дюков. – М.: Алексей Яковлев, 2008. – 144 с.

294. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. В. Заболотна; Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 20 с.

295. Заболотна Т. Життя по побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна

// Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 7–43.

296. [Заборона допомагати особам без документів] // Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 8.

297. [Заборона утримання голубів] // Український голос. – 1943. – 12 грудня. – С. 4.

298. [Закінчення курсу медичних сестер і акушерок] // Український голос. – 1942. – 14 травня. – С. 6.

299. [Закінчення курсу провідниць дитячих садків] // Український голос. – 1942. – 9 липня. – С. 4.

300. [Закінчення навчання у школах] // Український голос. – 1942. – 23 липня. – С. 4.

301. [Заклик Українського допомогового комітету] // Український голос. – 1942. – 14 травня. – С. 1.

302. Замлинський В. Караюча земля / В. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1965. – 260 с.

303. Замлинський В. Тавровані презирством народу / В. Замлинський. – К.: Політвидав України, 1974. – 96 с.

304. З анонімного повідомлення поліцейського / Пер. з польської А. Павлишин // Волинь 1943. Боротьба за землю. – 2003. – Ч. 28. – С. 299–329.

305. [Засідання Єпископської ради в Луцьку] // Волинь. – 1941. – 11 грудня. – С. 4.

306. [Засідання у справі збору теплого одягу для війська] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 9.

307. Західне Полісся: історія та культура: монографія / [Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко та ін.]. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.

308. [Заходами місцевого комітету самопомоги] // Український голос. – 1943. – 28 листопада. – С. 4.

309. Збір теплого одягу для війська // Український голос. – 1942. – 5 лютого. – С. 7.

310. [Збори у залі «Просвіти»] // Горохівські вісті. – 1943.

– 10 квітня. – С. 3.

311. Звільняють полонених українців // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 6.

312. [Звіт Господарського банку у Луцьку] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.

313. З Волині // Волинь. – 1942. – 17 вересня. – С. 3.

314. З діяльності Луцької міської управи // Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 4.

315. З діяльності Луцької міської управи // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 4.

316. Зек Б. Олег Штуль у боротьбі за Україну. Серія «Події і люди». Книга 22 / Б. Зек. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2013. – 112 с.

317. Зі спорту // Волинь. – 1942. – 5 листопада. – С. 4.

318. [З'їзд окружних шкільних інспекторів] // Український голос. – 1942. – 17 вересня. – С. 4.

319. Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. – Нью-Йорк: Пролог, 1960. – 87 с.

320. [Зміна адрес лікарень] // Український голос. – 1942. – 22 жовтня. – С. 4.

321. Знову два нові товариства // Волинь. – 1942. – 17 грудня. – С. 4.

322. Ицхак А. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советського Союзу (1941–1945) / А. Ицхак. – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лира ЛТД; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.

323. Іванов С. Освіта на Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / С. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне: О. Зень, 2014. – С. 154–157.

324. Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Відп. редактор С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії

України; Київський славістичний університет / І. І. Льюшин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 313 с.

325. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / [Михайлюк О. Г., Кічий І. В., Півницький М. Д. та ін.]. – Львів: «Вища школа», 1988. – 238 с.

326. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» / Кер. кол. упоряд. В. М. Немятий. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

327. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Волинська область / [Клімаш І. С., Алексеєва Н. Л., Вербівська А. І. та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 746 с.

328. Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне вид. / наук. ред. М. М. Кучерепа; за заг. ред. В. А. Мельниковича. – Луцьк: Ініціал, 2012. – 240 с.

329. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К.-Чернівці: Книги–XXI, 2008. – 1100 с.

330. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2013. – 1056 с.

331. Історія українського війська (1917–1995) / Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.

332. Історія Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) у восьми томах десяти книгах. Т. 7 / [В. І. Клоков, М. Д. Дятленко, П. М. Калиниченко та ін.]. – К.: «Наукова думка», 1977. – 536 с.

333. Іценко О. Трагічна загибель екзарха Автономної православної церкви Алексія (Громадського) / О. Іценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне: О. Зень, 2014.

– С. 160–163.

334. Карась І. Увага ! Братчики і сестриці Чесно-хресного братства в Луцьку ! / І. Карась // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 6.

335. Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони / М. Каркоць-Вовк. – Рівне: ТЗОВ «Каліграф», 2002. – 248 с.

336. [Касовий звіт Українського допомогового комітету] / Український голос. – 1942. – 30 квітня. – С. 6.

337. Клименко О. О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків: Ранок НП, 2012. – 272 с.

338. Климишин М. В поході до волі. У 2 т.: спогади. Т. 1. – Вид. 2-ге / М. Климишин. – Детройт: Українська книгарня, 1987. – 430 с.

339. Клич. – 1943. – 29 липня. – С. 1–4.

340. Книга скорботи України: Волинська область. У 3-х т. Т. 1 / Редактор Г. С. Козачук. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 536 с.

341. Ковалев Б. Н. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Б. Н. Ковалев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 619 с.

342. Коваль М. В. Невідома Україна: історія фортифікацій ХХ століття. Міфи і реалії / М. В. Коваль. – К.: «Фенікс», 2013. – 368 с.

343. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). 12 т. 15-томного видання «Україна крізь віки» / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

344. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Літопис УПА, т. 7 / В. Ковальчук. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2006. – 512 с.

345. Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей – скарбниця історико-культурної спадщини Волинського краю. До 80-річчя з часу заснування / Є. Ковальчук. – Луцьк: Медіа, 2009. – 28 с.

346. [Коляда просвітянського хору] // Український голос. – 1943. – 14 січня. – С. 4.

347. [Комедія «Моя дочка живе у Відні»] // Український голос. – 1943. – 20 серпня. – С. 4.

348. [Комітет самопомогі] // Український голос. – 1943. – 16 липня. – С. 4.

349. Корнійчук Н. Сповідь в'язня Луцької тюрми (трагіко-героїчна поема) / Надія Корнійчук. – Луцьк: [Б. в.], 1999. – 82 с.

350. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / [пер. із фран. Р. Осадчука] / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: «Атлас», 1993. – 660 с.

351. Кравчук К. У. Нариси історії стоматології Волині / К. У. Кравчук. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2014. – 184 с.

352. Кротюк С. У вирі боротьби / С. Кротюк // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – С. 81–85.

353. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / [Ред.: И. М. Левитас] / А. И. Круглов. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2000. – 224 с.

354. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине / И. А. Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.

355. Куделя М. П. Під мурами луцької тюрми: Спогади / М. П. Куделя. – Луцьк: «Надстир'я», 2001. – 132 с.

356. Кудь В. Бойові операції 13-ої армії по визволенню Луцька і Луцького району від німецько-фашистської окупації / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Матеріали XXII обласної

науково-практичної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 15-річчю Незалежності України, 40-річчю Луцького району та 50-річчю Торчинського народного історичного музею. – Луцьк – Торчин, 9–10 грудня 2006 р. – Луцьк: МП «Пульс», 2007. – С. 65–67.

357. Кудь В. Фронтові рубежі Луцька 1941 і 1944 років / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 109–111.

358. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.

359. [Курси жіночого крою, шиття та моделювання] // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 6.

360. [Курси лаборанток, керівників і магазинерів насінних пунктів] // Український голос. – 1942. – 27 серпня. – С. 4.

361. [Курс провідниць дитячих садків] // Український голос. – 1942. – 21 травня. – С. 4.

362. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945): Посібник для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.

363. Кучерепа М. М. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник / М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 456 с.

364. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.

365. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених уроки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011.

– С. 340 – 385.

366. Левітас Ф. Л. Друга світова війна: український вимір / Ф. Л. Левітас. – К.: Наш час, 2012. – 271 с.

367. Левченко І. Українська домівка / І. Левченко // Клич. – 1943. – 29 червня. – С. 3.

368. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / О. Ю. Ленартович. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.

369. Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий / [Сост. В. А. Замлинский, В. Н. Вашкевич, В. И. Денисенко и др.]. – К.: Изд-во «Україна», 1991. – 512 с.

370. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 177–230.

371. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. М. Литвин; Ред. В. А. Смолій. – К.: Лі-Терра, 2004. – 464 с.

372. [Лікарні Луцька] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

373. [Лікар П. Голубович] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 5.

374. Літевчук В. Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії: альбом-каталог / В. Літевчук. – Луцьк: Ініціал, 2012. – 288 с.

375. Літопис УПА. – Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2: Бойові дії УПА з англійським резюме. 3-тє вид. – Торонто: Літопис УПА, 1990. – 260 с.

376. Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників з англійським резюме. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – 310 с.

377. Літопис УПА. Т. 21. УПА в світлі німецьких

документів. Кн. 3: червень 1941 – травень 1943 / ред. Петро Й. Потічний. – Торонто: Літопис УПА, 1991. – 270 с.

378. Літопис УПА. Нова серія, т. 1. Видання Головного командування УПА. – К. – Торонто: Літопис УПА, 1995. – 482 с.

379. Літопис УПА. Нова серія, т. 11. Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). – К. – Торонто: Літопис УПА, 2007. – 846 с.

380. Літопис УПА. Нова серія, т. 16. Волинь і Поділля у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. – К. – Торонто: Літопис УПА, 2011. – 1024 с.

381. Лукин А. Сожженная на костре / А. Лукин, Н. Мар / Литературная газета. – 1960. – 2 июня. – С. 2.

382. [Луцька броварня] // Український голос. – 1943. – 28 жовтня. – С. 4.

383. [Луцька Православна духовна консисторія] // Український голос. – 1941. – 11 грудня. – С. 6.

384. [Луцька середня сільськогосподарська школа] // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 2.

385. Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис / [Я. Ілляшенко, О. Михайлюк, Р. Оксенюк]. – Львів: «Каменярь», 1974. – 63 с.

386. Луцьк – нарис історії міста / [О. Михайлюк, Р. Оксенюк, В. Замлинський та ін.]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 1959. – 120 с.

387. Луцьку 900 років (1085–1985). Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Н. Болдирєва, Н. Галій, І. Колесник та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – 304 с.

388. Мазурець С. П. Повстанськими стежками: розповіді очевидця / С. П. Мазурець. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 236 с.

389. Мазурик Ю. Встановлення меморіальної дошки жертвам нацистського табору для військовополонених

«Шталаг № 360» у місті Луцьку / Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 50. – Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2013. – С. 449–451.

390. Мазурик Ю. Перебування військовополонених у місті Луцьку (1941–1942) / Ю. Мазурик // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск IX. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, 22–23 травня 2013 р. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – С. 396–408.

391. Мазурик Ю. Розстріл євреїв 26 червня 1941 року у місті Луцьку. Маловідомий факт чи фальсифікація? (дискусійне питання) // Ю. Мазурик // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20–21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3–4 квітня 2014 року, м. Луцьк / упоряд. А. Силук. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 57–59.

392. Мазурик Ю. Табір для військовополонених «Шталаг № 360» в м. Луцьку (1941–1942) / Ю. Мазурик // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – 2011. – Ч. 10. – С. 48–57.

393. Маринченко А. А. «Внести раздоры между народами...»: расовая политика немецких властей в отношении советских военнопленных, 1941 – начало 1942 года / А. А. Маринченко // Новая и новейшая история. – 2014. – № 2. – С. 59–91.

394. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / М. Марущенко // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 83–142.

395. [Матч між командами «Старт» і «Темпо»] //

Український голос. – 1942. – 12 листопада. – С. 4.

396. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Р. Метельницький. – К.: «Дух і літера», 2001. – 178 с.

397. Михайлюк О. Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів: Світ, 1991. – 192 с.

398. Мірчук П. Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення). – Вид. 2-ге / П. Мірчук. – Мюнхен: «Ціцоро», 1953. – 64 с.

399. [Місцевий комітет самодопомоги] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

400. [Міська управа добудувала шпиталь у Луцьку] // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 6.

401. [Міська управа перейняла музей] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.

402. [Міська управа прийняла учнів-практикантів] // Український голос. – 1941. – 13 листопада. – С. 6.

403. [Молебень з Дня народження Адольфа Гітлера] // Український голос. – 1942. – 23 квітня. – С. 6.

404. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі: 1941–1943. Спогади командарма. Кн. 1 / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1984. – 492 с.

405. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Авторизований пер. з пол. А. Павлишина, післямова д. і. н. І. Ільюшина / Г. Мотика. – К.: Дух і літера, 2013. – 360 с.

406. МТС у повному ході // Український голос. – 1942. – 12 листопада. – С. 4.

407. Музична школа в Луцьку // Волинь. – 1942. – 11 жовтня. – С. 4.

408. Музичук С. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 / С. Музичук, І. Марчук // Однострій. – 2004. – № 8. – С. 28–35.

409. Надольська В. Образ світового єврейства на сторінках

волинської преси 1941–1944 рр. / В. Надольська, Ф. Рябчикова // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20–21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3–4 квітня 2014 року, м. Луцьк / упоряд. А. Силюк. – Луцьк: Вежа, 2014. – С. 77–80.*

410. Наконечный В. А. На еврейской волне: Статьи на укр. и рус. языках / В. А. Наконечный. – Луцк: Надстырьє, 2006. – 180 с.

411. Наконечний В. Волинь – криваве поле війни / В. Наконечний. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2006. – 144 с.

412. Наконечний В. Роки...Події...Люди...Позиція: Наукові та краєзнавчі нариси / В. Наконечний. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006. – 400 с.

413. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Вид. 2-ге, перероб. і допов. / П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний. – Львів: Каменяр, 1981. – 250 с.

414. [Невдовзі буде відкритий шпиталь на Красному] // *Український голос. – 1942. – 11 червня. – С. 4.*

415. Никончук О. Повстанська республіка на Волині / О. Никончук // *Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / [Гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 72–86.*

416. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів / За ред. П. М. Костриби, С. Д. Пількевича, Ф. П. Шевченка. – К.: Політвидав УРСР, 1963. – 486 с.

417. Новак С. З бою під Крутами вони вийшли живими /

- С. Новак // Вісник+К. – 29 січня. – 2015. – С. 15.
418. [Оголошення Волинського українського театру] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
419. [Оголошення Повітового союзу кооператив] // Український голос. – 1941. – 16 жовтня. – С. 6.
420. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1941. – 20 листопада. – С. 6.
421. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 8.
422. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1943. – 5 лютого. – С. 4.
423. [Оголошення про адвокатську практику] // Український голос. – 1943. – 26 вересня. – С. 4.
424. [Оголошення про видання брошур М. Сціборського і О. Штуля] // Волинь. – 1941. – 16 листопада. – С. 4.
425. [Оголошення про відкриття мирового суду] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
426. [Оголошення про відновлення навчання у вищих початкових школах міста] // Український голос. – 1942. – 5 березня. – С. 6.
427. [Оголошення про дозвіл гебітскомісара збирати продукти для полонених] // Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 6.
428. [Оголошення про заборону відправки посилок євреям] // Наші вісті. – 1941. – 19 жовтня. – С. 1.
429. [Оголошення про заклик Полікарпа скласти пожертви для військовополонених] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.
430. [Оголошення про збір теплого одягу для армії] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.
431. [Оголошення про оренду городів] // Український голос. – 1942. – 26 березня. – С. 6.
432. [Оголошення про подушний податок] // Український

голос. – 1943. – 30 вересня. – С. 4.

433. [Оголошення про проведення імпрез] // Український голос. – 1941. – 11 грудня. – С. 6.

434. [Оголошення про продукти харчування для військовополонених] // Український голос. – 1941. – 4 грудня. – С. 5.

435. [Оголошення про реєстрацію техніки] // Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 6.

436. [Оголошення про розлучення] // Український голос. – 1943. – 26 березня. – С. 4.

437. [Оголошення про уповноваженого гебітскомісара] // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 8.

438. [Оголошення про утворення Уряду громадського стану] // Український голос. – 1942. – 13 серпня. – С. 4.

439. [Оголошення про утворення Уряду українського нотаря] // Український голос. – 1942. – 8 жовтня. – С. 4.

440. [Оголошення Союзу пасічників] // Український голос. – 1942. – 4 червня. – С. 4.

441. Оксенюк П. Тріумф і трагедія луцького бургомістра / П. Оксенюк, В. Данилюк // Віче. – 2004. – 22 квітня. – С. 8–9.

442. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.

443. Олійник Ю. В. Політика окупаційної влади щодо використання трудових ресурсів міст Хмельниччини у 1941–1944 роках / Ю. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 281–291.

444. Ольховський І. А. Засновник УПА (1941–1943): сторінки непрочитаного життєпису Тараса Бульби-Боровця. Науково-публіцистичне видання / І. А. Ольховський. – К.: Гарт, 2015. – 336 с.

445. [Організація драматичної студії] // Український голос. – 1942. – 11 грудня. – С. 4.
446. [Ортопедична майстерня] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.
447. Остащук В. І. Система освіти в Одесі в період румунської окупації 1941–1944 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. І. Остащук. – Х., 2012. – 20 с.
448. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1 / упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 336 с.
449. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 2 / упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 604 с.
450. ОУН-УПА в Беларусі. 1939–1953 гг.: документи и материалы / сост. В. И. Адамушко, И. А. Валаханович, В. И. Гуленко и др. – 2-е изд. – Минск: Выш. шк., 2012. – 528 с.
451. Пам'ять людська не забуде повік...: Краєзнавчий довідник / [Упоряд. В. А. Наконечний, М. Д. Півницький, Г. В. Давидова]. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 120 с.
452. [Панахида за спокій душі митрополита Олексія] // Український голос. – 1943. – 21 травня. – С. 3.
453. [Панахида за спокій душі Тараса Шевченка] // Український голос. – 1942. – 19 березня. – С. 6.
454. [Панахида на луцькому православному кладовищі] / Український голос. – 1942. – 23 квітня. – С. 6.
455. [Панахида по героях Крут] // Український голос. – 1942. – 5 лютого. – С. 7.
456. [Панахида по розстріляних під Базаром] // Український голос. – 1942. – 26 листопада. – С. 4.
457. Панахида по Т. Шевченкові в Луцьку // Український голос. – 1943. – 26 березня. – С. 4.

458. Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича / Літ. ред. Е. Андрієвська; НТШ в Європі. – Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. – 359 с.

459. [Пастирські і дяківські курси] // Український голос. – 1942. – 21 травня. – С. 4.

460. [Пастирські і дяківські курси] // Український голос. – 1942. – 4 червня. – С. 4.

461. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. К. Патриляк / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.

462. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

463. Патриляк І. Український визвольний рух у роки Другої світової війни / І. Патриляк, В. Трофимович // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 386–429.

464. Перебування генерального комісара Волині і Поділля в Луцьку // Український голос. – 1942. – 18 червня. – С. 2.

465. Петриківська М. Голгофа Бориса Білецького / М. Петриківська, Я. Гелетій. – Львів – Республіка Комі – Дубно – Луцьк: «Джерело», 2000–2007. – 94 с.

466. Петров В. С. Прошлое с нами. – изд. 2-е, исправ. и допол. / В. С. Петров. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 368 с.

467. Петрошук О. В оковах смерти (спомини з Луцької тюрми) / О. Петрошук // Український голос. – 1943. – 4 листопада. – С. 2–3.

468. Петрошук О. В оковах смерти (спомини з Луцької тюрми) / О. Петрошук // Український голос. – 1943. – 7 листопада. – С. 2–3.

469. [П'єса «Мартин Боруля»] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.

470. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна»

[Спогади та роздуми очевидця] / Ф. Пігідо-Правобережний.
– К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.

471. [Повідомлення відділу суспільної опіки] // Волинь. – 1942. – 22 березня. – С. 4.

472. [Повідомлення начальника Уряду праці в Луцьку] // Український голос. – 1941. – 11 грудня. – С. 6.

473. [Повідомлення про адресу німецького суду] // Український голос. – 1942. – 15 жовтня. – С. 4.

474. [Повідомлення про випуск першого числа німецького тижневика «Ukraine Post»] // Український голос. – 1942. – 23 липня. – С. 4.

475. [Повідомлення про зміну адреси міської управи] // Український голос. – 1943. – 7 жовтня. – С. 4.

476. [Повідомлення про нагородження П. Скоробогатова] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

477. [Повідомлення про оренду приміщень] // Український голос. – 1942. – 25 червня. – С. 4.

478. [Повідомлення про привітання поранених німецьких вояків] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

479. [Повідомлення про призначення мирових суддів і асесорів] // Український голос. – 1942. – 6 серпня. – С. 4.

480. [Повідомлення про реорганізацію банків] // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.

481. [Повідомлення про реорганізацію міської управи] // Український голос. – 1942. – 15 січня. – С. 6.

482. [Подяка Волинського українського театру] // Волинь. – 1942. – 26 березня. – С. 4.

483. [Подяка працівників Волинського краєзнавчого музею] // Український голос. – 1942. – 9 квітня. – С. 6.

484. [Подяка Українського допомогового комітету] // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 4.

485. Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Ідея, вибір, редактор – О. Зінчук. – Люблін: «Панорама культури»,

2012. – 399 с.

486. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.

487. Полянський Ф. І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ф. І. Полянський; ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2009. – 22 с.

488. [Постанова гебітскомісара про обмеження використання електроенергії] // Український голос. – 1941. – 20 листопада. – С. 6.

489. [Постанова митрополита Олексія] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.

490. [Початок нового шкільного року] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.

491. Праця шкільного інспекторату в Луцьку // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 4.

492. [Припинення діяльності «Просвіт»] // Український голос. – 1943. – 26 березня. – С. 4.

493. [Припинення навчання польською мовою] // Український голос. – 1942. – 7 травня. – С. 5.

494. Присяжний Т. Масові вбивства в Луцьку / Т. Присяжний // Літопис Волині. – 1953. – № 1. – С. 65–70.

495. [«Просвіта» організовує хор] // Український голос. – 1942. – 1 жовтня. – С. 4.

496. Пушкар Н. П'ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки / Н. Пушкар, І. Несторук // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк: МП

«Пульс», 2014. – С. 169–186.

497. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / І. А. Пушук. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 444 с.

498. Пясецький В. Бургомістр – не святоша, але Святошу шанував / В. Пясецький // Волинська газета. – 2007. – 22 лютого. – С. 2.

499. Пясецький В. Е. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / В. Е. Пясецький, Ф. Г. Мандзюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 400 с.

500. Пясецький В. Луцьк: історико-краєзнавчі нариси. Кн.1: Старе місто / В. Пясецький. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. – 335 с.

501. Разиграєв О. Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування / О. Разиграєв // Український історичний збірник. – 2014. – Випуск 17. – С. 185–193.

502. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редколегія: (голова – П. Т. Тронько, заступник голови – О. П. Реєнт, С. А. Кокін та ін.); редколегія тому (голова – О. І. Курилюк, відповідальний секретар – М. М. Кучерепа та ін.). – Кн. 1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 976 с.

503. [Реєстрація жителів Луцька] // Український голос. – 1942. – 5 лютого. – С. 8.

504. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.

505. Реміснича конференція // Волинь. – 1942. – 11 червня. – С. 3.

506. [Реорганізація Українського допомогового комітету] // Український голос. – 1942. – 12 березня. – С. 6.

507. Рік праці Волинського українського театру в Луцьку / Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.

508. «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. Т. 1 / Упоряд. і авт. перед. Л. К. Оляндер. – Луцьк: «Вежа», 1996. – 444 с.

509. «Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах. – Т. 3 / Упоряд. Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, А. М. Силук. – Луцьк: «Вежа», 1999. – 906 с.

510. Рожко В. Є. Високопреосвященний Анатолій Дублянський, митрополит Паризький і Західноєвропейський / В. Є. Рожко. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2016. – 280 с.

511. Рожко В. Є. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр. Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 348 с.

512. [Розпорядження генерального комісара про відзнаки євреїв] // Волинь. – 1941. – 21 вересня. – С. 4.

513. [Розпорядження про заборону викладання польською мовою] // Український голос. – 1942. – 7 травня. – С. 5.

514. [Розпорядження про затемнення вікон] // Український голос. – 1943. – 11 листопада. – С. 4.

515. [Розпорядження про здачу пил] // Український голос. – 1942. – 23 квітня. – С. 6.

516. [Розпорядження райхскомісара про смертну кару] // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 1.

517. [Розпорядження райхскомісара України про місцеві суди] // Український голос. – 1944. – 7 січня. – С. 8.

518. «Розшукуються військовополонені» // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.

519. «Розшукуються військовополонені» // Український голос. – 1942. – 19 березня. – С. 6.

520. [Роковини проголошення IV Універсалу] // Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 7.

521. [Роковини визволення] // Український голос. – 1942. – 2 липня. – С. 3.

522. Рябчикова Ф. Популяризація Анатолієм Дублянським краєзнавства на сторінках часопису «Український голос» (1941–1944 рр.) / Ф. Рябчикова // Минуте і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Луцьк. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2010. – С. 278–283.

523. [Свято у Чесно-хресній церкві] // Український голос. – 1943. – 30 вересня. – С. 4.

524. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.

525. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

526. Силюк О. Церковно-релігійна та благодійна діяльність митрополита Анатолія Дублянського на еміграції (за матеріалами Волинського краєзнавчого музею) / О. Силюк // Волинський музейний вісник: Наук. зб.: Вип. 7 / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. Документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силюк. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – С. 392–402.

527. [Склад Луцької духовної консисторії] // Український голос. – 1942. – 1 січня. – С. 6.

528. Скоробогатов А. В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / А. В. Скоробогатов; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 36 с.

529. Сміян К. П. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941–1944 років: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / К. П. Сміян; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – 193 с.

530. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером

и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.

531. Соборний хор у Луцьку // Волинь. – 1942. – 5 квітня. – С. 8.

532. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 в 3-х т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.) / [Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, П. И. Денисенко и др.]. – К.: Наукова думка, 1985. – 520 с.

533. Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр у роки війни / Наталія Солошенко-Тиравська // Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство». – Випуск 1. – К.: «Київська правда», 2001. – С. 134–138.

534. Сорока Ю. М. За Україну, за її волю, за її долю: науково-документальне видання / Ю. М. Сорока. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. – 208 с.

535. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки): монографія / Ю. М. Сорока. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 415 с.

536. Сорока Ю. Нищення нацистами єврейської людності на теренах західних областей УРСР 1941–1944 рр. / Ю. Сорока // Часопис української історії. – 2011. – Випуск 21. – С. 22–27.

537. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 р. / Ю. Сорока // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2011. – № 2. – С. 301–305.

538. Спогади Шмуеля Шила про повстання євреїв в Луцьку / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izrus.co.il/history/article/2011-10-05/15730.html>

539. Спортзмагання Луцьк – Ковель // Ковельські вісті. – 1942. – 1 жовтня. – С. 4.

540. Спорт на Волині // Волинь. – 1942. – 2 серпня. – С. 3.

541. Статюк И. Оборона Западной Украины 1941 / Иван Статюк. – М.: «Экспринт», 2006. – 42 с.

542. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста–М», 2003. – 480 с.

543. Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання / О. В. Стяжкіна // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 42–66.

544. Сяйво душі Модеста Левицького. Життя і творчість / Упорядник Л. Токарук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 300 с.

545. Тарнавський І. С. Діяльність айнзатцгруп на території України (1941–1943 рр.) / І. С. Тарнавський // Історичні і політологічні дослідження. – 2011. – № 1–2. – С. 31–43.

546. [Театр і кіно продовжують працювати] // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

547. [Товариство «Просвіта»] // Український голос. – 1942. – 10 вересня. – С. 4.

548. [Торгівельна школа Луцька] // Український голос. – 1942. – 24 вересня. – С. 4.

549. Трофимович В. В. Голокост на окупованій Волині / В. В. Трофимович, С. С. Іванов // Військово-науковий вісник. – 2015. – Вип. 24. – С. 74–101.

550. Трофимович В. В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): текст лекцій / В. В. Трофимович. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1995. – 101 с.

551. Трофимович В. Створення української повстанської армії / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2013. – Вип. 20. – С. 12–21.

552. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–

1943 / подред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 878 с.

553. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944–1945 / подред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 1167 с.

554. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Упорядкування і передмова В. Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.

555. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2 / Упорядкування і передмова В. Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.

556. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1 / [Айсфельд А., Ветров І., Вінцовський Т. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2010. – 735 с.

557. Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 2 / [Бровар О., Буцько О., Веденєєв Д. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2011. – 944 с.

558. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1941–1943: Довід. вид. / Упоряд.: Т. Пастушенко, Т. Заболотна, М. Дубик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 533 с.

559. Українська гімназія в Луцьку: Спогади / Редактор та упорядник Лариса Токарук. – Луцьк: [Б. в.], 1998. – 219 с.

560. [Українська книгарня «Культура»] // Український голос. – 1942. – 19 лютого. – С. 8.

561. Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 1–6.

562. Український голос. – 1942. – 29 січня. – С. 1.

563. Український голос. – 1942. – 29 жовтня. – С. 1.

564. Український голос. – 1943. – 1 січня. – С. 1–4.
565. Український голос. – 1943. – 26 серпня. – С. 1.
566. Український голос. – 1943. – 28 жовтня. – С. 4.
567. Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 1–8.
568. Український голос. – 1944. – 7 січня. – С. 1–8.
569. Український голос. – 1944. – 23 січня. – С. 1–4.
570. Український голос. – 1944. – 26 січня. – С. 1–2.
571. Український голос. – 1944. – 30 січня. – С. 1–2.
572. Український допомоговий комітет у Луцьку // Український голос. – 1942. – 12 лютого. – С. 3.
573. [Український комітет самопомоги] // Український голос. – 1942. – 22 жовтня. – С. 4.
574. УПА: спогади, документи / Гол. упоряд. Ю. Мицик. – К.: ПП «Фоліант», 2016. – 539 с.
575. [Фільм «Золоте місто»] // Український голос. – 1943. – 9 вересня. – С. 4.
576. [Фільми у «Глорії Паласт»] // Український голос. – 1943. – 13 серпня. – С. 4.
577. [Фільм «Індійська гробниця»] // Український голос. – 1943. – 23 липня. – С. 4.
578. [Фільм «Ля Габанера»] // Український голос. – 1944 р. – 7 січня. – С. 8.
579. [Футбольні змагання в Здолбунові] // Український голос. – 1942. – 5 листопада. – С. 4.
580. [Футбольні змагання на Луцькому стадіоні] // Український голос. – 1942. – 17 вересня. – С. 4.
581. Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів Уривалкін О. М. – К.: КНТ, 2007. – 520 с.
582. Хроніка // Волинь. – 1942. – 22 лютого. – С. 3.
583. Хроніка // Волинь. – 1942. – 5 березня. – С. 4.
584. Царук Я. Початок війни: бої в напрямку Устилуг – Луцьк (22–25 червня 1941 р.) / Я. Царук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі

Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. Випуск 47. Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк: МП «Пульс», 2013. – С. 249–262.

585. [Центральна аптечна база Луцька] // Український голос. – 1944. – 7 січня. – С. 8.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля.

оп. 1.

586. Спр. 12. Службовий листок генерал-комісара Волині і Поділля в Луцьку, № 1–5, 8–10. Почато: 27 липня 1942 р. Закінчено: 15 грудня 1942 р., 69 арк.

587. Спр. 13. Службовий листок генерал-комісара Волині і Поділля в Луцьку, №№ – 3; 7–10; 1–11. Почато: 1 вересня 1942 р. Закінчено: 1 червня 1943 р., 153 арк.

588. Спр. 18. Службовий листок генерал-комісара Волині і Поділля № 1–8; 15–19. Збірник розпоряджень райхскомісара України. Почато: 1 червня 1942 р. Закінчено: 1 листопада 1943 р., 71 арк.

Ф. 3206. Рейхскомісаріат Україна.

оп. 2.

589. Спр. 232. Адміністративний поділ генеральних округів рейхскомісаріату Україна за 1941–1942 рр. Почато: вересень 1941 р. Закінчено: березень 1942 р., 21 арк.

Ф. 4397. Командир поліції порядку при командуючому «СС» і поліції Волині і Поділля, м. Луцьк.

оп. 1.

590. Спр. 1. Особова справа поліцейського Радько Артема. Почато: 1942 р. Закінчено: 1943 р., 33 арк.

591. Спр. 2. Особова справа поліцейського Сініцького Станіслава. Почато: 1943 р. Закінчено: 1944 р., 32 арк.

Ф. КМФ – 8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях.

оп. 1.

592. Спр. 294. Доповідь про політичний і господарський стан в райхскомісаріаті Україна; огляд діяльності генерал-комісара для Волині і Поділля м. Луцьк; звіт гебітскомісара Барановичів за березень 1944 р. Почато: квітень 1943 р. Закінчено: січень 1945 р., 78 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань
України**

Ф. 1. Особливий сектор ЦК КП(б)У.

оп. 23.

593. Спр. 35. Копія доповідної записки начальника 90-го прикордонного загону про бойові дії прикордонного загону. Почато: 5 липня 1941 р. Закінчено: 5 липня 1941 р., 6 арк.

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України.

оп. 4.

594. Спр. 26. Копія даних про партійність особового складу Київського військового округу. Копії постанов військових рад Південного фронту і Київського військового округу, довідок, даних військових частин про хід будівництва оборонних споруд, тилові оборонні роботи, про установку мінних полів і других загороджень в районах дій армій Південного фронту. Копії наказів, донесень про хід оборонних боїв, дислокації і озброєння військ противника, про призов в

ряди Червоної армії всіх військовозобов'язаних, які користувалися відстрочками. Копії звітів, спецповідомлень, донесень, довідок про бойові дії, партійно-політичну роботу військових частин, армій українських фронтів. Копії оперативно-розвідувальних зведень Українського штабу партизанського руху про бойову і розвідувальну діяльність партизан. Почато: 1 січня 1941 р. Закінчено: 17 серпня 1944 р., 302 арк.

595. Спр. 212. Довідки, інформація про кількість партійних і комсомольських організацій, діючих в період Великої Вітчизняної війни, довідки про окупаційний режим, про населені пункти Волинської області знищені фашистами за зв'язок з партизанами і опір загарбникам. Довідка про табір для військовополонених в м. Володимирі-Волинському. Копія виписки із звітів про засідання гебітскомісарів Волині і Поділля. Почато: вересень 1941 р. Закінчено: травень 1944 р., 37 арк.

Ф. 62. Український штаб партизанського руху.

оп. 1.

596. Спр. 182. Доповідні записки і довідки ЦШПР, УШПР і НКВС УРСР про форми і методи боротьби противника з партизанами, політико-моральний стан солдатів і офіцерів ворожих військ, організації гітлерівцями антирадянських військових формувань, робота партизанських загонів по їх розкладу, діяльність українських буржуазно-націоналістичних і білогвардійських організацій. Почато: 9 вересня 1942 р. Закінчено: 8 серпня 1943 р., 136 арк.

597. Часописна і видавнича справа в Україні // Український голос. – 1943. – 11 червня. – С. 4.

598. Челяда І. Історія професійної пожежної частини м. Ковеля (1900–1970 рр.) / І. Челяда // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.

Матеріали ХХІХ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 5–6 грудня 2008 р.: Збірник наукових праць. – Луцьк: Надстир'я, Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2008. – С. 186–190.

599. Чубинський В. Подяка / В. Чубинський // Український голос. – 1941. – 27 листопада. – С. 6.

600. Шабаровський В. В. Караїми на Волині: Штрихи до портрета загадкового народу / В. В. Шабаровський. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2013. – 252 с.

601. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.

602. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – Житомир.: ОП «Житомирська облдрукарня», 2010. – 80 с.

603. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. – М.: Издательство Крутицкого Патриаршего Подворья; Общество любителей церковной истории, 2002. – 528 с.

604. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / [Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко] / К. Штрайт. – М.: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.

605. Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.) / Д. Шумук. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 432 с.

606. Ювілей газети // Волинь. – 1943. – 15 серпня. – С. 4.

*Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w
Warszawie*
zespół 301. Zeznania ocalałych żydów

607. Relacje № 1805. Schwarcman Dawid, 9 s.
608. Relacje № 2565. Kunica Tatiana, 17 s.
609. Relacje № 2772. Bereza Michal, Bursztok Etl, Geller Wolf, Gersztejn Szyła, Komar Wesiek, 6 s.
610. Dembowska M. Duchowienstwo diecezji luckiej: ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945 / M. Dembowska, L. Poppek. – Lublin: Polihymnia, 2010. – 320 s.
611. Dembowska M. Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945 / M. Dembowska. – Kraków: Drukarnia Narodowa S. A., 2008. – 479 s.
612. Filar W. Wołyn 1939–1944: Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie / W. Filar. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 467 s.
613. McBride J. "A Sea of Blood and Tears": Ethnicity, Identity and Survival in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine 1941–1944, Ph.D. Dissertation University of California Los Angeles / J. McBride. – Los Angeles, 2014. – 542 d.
614. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / G. Motyka. – Warszawa: RYTM, 2006. – 728 s.
615. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka / A. Peretiatkowicz. – Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 252 s.
616. Rachwański E. Wołyn i jego żołnierze. Wydanie 2 / E. Rachwański. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, 1991. – 110 s.
617. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944 / S. Spector. – Jeruzalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 s.

618. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. – Bloomington: Indiana University Press, 2011. – 2036 p.

619. Turowski J. Zbrodnie nacjonalistow ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / J. Turowski, W. Siemaszko. – Warszawa: Instytut pamięci narodowej, 1990. – 182 s.

620. Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony / Praca zbiorowa pod redakcją ks. Z. Zielińskiego. – Katowice: «Unia», 1992. – 542 s.

ABSTRACT

The attempt to comprehensive cover of the history of Lutsk during the Nazi occupation has been made in the thesis. The chronological limits of the work cover the period from June 25, 1941 to February 2, 1944. The lower limit of the research is June 25, 1941. It is the time when the city was captured by the Wehrmacht units. The upper limit of work is February 2, 1944 when the units of Red Army entered the city. The territorial scope of the thesis embraces Lutsk within the administrative boundaries of the 1940s. The structure of the work consists of an introduction, four chapters, a list of the used sources and appendices.

The first section of the study describes the historiography, the source base of the research theme, and the research methods. Lutsk during the Nazi occupation has not been the subject of a separate study yet. In the works of the Soviet period the issue of the repressive policies of the German authorities regarding the Jews, prisoners of war, and intellectuals was illustrated partially. Considerable attention was paid to the combats and to the activity of the Soviet underground movement in Lutsk. The content of these works corresponded to the ideology of the party. After Ukraine gained independence, our domestic historians have begun to cover previously taboo topics. Among them were the following subjects: the Ukrainian national liberation movement, the Holocaust, the organization of the occupation authorities, the Polish-Ukrainian confrontation. The works of the foreign historians are mostly dedicated to the history of the Jewish community of Lutsk, the Home Army and the Polish-Ukrainian conflict of 1943. The source base of the study included the material of the central and regional archives, funds of the Volyn Regional Museum, and eyewitness accounts. A significant part of the documents has been introduced into scientific circulation for the first time. Chosen research methods were used in accordance to the given subject matter and the objectives of the work. The applicant operated general scientific meth-

ods of research as well as special historical ones in the preparation of the thesis.

The social and political situation in Lutsk during the Nazi occupation has been investigated in the second section of the thesis. The process of the formation and organization of the institutions of power have been analyzed by the applicant. After the arrival of Wehrmacht troops military control was established in the city. In the autumn of 1941 the military delegated the power to German civil administration. All power in the city belonged to the district commissioner. The Ukrainian subsidiary organs of the administration were also formed in Lutsk. They were presented by the regional, district and city councils. The materials of the work show the difference of the powers of the German governance structures and Ukrainian subsidiary administration. The author has drawn attention to the city council of Lutsk and its personnel structure. A separate unit of the thesis has been devoted to the policy of the Holocaust; the state of the prisoners of the war of Red Army in Lutsk camp “Shtalag № 360” has been described. The author drew attention to the repressive policies of the occupation authorities, which resulted in the destruction of the Jewish community that accounted for half of the city’s residents.

The activities of Ukrainian, Polish and Soviet underground movement in Lutsk have been analyzed. The main enemies of the German authorities were the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA), and also Soviet partisans. The question of the relationship between various currents of the Resistance movement has been raised in the section. Poles worked in the institutions of the German authorities, while Ukrainians worked in the subsidiary administration. These circumstances were the reason for the confrontation, which manifested in 1943. There was no open armed conflict between Poles and Ukrainians, because Lutsk was under the control of the military and police forces.

The third section deals with the socio-economic situation in Lutsk. The author has analyzed the state of municipal services, highlighted the

policy of the occupation authorities in the sphere of economics. It has been noted in the study that the Council of Lutsk, despite the state of war, made efforts to restore the city infrastructure. As a result of combats and Nazi occupation policy, the city has suffered enormous financial losses. Daily life of the residents of Lutsk under occupation has been described as a separate topic. The purchasing power of wages has been determined; the policy of punishments and restrictions of the freedom of residents of the city has been described. Health care facilities, emergency medical services, a professional fire brigade continued to operate in Lutsk. Clerks and functionaries residents of the city had various privileges and a social assistance. Residents of Lutsk could choose where to spend their free time. Nevertheless, they were forced to labor, pay a lot of taxes and were under constant threat of repressions. Due to the Nazi occupation, the city lost half of its population.

The fourth section talks about the sphere of culture. Considerable attention has been paid to the church and interfaith relations. The head of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Metropolitan Polycarp was in Lutsk. He made efforts for the revival of Ukrainian culture. Besides the Orthodox, there were also Roman Catholic, Greek Catholic and Protestant churches. Changes in the educational system have been considered in the chapter. At the beginning of the occupation, the Ukrainian gymnasium, teachers' seminary and a number of educational institutions operated in the city. However, subsequently, the occupation authorities gave permission to open only primary schools. To avoid staff shortages, the Ukrainian subsidiary administration organized specialized courses. Schools of Lutsk were in great need of textbooks and heating materials during winter. A significant place was given to the centers of cultural life of the city. The section highlights the activities of Lutsk theatre, museum and public organizations. With the permission of the occupation authorities the activity of the society "Prosvita" has been renewed. The city had a cinema and a bookstore, the newspapers were published. Residents of Lutsk attended football matches that took place at the local stadium.

Наукове видання

Зек Богдан Миколайович

Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944)

Монографія

Відповідальний за випуск: А. Силюк
Літературний редактор: Н. Пушкар
Верстка: О.Трофімук

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$, Обсяг 24,47 ум. друк. арк., 24,16 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 124. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Бойка, 1, тел. (0332) 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.